

Professionella villkor och värderingar

En sociologisk studie av akademiker i 1990-talets Sverige

PROFESSIONELLA VILLKOR OCH VÄRDERINGAR

En sociologisk studie av akademiker i 1990-talets Sverige

Lennart G. Svensson

Sociologiska institutionen
Göteborgs universitet

Sociologiska institutionen,
Göteborgs Universitet
Box 720
S-405 30 GÖTEBORG
Tel: +46 31 773 10 00
<http://www.sociology.gu.se/>

Copyright © 2002 Lennart G. Svensson

Omslag och layout: Lars H. Hansen
Tryck: Kompendiet

Mångfaldigande av innehållet i denna bok, helt eller delvis, är enligt lagen om upphovsrätt av den 13.12.1960 förbjudet. Förbudet gäller varje form av mångfaldigande genom tryck, kopiering, bandinspelning, digitalisering etc.

ISSN: 0072-5099
ISRN: GU-SOC-FR-126-SE

ABSTRACT

Title: Professional conditions and values. A sociological study of academics in Sweden in the 1990s.

Written in Swedish.

Author: Lennart G. Svensson (lennart.svensson@sociology.gu.se)

Research report at the Department of Sociology, Goteborg University

ISSN: 0072-5099

ISRN: GU-SOC-FR-126-SE

Trust and legitimacy are fundamental issues concerning knowledge-based occupations as a service class and as professional groups. For at least two decades in Western countries, professionalism as occupational control and discretion has again been challenged by the logic of free markets and the logic of rational management. These trends have been connected on the one hand with decentralisation, deregulation, and the introduction of forms more or less resembling free markets, and on the other hand with new forms of organisation, management and audit. Higher degrees of organisation in public welfare service institutions through marketisation and managerialism, partly replacing professionalism, have further emphasised the need for organisational analyses of professional occupations and their institutions. There is also a possible new mix of trust in occupations and their performances as compared to corresponding institutions.

This study examines the conditions for Swedish professionals and their apprehension of and attitudes towards a number of major changes that may affect their work situations. The data originate mainly from a survey using a random sample of members in 15 occupational groups in the Swedish Federation of Professional Occupations (SACO), sometimes backed up indirectly by other studies and from other Western countries.

Some of the findings can be summarised as follows. The process of deregulating higher education has created less comprehensive professional education programmes and less comprehensive credentials as bases for licensing. Payment according to results in narrower units and divisions has strongly economised the discourse at work, a fact which has been enforced by extensive accounting and auditing, and which has moved the legitimacy from credentials to results and from professionals to managers. Managerialism has increased as work organisations have become more complete in terms of identity, hierarchy and rationality.

There are several reasons for a remarkable lack of articulated collective responses from the logic of professionalism to the effects of the logic of the market and management – differentiation and organisational dependence being the two most important effects. Institutional ethics is proposed as the main response from the logic of professionalism to uphold trust and legitimacy. Ethical assessment and autonomy in work performance are still considered very strong by professionals. Winners are mainly found among market-oriented occupations in the private sector dominated by men, and losers among less market-oriented occupations in the local, public sector dominated by women.

Deregulations and new forms of managing professional work construct the work organisation as the prevalent context for demand and supply of such work, whereby dialectic processes arise that weigh front-line professional and customer autonomy against the collective and organisational level of enterprised units. These changes have promoted the marketisation and individualisation of professional competence and rewards to the possible disadvantage of professionals' collective control of their knowledge and values. Thus a new quest for professionalism is emerging.

Keywords: professionalism, market, management, trust, control, class

Till minnet av professor Inga Hellberg

FÖRORD

Under senare hälften av 1990-talet finansierade Humanistiska och samhällsvetenskapliga forskningsrådet ett projekt som kallades ”Professionella villkor och värderingar. En teoretisk och empirisk studie av professioner i Sverige”. Projektet genomfördes på Sociologiska institutionen vid Göteborgs universitet under ledning av professor Inga Hellberg, som denna bok tillägnas.

Omvälvande förändringar ägde rum i organiseringen av såväl privat som offentligt arbete i många länder i slutet på 1900-talet – förändringar som i hög grad berörde professionellas utbildning och arbete. Decentralisering, avreglering, nya marknadsformer och nytt ledarskap förändrade villkoren för professionella och deras relationer till omgivningen. Frågan om internationalisering stod högt på dagordningen sedan Sverige blivit medlem i EU, vilket också skapade nya villkor och en beredskap för andra typer av konkurrens. I svensk statistik och urvalsundersökningar urskiljer man mycket sällan professionella grupper bland de högre utbildade. Det finns dessutom fåtaliga svenska studier av professionella som sociala strata eller politiska aktörer. Detta var några utgångspunkter för en omfattande enkät år 1996 riktad till ett urval medlemmar i professionella yrkesorganisationer, varav flertalet ingår i SACO.

Syftet med hela projektet var att samla data på ett antal socio-politiska dimensioner, som skulle användas för att pröva olika hypoteser om hur professionella grupperar sig vad gäller villkor och värderingar. Denna rapport handlar mer specifikt om hur förändringarna uppfattades av svenska akademiker och professionella i Sverige vid 1990-talets mitt och vilka nya villkor de därmed ställdes inför. Dessa data tolkas och diskuteras med en rad senare svenska och utländska studier.

För värdefulla synpunkter på manus till denna rapport vill jag särskilt tacka kollegorna Inga Hellberg och Freddy Castro. Redigering och tryckning av rapporten har finansierats av Vetenskapsrådet.

Göteborg i oktober 2002
Lennart G. Svensson

INNEHÅLL

<i>Förord</i>	7
1. Inledning, syfte och disposition	11
2. Professioner, professionalisering och professionalism	15
Exkurs om avprofessionalisering	27
Professioner och stater	30
3. Politiska reformer och samhällsmodeller	33
Exkurs om offentlig och privat sektor	33
Professionalisering och marknadisering	36
Avreglering och nytt ledarskap	40
Konstruktion av organisationer	45
Socialdemokratin och välfärdsstaten	47
Några bilder av svensk samhällsutveckling	52
4. SACO-medlemmarnas syn på förändringar under 1990-talet	57
Avreglering, decentralisering, målstyrning och sparkrav	59
Serviceideologi eller kommersialisering	62
Sammanfattning	64
Identifikation med organisation eller profession	64
Utbildning, fortbildning och kompetenskrav	66
Ansvar för fort- och vidareutbildning	68
5. Professioner och styrning	70
Inledning	70
De professionellas arbetsmarknad	71
Ledning och styrning av professionellt arbete	73
Sammanfattning	79

6. Professionellas förtroende	82
Inledning	82
Begreppen förtroende och tillit	84
Svenska folkets förtroende för professionella	91
Professionellas syn på allmänhetens förtroende	97
Sammanfattning	105
7. Professionell medelklass	109
Inledning	109
Akademikernas klasspositioner	114
Betrodd tjänsteklass	116
Politiska åsikter	117
Resurser	123
Sammanfattning	124
8. Professionellas internationalisering	127
Inledning	127
Internationalisering av högre utbildning: internationalism eller europisering	129
Migration och ambivalens till internationalisering	134
Åsikter om internationalisering	137
Skillnader inom SACO	139
Erfarenheter av internationalisering	143
Sammanfattning	146
9. Professionella i 1990-talets Sverige	148
Kommersialisering och marknadens logik	151
Rationalisering och ledarskapets logik	154
Professionalismens logik	156
Professionalism och förtroende	162
Ett klassperspektiv	166
Professionalism, individualism och kollektivism	170
Referenser	173
Noter	186

1

INLEDNING, SYFTE OCH DISPOSITION

Under 1900-talets senare decennier genomgick många västliga länder, inklusive de skandinaviska, omfattande förändringar som rörde statlig styrning och organisering av arbete och produktion av varor och tjänster. Professionalismen som ett sätt att kontrollera vissa yrken och viss yrkesverksamhet utmanades då åter starkt av den fria marknadens logik och av det rationella ledarskapets logik. Förändringarna hörde å ena sidan ihop med politiska reformer som handlade om avregleringar, decentraliseringar och införandet av organisationsformer som betonade den fria marknadens valfrihet, och å andra sidan nya arbetsformer, ledning och utvärdering med nya krav på effektivitet. Förändringarna var i hög grad inriktade på den offentliga sektorn, och sammantagna gavs de beteckningen den nya offentliga styrningen (The new public management NPM) som hade tydliga inslag från företagsekonomi. Syftena med en sådan ny offentlig styrning har bland annat handlat om att minska statens omfång, att ge politikerna större inflytande över byråkratierna, att stärka ledarskapet, att uppnå ekonomiska besparingar jämte högre kvalitet och effektivitet samt en större valfrihet för allmänheten (Pollitt & Bouckaert 2000). Förändringarna har resulterat i tydligare och mer företagsliknande organisationer i den offentliga sektorn och därmed i nya arbetsvillkor för professionella som har sin största arbetsmarknad som anställda där (Du Gay & Salaman 1992; Farnham & Horton 1996; Considine 2001).

Syftet med denna studie är att analysera professionalism i relation till byråkratisk och administrativ ledning samt marknad och allmänhetens valfrihet. Mer konkret innebär det att denna bok handlar om hur förändring-

arna vad gäller ledarskap och marknad uppfattades av svenska akademiker och professionella i Sverige vid 1990-talets mitt och vilka nya villkor de därmed ställdes inför. Studien utgår för det första från **professionalism som en styrform** vilken jämförs med marknad, ledarskap och politik som tre andra styrformer för att skapa och att använda tjänster. Studien har vidare för det andra **ett organisationsperspektiv** på professionella och deras arbete. Särskild uppmärksamhet ägnas hur professionellas arbetsorganisationer utvecklas mot mer egentliga eller fullvärdiga organisationer som aktörer på en marknad och vad detta innebär för professionell organisering och krav på professionalism. Ett ledande tema är därvid att jämföra en s.k. social serviceideologi med en kommersialiserad ideologi och professionalism. Studien intar också för det tredje **ett klassperspektiv** på akademiker och professionella, och ser dem som aktörer och intressenter i dessa förändringsprocesser. Det innebär att pröva graden av homogenitet i synen på förändringarna och hur de professionella är förenade eller splittrade med avseende på faktorer som yrke, position, kön, ålder och egen klassbakgrund, och i vilken utsträckning de kan betraktas som ett kollektiv och en politisk kraft.

Professionsteorier har huvudsakligen formulerats i en anglo-amerikansk kontext som skiljer sig från den kontinentala traditionen och som gjort dem mindre lämpliga att analysera kontinentala och skandinaviska förhållanden. De aktuella förändringarna har delvis upphävt dessa skillnader bland annat genom att gränserna för offentligt och privat har blivit oklarare. Kontinental och skandinavisk professionalism har varit närmare knuten till statens och statsbyråkratins utveckling, där professionella utbildade vid de statliga universiteten och högskolorna har utövat offentlig auktoritet i kraft av sin utbildning, den byråkratiska legala hierarkin och sin elitstatus, där förtroendet för dem har varit relaterat till den legala auktoriteten och legitimiteten (Collins 1990:15ff; Kocka 1990). En rad professionella tjänster har varit understödda av tvingande lagar att medborgare och klienter ska behandlas lika och utan hänsyn till deras betalningsförmåga. Ansvaret har delegerats till och legat på de professionella i kombination med deras förvaltningsorganisationer och byråkratier.

Den anglo-amerikanska modellen eller idealtypen för professionalism har istället karakteriserats av fria och egenföretagande praktiker som opererat på en marknad för tjänster till klienter och som varit knutna till självreglerande professionella förbund som kontrollerat yrkesmonopolet och som skapat prestige och förtroende, vilket lämnat större ansvar hos medborgare

och klienter. De professionella i dessa två modeller eller idealtyper har betecknats som "byråkratiska tjänstemän" respektive "licensierade marknadsmonopolister" (Collins 1990:18). Deras professionalism kan också beskrivas som att utföra legala funktioner till allas bästa respektive att sälja kvalitativa tjänster till bästa pris. De har också benämnts social serviceideologi som betonar behovsanalyser utifrån legala och professionella grunder respektive kommersialiserad ideologi som betonar kundernas efterfrågan och företags-egenskaper hos de professionella (Hanlon 1998:50). Även om de huvudsakligen representerar den kontinentala respektive den anglo-amerikanska professionalismerna, har båda typerna funnits parallellt, representerade var för sig av olika professioner som t.ex. präster och socialarbetare respektive advokater och arkitekter.

Boken är främst baserad på en större enkätundersökning riktad till 13 SACO-förbund jämte Advokatsamfundet och Sveriges Arkitekters Riksförbund (SAR). Den avser att vara en slutlig mera sammanhängande redovisning av resultaten från denna studie som finansierades av Humanistiska och samhällsvetenskapliga forskningsrådet. Därför är vissa delar mera rent beskrivande av detta större urval av svenska akademiker och deras villkor och värderingar, och det gäller särskilt kapitel åtta om internationalisering. Studien är huvudsakligen baserad på tvärsnittsdata i en enkät och har därmed stora begränsningar att svara på frågor om effekter och påverkan av förändringar. En del frågor i enkäten handlar dock just om hur man berörs av vissa förändringar under en femårsperiod. Vissa jämförelser går vidare att göra mellan olika åldersgrupper och mellan grupper av respondenter som genomgått en viss förändring. Studien har också begränsats till de professionellas perspektiv. Bara i några frågor anges hur medborgare och brukare sett på eller påverkats av förändringarna.

Andra kapitlet i boken diskuterar vad man menar med professioner, och dessa definitioner och teorier ligger delvis till grund för de beskrivande och analyserande delarna i de övriga kapitlen, som handlar om organisationsförändringar under 1990-talet och SACO-medlemmarnas reaktioner på dessa samt deras arbetsvillkor och värderingar i ett antal politiska frågor. Det är en bok mellan organisation, profession och politik som ger både teori och en hel del empiri kring professionella och högre utbildade i Sverige.

Bokens tredje kapitel handlar om hur man kan definiera professionella och vad som kan inbegripas i de processer som kan kallas professionalisering och vilka relationer professionella organisationer och professionella yr-

kesutövare har till omgivningen. Fjärde kapitlet handlar om vad vissa samtids-historiska samhällsförändringar har haft för betydelse för svenska professionellas arbetsvillkor och värderingar och hur ett antal välkända professionella yrkesgrupper upplevde och värderade dessa förändringar som i Sverige tog sin början under 1970-talet. I femte kapitlet beskrivs hur de professionellas arbetsmarknad ser ut och hur de leds och styrs i sitt dagliga arbete. Sjätte kapitlet handlar om förtroende och tillit. Vi ska se i vilken utsträckning allmänheten har förtroende för de femton utvalda akademiska yrkesgrupperna, och hur de professionella själva värderar detta förtroende och om förtroendet kan kopplas till de då pågående förändringarna. Sjunde kapitlet handlar sedan om professionella som en del i en äldre eller nyare medelklass och om de kan tänkas utgöra ett politiskt kollektiv eller inte med hänsyn till deras värderingar. Deras homogenitet prövas med avseende på några olika åsiktsområden. En större samtida samhällsförändring avhandlas speciellt i det åttonde kapitlet och det gäller internationalisering av utbildning och arbete. Högre utbildning har anknutits mera till internationella förhållanden, och det har åter blivit vanligare med utbildning utomlands. Vi ska också se hur detta relateras till åsikter om internationalisering och i vilken utsträckning de professionella är homogena eller ej i detta avseende. Nionde och sista kapitlet utgör helt enkelt en avslutande och sammanfattande diskussion om hur modellerna förhåller sig till varandra och hur villkoren för professionalism har förändrats. Det avslutas med en diskussion om en förnyad efterfrågan på professionalism och hur den förhåller sig till kollektivism och individualism.

2

PROFESSIONER, PROFESSIONALISERING OCH PROFESSIONALISM

Detta kapitel ger en kort historik över professionsbegreppet och professionsforskningen och avslutas med fyra modeller: politik, byråkrati, marknad och professionalism, som tillsammans med de ideologiska typerna social serviceprofessionalism respektive kommersiell professionalism kommer att vara vägledande för analyser och slutsatser av det empiriska enkätmaterialen.

Studier av professioner har handlat mycket om att se hur så kallade professionella yrken skiljer sig från icke-professionella yrken. Under 1950- och 60-talen gjordes en mängd försök att finna de avgörande kriterierna eller egenskaperna som skiljde ut och definierade professionella yrken (kortare översikter på svenska i Hellberg 1978; Brante 1987; Castro 1992). Under 1970-talet började ett synsätt göra sig gällande som handlade om hur professionella mera organiserat som projekt söker sätta gränser och inhägnat sina kunskaps- och yrkesområden med krav på autonomi och diskretion. Skillnaderna mellan professionella och andra yrken har senare tonats ner igen. Det finns mycket gemensamt mellan yrken med olika kunskapsinnehåll i hur de uppstår och utvecklar sin kontroll över kunskapsutveckling och yrkesutövning. Det är numera erkänt att professionella yrken och yrkesutövare har dubbla motiv – de avser skapa tjänster för klienter och det allmänna bästa samtidigt som de söker använda sina kunskaper och sin kompetens för egen inkomst och ekonomisk vinning på marknader. Allmänintressen och egenintressen anses kunna existera parallellt eller så att allmänintresset blir starkare gällande när yrket väl är etablerat och egenintresset så att säga säkrat (Halliday 1987; Saks 1995; Krause 1996:ix). Men vi ska börja med att inta det konfliktperspektiv som blev vanligt från 1970-talet.

Man kan då se professioner som intressegrupper vilka söker monopolisera teoretisk, abstrakt kunskap som anses nyttig och värdefull och som utgör basen för att kontrollera vissa positioner i arbetslivet. Professionalisering är då en process på åtminstone tre olika dimensioner. För det första kan kontrollen av ett kunskapsområde vara mer eller mindre väldefinierad, avgränsad och sammanhållen. För det andra kan positionerna i arbetslivet vara mer eller mindre kontrollerade och avgränsade i förhållande till andra yrkesgrupper. För det tredje varierar anknytningen till vetenskaplig, teoretisk, abstrakt kunskap, dvs. kunskapsutvecklingen kan vara mer eller mindre direkt knuten till yrkesutövningen ifråga. Utifrån dessa tre avseenden kan vi tala om professionella, halvprofessionella och icke-professionella yrkesgrupper. Men då används begreppet professionalisering endast i en snävare mening. I en vidare mening omfattar det en tendens att vardagskunskap och allmän kunskap blir föremål för experter eller yrkesgrupper med särskild kompetens och en tendens både från eliter och allmänhet att ge legitimitet åt en sådan utveckling. Hela samhället har genomgått och fortsätter att utveckla sina verksamheter till en allmänt större yrkesmässighet. Det står i kontrast till amatörens förhållande till en aktivitet. En verksamhet blir mera yrkesmässig genom att vissa personer får det som sin huvudsakliga aktivitet. De betalas för att utföra den. De behöver särskilda kvalifikationer. Arbetets innehåll och utförande regleras. Relationen till uppdragsgivarna eller användarna regleras och kontrakteras.

De professionella har sökt skapa en bild av sig själva att inneha universellt giltiga kunskaper som grundas på rationell och värderingsfri vetenskap, att det professionella arbetet är ett kall och att det ska utgå från ett allmänt samhällsansvar som de professionella i kraft av sin ställning utanför och ovanför enskilda gruppintressen ska kunna bära upp (Etzioni red. 1969; Hellberg 1978; Krause 1996). Med professionalismen som en ideologi har de professionella sökt försvara sig mot underordningen i de byråkratier, där de skulle bli mycket vanliga under 1900-talet. De fria professionella som egenföretagare blev istället allt ovanligare men framhölls ändå ofta som ett ideal eller en prototyp enligt den anglo-amerikanska traditionen. Konflikter mellan byråkrater och professionella ansågs ligga dels i socialisationen som de professionella ska ha fått, dels i den kollegiala kontrollen till skillnad från den byråkratiska, legala kontrollen. Byråkrati och professionalisering är emellertid snarare två typer av rationell administration som kompletterar varandra och där båda förutsätts tillämpa allmänna regler och kategorier –

särskilt så i den kontinentala traditionen (Sarfatti-Larson 1977). Dessa hämtas emellertid ur olika källor och kan sägas utgöra organisationsresurser respektive professionsresurser (Roemer 1982; Wright 1985). De professionella förutsätts utgå från enskilda personers eller andra klienters behov och anpassa tillämpningen till olika situationer. Förmågan att göra det tillhör just professionalismen.

Graden av abstraktion skiljer ut professioner från andra yrken genom att den gör det möjligt att definiera och lösa nya problem som kan skapa en ny marknad för tjänster (Macdonald 1995: kap 6). Abstraktion gör professioners överlevnad möjlig i ett historiskt och kulturellt bestämt konkurrenssystem (Abbott 1988:9). Denna kunskap ligger sedan till grund för vad som intygas och auktoriseras i form av betyg, examina och legitimationer, vilka sedan i sin tur avgränsar yrkesgruppens jurisdiktion – eller med vilken rätt yrkesutövarna klassificerar, diagnosticerar, beslutar och behandlar klienter och därmed efter bästa bedömning och enligt god etik applicerar sina abstraktioner på enskilda och omvandlar dem till fall för åtgärder (Abbott 1988:40; Lipsky 1980). Kunskapsområdet måste dock ha en viss balans mellan abstraktion och konkretion eller mellan osäkerhet och teknikalitet för att tjänsterna ska ha en efterfrågan från klienter eller allmänhet. De får med andra ord inte vara alltför lätta att rutinisera. Samtidigt är det nödvändigt att kunna hitta rutiner och att kodifiera kunskaperna så att de kan överföras i någon form av utbildning och så att de kan avräknas och utvärderas.

Professionella organisationer ska snarare betraktas som aktörer i den meningen att de ingår i det professionella projektet än att de utmärks av vissa karakteristika. Det väsentliga är vad professionella gör och hur de organiserar sig för att förhandla sig fram till och att upprätthålla sin särskilda position på arbetsmarknaden (Hughes 1958; Sarfatti-Larson 1977:xii). Betraktade på det sättet blir professionalisering ett försök att konvertera en typ av begränsad resurs (speciell kunskap och förmåga) till en annan, dvs. sociala och ekonomiska belöningar. Att upprätthålla knapphet ger en tendens till att monopolisera expertis på marknaden och status i rangordningen. Marknadskontrollen kräver att det finns ett relativt abstrakt kunskapsområde med praktisk användbarhet och en marknad, givet det sociala, ekonomiska och ideologiska klimatet vid en viss tid. Om utövarna av denna kunskap kan organisera sig så att de kan standardisera och kontrollera spridningen och användningen av kunskapen, har de möjlighet att ingå i en

reglerande förhandling med staten (Macdonald 1995:10). En sådan relation med staten är nödvändig för att gruppen ska kunna skapa ett monopol eller åtminstone rätten till ett självständigt yrkesutövande. Den relationen bestäms av det politiska systemet och den politiska kulturen i övrigt i ett samhälle vid en viss tidpunkt.

Därmed inte sagt att professionella yrkesgrupper enbart och cyniskt ser till egna intressen eller att de naivt underordnar sig den funktionalistiska synen som tog professionernas egenbild för given. Även om en del ageranden sker i ekonomiskt eller socialt egenintresse, så handlar ändå det mesta hos yrkesutövarna om att förse klienter med bra tjänster och hos de professionella organisationerna att kunna övertyga allmänhet och lagstiftare om att det finns ett visst mått av allmänintresse (Halliday 1987; Saks 1995). Professioner utmärks av att ha en dubbel strategi och växla sin betoning mellan allmänintresse och egenintresse beroende bland annat på konkurrensvillkor till andra grupper (Krause 1996:ix). Det hindrar inte att den allmänna strategin i det professionella projektet bäst kan förstås i termer av social stängning, dvs. att samhället uppfattas bestå av individer som strävar efter sina intressen och att det genererar mer eller mindre kollektiva grupper och att sådana grupper i sina egenintressen både utesluter andra från inträde och tillskansar sig andra gruppers fördelar (Murphy 1988: del III). Så sett är professioner inte i första hand yrkesgrupper utan ett sätt att kontrollera ett yrke, vilket har sina implikationer på individnivå, på företagsnivå och på förbunds nivå. Stratifikation kan därmed baseras inte bara på egendom utan också på examina och kunskaper (Collins 1979; Parkin 1979; Castro 1992). Det är inte kapital eller andra ekonomiska resurser som är det viktigaste och inte heller de tillgångar som en organisation kan erbjuda sina medlemmar utan de kulturella tillgångar som ligger i kunskaper, erkänd förmåga, expertis och respektabilitet. Att söka utmärka sig därvidlag kännetecknar såväl den enskilde yrkesutövaren som företaget och det professionella förbundet. Men det är på sin plats att skilja på professionalisering som en process av organisering på en kollektiv nivå och som en förmåga eller en viss kompetens på individuell nivå, dvs. att arbeta eller att vara professionell eller proffsig som istället skulle kunnat kallas professionalitet.

Begreppet stängning har utvecklats av flera olika professionsforskare (Weber 1922/83; Parkin 1979; Murphy 1988; Åmark 1989; Witz 1992). 1) Exklusion handlar om att sätta gränser nedåt till de som inte anses uppfylla vissa inträdeskrav. 2) Demarkation utsträcker uteslutningen att omfatta grän-

ser mot en hel underordnad yrkesgrupp och att upprätthålla vissa fördelar gentemot utövare i angränsande grupper. 3) Inklusion eller inkräkning handlar i motsats till exklusion om att göra sig kvalificerad till en grupp genom att tillägna sig nödvändiga krav eller att förmå gruppen, utbildningsmyndigheten eller staten att ändra inträdesreglerna. 4) Dubbel stängning rör sig om att definiera en del i en överordnad yrkesgrupps område som sitt eget och att ge det sina egna uteslutande krav.

Professionerna kan vara mer eller mindre slutna och exkluderande så att de professionella tjänsterna enbart tillåts utföras av personer som tillägnat sig den professionella kunskapen på det av professionen föreskrivna sättet. Det räcker således inte att ha den professionella kunskapen, t.ex. genom att själv läsa in den litteratur som ingår i professionsutbildningarna vid universiteten och högskolorna. Själva examensbeviset är inträdesbiljetten till den professionella organisationen och till de professionella positionerna. Olika former av skydd mot inkräkning mot yrkesutövningen har utvecklats av de professionella yrkesgrupperna; legitimationsförfarande, auktorisation av medlemmar, titlar och examina, skydd som fungerar med varierande kraft. Staten utfärdar t.ex. genom Socialstyrelsen i Sverige legitimationer för ett flertal yrkesgrupper inom hälso- och sjukvårdssektorn. Legitimationsförfarandet är en stark uteslutningsmetod som innebär att det i lag förbjuds att andra än legitimationsinnehavarna får utföra den tjänst legitimationen täcker. Å andra sidan kan uteslutningen vara baserad på konventioner. Det är brukligt att människor med vissa kunskaper rekryteras att utföra vissa tjänster, t.ex. att människor som studerat ekonomi anställs på företagets ekonomivdelningar utan att det för den skull genom statens försorg så föreskrivs. För att garantera och upprätthålla hög professionell standard utfärdar professionen själv auktorisationer för sina medlemmar så som är fallet när det t.ex. gäller revisorer. Auktorisationsförfarandet legitimeras dock indirekt av staten, när den föreskriver att aktiebolagens räkenskaper måste granskas av auktoriserade revisorer. En mellanform av exklusion är att en viss universitets- eller högskoleexamen föreskrivs för innehav av olika typer av tjänster, vilket är vanligt inom den offentliga tjänstesektorn. För att få en ordinarie tjänst kan kravet vara absolut, t.ex. att lärare på olika nivåer inom undervisningssektorn fyller relevanta examenskrav, även om tillfällig personal kan anlitas utan att de uppfyller examenskravet (Hellberg 1995:91).

Professionsbegreppet är alltså också ett relationsbegrepp, där det handlar om samspelet mellan professionerna, staten och klienterna. För att lyckas med sina anspråk gäller det för professionerna att göra kopplingen legitim hos staten och hos potentiella klienter, och det gäller att förmå staten att

satsa på utbildnings- och forskningsresurser. I dessa avseenden har professionaliseringen varit en framgångsrik strategi under modernismens och välfärdsstatens era, då aktörer inom staten så att säga anlitat professionella för att utöva statsmakt och för att bygga ut välfärdsstaten. En utbyggd stat och offentlig sektor blev en väsentlig förutsättning för professionalisering både vad gäller utbildning och forskning och som arbetsgivare åt professionella.

Professioner utsattes under 1970-talet för en första kraftigare kritisk våg, då deras auktoritet och expertis ifrågasattes direkt med huvudargumentet att de tenderade att göra människor maktlösa och ansvarsbefriade (Illich 1977). Denna kritik kan sägas ha ingått i den inledande kritiken av det moderna projektets vetenskaps- och expertisbaserade anspråk. Åttioalets kritik av professionaliseringen blev däremot mera indirekt genom att formellt ledarskap, decentralisering och förstärkt medborgarinflytande eller snarare kundinflytande i en slags marknadsform lanserades till vissa nackdelar för de professionella. Man kan säga att de drevs att lämna den äldre och universella serviceideologin till förmån för en mera marknadsorienterad ideologi inriktad på partikulära behov och köpkraft (Hanlon 1999).

Byråkrati och profession har från ett feministiskt perspektiv beskrivits som två näraliggande manliga system (Bologh 1990; Billing & Alvesson 1994; Davies 1996). Vid första anblicken kan de tyckas diametralt åtskilda. Den professionelle har anknytning till den professionella praktiken och till utövandet av expertis och kompetens. Professionell praktik innehåller ibland ett förakt för organisationen och dess regler snarare än lojalitet och engagemang. Den professionella beslutsprocessen är inte bara en regel-tillämpning utan en betydligt mera komplicerad sak som innebär svåra situationsbestämda bedömningar och stor flexibilitet. Framförallt arbetar den professionelle under större självständighet och överför möjligen svåra fall till en kollega. Underordning i den byråkratiska hierarkin kan därmed vara förenat med konflikter. Trots dessa skillnader förekommer likheter som t.ex. en lång utbildning som leder till specialiserad kunskap som utövas i en asymmetrisk relation till klienter och där kompetensen kan användas för att kontrollera och behärska dem, vilket skapar en hierarkisk relation och lätt ger ringaktning av klienten och aktning för den professionelles gloria. Mötet med klienter ska kännetecknas av opartiskhet och opersonlighet där känslor hålls utanför, vilket anses favorisera ett manligt beteende på bekostnad av ett mera kvinnligt. Eftersom en rad professioner har ökat sin andel kvin-

nor och andra är starkt kvinnligt dominerade, är det i och för sig av stort intresse att försöka se vilka eventuella förändringar av dessa manliga system som inträffat därmed. Samtidigt med denna feminisering har offentlig förvaltning tagit in ledarskapsteorier och ledarskapspraktik som på flera sätt stärkt den manliga byråkratiska styrningen – kanske på bekostnad av en mera kvinnlig professionalitet (Pollitt 1990/93; Hanlon 1999). Instrumentell rationalitet, känslokontroll, självständighet, individualism, konkurrens och liknande drag som utmärker de manliga byråkratiska förvaltningsidealen kan antas ha blivit starkare företrädda i många offentliga professionella organisationer i samband med större inslag av marknad och ekonomisk kontroll.

Vi ska senare undersöka i vilken utsträckning ledarskapsparadigmets sentida dominans kan ha inneburit att det professionella paradigmet fått vika och att former av deprofessionalisering uppstått, och då i synnerhet vad gäller kvinnligt dominerade yrkesgrupper med professionella anspråk. Det handlar vidare om skillnader mellan manliga professionella byråkratier i den privata sektorn och kvinnliga dito i den offentliga sektorn och i vilken utsträckning organisationsformer överförts från den privata till den offentliga sidan (Savage & Witz 1992; Halford, Savage & Witz 1997).

Mycket tjänstearbete har stor närhet till andra människor och i synnerhet de klienter eller kunder som mottar tjänsterna. Försäljnings- och enklare servicearbete har studerats ur social-psykologisk synvinkel som en emotionell relation (Hochschild 1983; Fineman 2000; Abiala 2000). Mycket professionellt tjänstearbete kännetecknas av långvariga och starkt emotionella relationer som sedan länge uppmärksammats bland psykologer och socialarbetare och i synnerhet i deras handledning och terapeutiska arbete. Däremot har det förekommit mera sällan i samband med studier av professionell utbildning och kompetens, där rationell och explicit kunskap har dominerat. Emotionella relationer har emellertid fått en större aktualitet genom att nya organisationsformer och knytning till marknad betonar inriktning mot kunder, vilket gjort att social och emotionell kompetens lyfts fram som krav vid anställningar och i samband med fortbildningar. Personliga sidor hos professionella yrkesutövare tenderar därmed att få en mycket större roll – kanske på bekostnad av formell utbildning (Bergström 1998; Svensson 2002a). Detta ger nya villkor för vad professionella grupper kan kontrollera som sina kunskapsområden.

Freidson presenterar (2001:4) en formell analytisk och ideal-typisk mo-

dell av professionalismens logik och söker därmed ge den samma teoretiska status som den fria marknadens och det rationella ledarskapets logik. Hans ambitioner är att analysera professioners status i avancerade industrisamhällen, där konkurrens respektive effektivitet har betonats på viss kostnad av s.k. diskretion eller frihet att göra bedömningar och yrkeskontroll av arbete, som utmärker professionalismens egen logik. Denna s.k. tredje logik visas vara, ”en uppsättning ömsesidigt beroende institutioner som ger ekonomiskt stöd och en social organisation som upprätthåller yrkeskontroll av arbete” (S.a. 2). ”Professionalism kan sägas existera, när ett organiserat yrke vinner makt att bestämma vem som är kvalificerad att utföra en viss samling uppgifter för att förhindra alla andra att utföra detta arbete och att kontrollera kriterierna genom vilka utförandet utvärderas.” (S.a. 12). Detta kallar Freidson för professionalismens väsen. På anglo-amerikanskt vis, där professionalism förbinds mera med autonom privatpraktik och mindre med statlig reglering och offentliga anställningar, tar inte Freidson med politik som en fjärde möjlig logik eller styrform. Den politiska logiken med allokering av begränsade resurser enligt kompromissade intressen och mål och ansvarsutkrävd av medborgare och väljare, ligger närmare professionalismen på kontinenten och i skandinaviska länder än i anglo-amerikanska länder. Avregleringar och decentraliseringar har medverkat till att den politiska logiken delvis dragits tillbaka eller tydligare skilts ut från de övriga logikerna (Östergren & Sahlin-Andersson 1998: kap. 8). Den har dock återkommit genom nya former av kontroller och utvärderingar i efterhand som håller på att utvecklas fortsättningsvis. Denna fjärde logik kommer därför att beröras här och var i resultatredovisningen och analysen.

De tre tidigare nämnda analytiska modellerna har enligt Freidson bland annat följande drag. När det gäller arbetsdelning är konsumenterna i den fria marknadens värld suveräna att göra val och bestämma av vem och vilken sorts service till vilket pris som man vill efterfråga. Arbetsdelningen formas av konkurrens mellan företag eller producenter som söker att tillgodose konsumenternas efterfrågan. I den rationella byråkratiska modellen styrs arbetsdelningen, och vilket arbete som ska göras av vem, istället av auktoriteter inom organisationerna. I yrkesmodellen eller professionalismen definieras och hänförs viss specialisering till vissa yrken vars medlemmar eller yrkesutövare har den exklusiva rätten att utföra uppgifterna och att bestämma vilka kvalifikationer som krävs. Kriterierna för att få licens, legitimation eller annan behörighet styrks av statliga auktoriteter men beslutas

av yrkena ifråga. Närliggande yrken förhandlar om gränser och områden för jurisdiktion. Ledande yrkens auktoritet över underordnade yrken baseras på uppgifternas innehåll och den funktionella relationen mellan yrkena snarare än utifrån ekonomiska och administrativa villkor. I yrkesmodellen är kontinuiteten av yrken hög, och specialiseringen baseras på diskretion.

Arbetsmarknaden i den fria marknadsmodellen är öppen, och inträdeskraven, som är låga och ofta diffusa, sätts enligt konsumenternas efterfrågan. Reglering av arbetsmarknaden konstrueras istället av byråkratiska organisationer. Deras personalavdelningar och anställda, som är ansvariga inför staten och organisationsledningen snarare än till producenter och konsumenter, handlägger ansökningar och anställningar med formella beskrivningar av jobben enligt positioner i organisationerna. Karriärlinjer är regelmässiga och vertikala liksom inomorganisatoriska. På nationell nivå förekommer planerad arbetsmarknad med arbetsdelning specificerade löner för etablerade yrkeskategorier. Potentiella sökande förväntas investera i utbildning enligt krav inför ansökan om arbete. Neddragningar och utläggning på underleverantörer liksom gruppbaserad produktion har i hög grad förändrat arbetsdelningen och relationerna mellan olika nivåer och karriärer inom organisationer. Professionalismen och yrkeskontrollmodellen handlar åter istället om att bestämma kraven för vissa uppgifter, varigenom arbetet definieras av medlemmar och representanter för yrket vid sidan om arbetsorganisationerna. Åliggandet att bara anställa kvalificerade sökanden görs obligatoriskt genom lag, vilken antas förhindra att man anställer sådana som inte uppfyller kraven. Modellen innehåller också krav på att ett yrke ska kunna kontrollera antalet yrkesutövare. En intern marknad ska kunna konstrueras som reglerar lägsta avgifter och konkurrerande budgivning. Karriärlinjer är väldefinierade och speciell utbildning och examina krävs för anställning, vilket i sin tur definierar arbetena och arbetsdelningen inom en organisation. Ideal-typiska professionella karriärer är horisontella på tvärs över organisationer snarare än vertikala inom organisationer och baserade på uppnått rykte och prestige snarare än auktoritet och befordran. I faktiska professionella arbetsorganisationer finner man vanligen ett administrativt-byråkratiskt karriärsystem parallellt med ett professionellt kontrollerat system.

Fri marknad liksom rationellt ledarskap kan tänkas existera var för sig. Professionalism och yrkesutövning sker däremot alltid inom någon sorts organisationsform och ger inkomst för arbete genom deltagande på en ar-

betsmarknad, och den är i verkligheten därmed alltid mer eller mindre knuten till olika ledningsformer och till marknader och kan inte förekomma helt isolerad från de två andra modellerna.

När det gäller utbildning och praktik karakteriseras den ideal-typiska professionalismen av att ha full kontroll genom yrket. Utbildningen och träningen äger rum som en standardisering av arbetet före och utanför anställningen i arbetsorganisationer och i hög grad vid skolor utan arbetspraktik. (Här råder dock mycket stora variationer hur detta i verkligheten är organiserat i olika yrken och i olika länder (Becher 1989).) Utbildningen är enligt modellen kontrollerad och utförd av yrkesmedlemmar som är heltidslärare och som inte förväntas vara utövare i yrkespraktiken, utan istället förväntas delta i kunskapsutvecklingen. Den intensiva utbildningen avser skapa en stark yrkessammanhållning och en stark tillhörighet och identifikation med yrket och kollegorna.

Som ideologi och formulerat i korta uttryck hänför sig professionalism till kunskapsresurser och övertygande, medan konsumism hänför sig till ekonomiskt utbyte och marknad samt ledarskap till organisationsresurser och byråkratisk kontroll (Freidson 2001:105ff). Att hävda avskild specialisering är professionalismens ideologiska kärna. Specialisering antas ge innehållslig produktivitet i motsats till instrumentell ekonomisk effektivitet. Professionell specialisering utmanas enligt Freidson ständigt – och särskilt så under senare decennier – av två former av generalism eller allmängörande. Den allmänna och folkliga generalismen gäller antagandet om vanliga människors kapacitet att tolka information om vad som är i deras eget intresse för att fatta ekonomiska respektive politiska beslut. Detta är nära förbundet med den liberala demokratin, där folket alltid har rätt och till den nyliberala ekonomin, där kunder alltid har rätt, och där specialisten ska tjäna snarare än bestämma. Professionalismens ideologi bemöter den folkliga generalismens utmaning med att vetenskaplig kunskap är esoterisk och komplex och behöver lång och speciell utbildning för att vara lämplig att lösa problem.

Den andra formen av generalism kallar Freidson elitgeneralism. Den kommer från ledarskapets ideologi och hävdar en högre och allmän men samtidigt mer diffus kunskap anpassad till rationellt ledarskap och effektivitet. Väsentligt för det nya ledarskapet antas en allmän ledarskapsfärdighet vara som är mindre organisationsspecifik och tillämpbar i vilken organisation som helst och som härleds både från formella meriter och från individuella kvaliteter och kompetenser. Detta nya ledarskap är också mindre by-

råkratisk och mer flexibel, innovativ, kreativ och bemäktigande. Med en sådan ny tillgång kan ledare tänkas närma sig professionella och deras resurser. Samtidigt tvingas professionella mer eller mindre beroende på position att tillägna sig ledarskaps- och organisationsresurser, vilket skulle göra dessa båda grupper mindre olika vad gäller tillgångar på kompetens (Exworthy & Halford 1999:7, 14, 133). Administrativ kompetens har förvisso redan tidigare innefattats i kvalifikationskrav bland många professionella på olika områden.

Professionalismens väsen sammanfattar Freidson således med:

- yrkeskontroll av arbete och kriterier för legitimation styrka av statlig auktoritet och beslutade på yrkesnivå
- beslut om krav för särskilda uppgifter definieras av representanter för yrket ifråga
- åliggandet att anställa enbart kvalificerade är obligatoriskt genom lag
- interna marknader upprättas med lägsta avgifter och regler mot konkurrerande budgivning
- information till potentiella klienter avges i form av yrket godkända meriter
- utbildning äger rum som en standardisering av arbetskraft före och utanför arbetet
- att hävda särskild specialisering är professionalismens ideologiska kärna både mot folklig och mot eliters generalism (Freidson 2001:121).

De samhällsförändringar som närmare beskrivs nedan har till stor del handlat om nytt ledarskap och viss marknadsinriktning som i många stycken utmanat professionalismens ideal. Dessa tre modeller bildar därför en viktig utgångspunkt för analyserna i denna bok. De hör också nära ihop med ett weberianskt perspektiv på professioner som också utgör en grund för beskrivningar och analyser här. Professioner kan därmed sägas vara intressegrupper som konkurrerar med varandra och med andra grupper liksom med organisationer i staten (Macdonald 1995:29). De har ekonomiska egenintressen, men drivs även av andra intressen och motiv. De representerar en viss position i systemet av samhällsklasser i kraft av att deras huvudsakliga inkomst baseras på kunskap och kvalifikation till skillnad från kapital och arbete (Brint 1994; 2001). Deras arbete består huvudsakligen av tjänsteproduktion som sker nära eller i direkt samarbete med klienter eller andra brukare, vilket ställer särskilda krav på förtroenderelationer. Klasspositionen och övriga villkor bestäms av samhällsutvecklingen i stort, som medias

främst av stängningsstrategier.

Ett annorlunda perspektiv på professioner lanserades av Foucault med hans begrepp styrning (governmentality, Foucault 1979)¹ Det har senare utvecklats och tillämpats om organisering av professionellt arbete (Fournier 1998; 2000; Evetts 2002). Ett centralt moment här är att professionalism är en kontrollmetod på avstånd med individers självreglering genom socialisation in i en uppsättning kulturella värden, etiska regler och försanthållanden med starka sanningsanspråk som stämmer väl överens med hur arbetsorganisationer utvecklas i riktning mot mera fullvärdiga företagsorganisationer. När tjänsteproducerande verksamheter ökar, så tilltar andelen anställd frontpersonal som har direkt kontakt med klienter eller kunder, där tjänsterna skapas i nära samverkan med användarna. Dessa relationer är relativt självständiga och svåra att kontrollera från ledningen. Samtidigt ställs större krav på ledning och kontroll i arbetsorganisationer och företag. En del i denna kontroll handlar om att ledningen ska kunna ha förtroende för de självständiga anställda och att de utför sitt arbete enligt organisationens mål, och detta kan ske just genom professionalism. En annan väsentlig del i denna kontroll handlar om att binda professionella anställda och deras professionella kompetens till organisationen antingen genom anställningskontrakt och belöningar till personer som är svåra att ersätta eller genom att kodifiera individuell kompetens och omvandla den till en kollektiv organisatorisk resurs och därmed underlätta personalbyten. Det ligger en slags dialektik i detta att självständigt professionellt och kundnära arbete ökar, som ställer större krav på kontroll, som i sin tur kan lösas med professionalism, som ökar självständigheten ytterligare och individualiserar kompetensen, som i sin tur kräver metoder för att kontrollera och binda personer eller kompetens till organisationen (Svensson 2002b). Mekanismerna i denna dialektik är professionell autonomi i yrkesutövningen respektive organisationers ledningskontroll. Intressant i det sammanhanget är att professionella å ena sidan, som vi senare ska se, skattar både sitt eget och klienternas inflytande på arbetet som mycket högt, och att de inte ser någon motsättning i att bådas inflytande ökar (Reibring 2002). Å andra sidan skiljer cheferna ut sig bland de professionella och indikerar att det finns en ledningsideologi vid sidan om den professionella.

EXKURS OM AVPROFESSIONALISERING

Processer som handlar om professionalisering kan även belysas utifrån sina motsatser som kan betecknas som avprofessionalisering. I en allmän betydelse används professionalisering för den process som leder till att fler uppgifter eller aktiviteter i samhället förvandlas till yrkesarbete eller utförs av vissa yrken (Berglind & Pettersson 1980; Freidson 1986: kap 6). Avprofessionalisering i en allmän betydelse skulle då innebära motsatsen, nämligen att aktiviteter går tillbaka till obetalda amatörer. Kundens eget arbete att med hjälp av manualer och instruktioner montera och underhålla varor är ett exempel. Ett annat exempel är sådana förslag, som oftare förekom under 1990-talet som t.ex. mera vård och omsorg i hemmen skött av anhöriga, går i den riktningen. Lågkonjunktur och arbetslöshet kan påskynda en utveckling i den riktningen.

En allmän professionalisering inbegriper ett visst mått av förtroende från allmänheten för yrkesgrupperna ifråga. I den mån detta förtroende minskar för enskilda grupper eller för professionellt arbete mera allmänt, kan man också tala om avprofessionalisering. Professionella kan användas i samhällsplanering och i mera kontinuerligt och reguljärt arbete som experter och konsulter. Om man kan konstatera att de används i minskad omfattning för sådana ändamål skulle man kunna tala om avprofessionalisering genom att helt enkelt räkna vilka slags uppdrag som läggs ut på vem. Genom underleverantörer och konsultverksamhet eller s.k. outsourcing sker snarare en professionalisering.

I en snävare betydelse innebär professionalisering att vissa yrkesgrupper stärker sin ställning i några olika avseenden. Sett i denna mera traditionella, funktionalistiska, essentialistiska eller gradualistiska betydelse sker förstärkningen på en uppsättning variabler inom varje grupp för sig oberoende av andra (Hellberg 1978; Torstendahl 1989). Analysen går ut på att fastställa gruppens ställning eller värde på vardera av dessa variabler. (Yrkesgrupperna själva har ofta detta som en slags strategi i sina professionaliseringsanspråk.) Sett i den senare konfliktorienterade, ny marxistiska, nyweberianska eller relationella betydelsen, kan förstärkningen eller försvagningen bara analyseras som relationella förhållanden mellan en yrkesgrupp och dess omgivning (Hellberg 1978; Parkin 1979; Murphy 1988).

Definitionsmässigt kan alltså en professionell grupps arbete sägas utgå från ett vetenskapligt kunskapsområde som är någorlunda avgränsat och

sammanhållet. I den mån området i sig upplöses eller att det släpar efter i utvecklingen skulle man kunna tala om en avprofessionalisering. Vidare kan man tala om en viss grups avprofessionalisering, om den förlorar delar av kontrollen i denna kunskapsutveckling och utbildning till andra grupper eller till staten. Den högre utbildningens decentralisering och avreglering i Sverige under 1990-talet hade effekter i olika riktningar. När de centrala beslutsorganen fick mindre inflytande över den högre utbildningens utformning och innehåll och då den centrala detaljregleringen även av de professionella yrkesutbildningsprogrammen minskade, så förlorade de professionella förbunden delvis den centrala arenan för förhandlingar, remisser och andra former av påverkan jämte en nationell överblick över en mera likformig utbildning utan konkurrens mellan olika orter (Svensson 1994a; Furåker 2001). Å andra sidan fick universitet, högskolor, institutioner och lokala fackliga organ större möjligheter att utforma linjer och kurser och därigenom skapa profilering och konkurrens mellan olika utbildningsorter. Vad gäller fortbildningens organisation och verksamhet led många grupper med professionella anspråk stora förluster under nittioalets decentralisering. Det kan ha inneburit en viss deprofessionalisering, och det gällde t.ex. skolan och socialtjänsten (Svensson 1998).

Man kan vidare tala om deprofessionalisering när det gäller kontroll av kunskapsanvändningen, och det är kanske det mest centrala. Ju starkare en grupp kan exkludera andra från att utöva ett visst yrke och därvid använda en väldefinierad vetenskaplig kunskap och beprövad erfarenhet, desto mera professionell och tvärtom. Man skulle också kunna benämna detta kontroll över positioner eller yrkesmonopol. Ju starkare en viss grupp kan usurpera en annan närliggande grups kunskapsanvändning, desto mera professionell och tvärtom.

Man kan också tala om kontroll över arbetsmarknaden, och det är en något annorlunda aspekt. Där handlar det mera om fackliga strategier och resurser för att lyckas erövra och behålla sina ”marknadsandelar”, sina områden och sina rättigheter och helst få legalt stöd i form av legitimation för att få utöva yrket i vissa bestämda befattningar. Förluster i dessa avseenden kan också kallas avprofessionalisering. Ett exempel på motsatsen är förskolan som har haft som facklig strategi i allians med lokala politiker att göra sig av med de mindre kvalificerade barnskötarna (Berntsson 1999; 2000).

I professionslitteraturen brukar man nämna tre typer av kontroller: professionell eller egenkontroll, statlig kontroll och klientkontroll. Ju mera egen-

kontroll en professionell grupp har över sina egna medlemmar och deras yrkesutövning, desto mera professionell skulle man anta att den är. Å andra sidan ju mera organiserad klientkontrollen är i form av t.ex. patientföreningar och liknande, desto mindre är den självständiga kontrollen, vilket också är en typ av deprofessionalisering (Reibring 2002). Men om klienterna får större valmöjligheter, som föräldrar och elever i samband med fler fristående skolor och andra val inom skolan, kan det leda till större konkurrens mellan yrkesutövarna inom gruppen, vilket i sin tur kräver större kontroll av utövningens kvalitet. Ju mera den kontrollen sköts av de egna, desto mera professionell skulle man kunna säga att gruppen då är. I många fall sköter statliga myndigheter denna kontroll, och gruppen är då i samma mån mindre självkontrollerad. Men samtidigt utgör statliga garantier och sanktioner en viktig del av gruppens legala ställning och förtroende hos allmänheten (Freidson 1994: kap 8).

Relationen till politikernas beslut är alltså komplicerad. I stort torde decentralisering och avreglering emellertid leda till starkare och självständigare professioner. Man behöver då skilja mellan ideologisk och teknisk kontroll (Derber 1982:195). På en del områden har politikernas målsättande blivit tydligare i.o.m. den nya offentliga styrningen, vilket lämnar mindre utrymme för de professionella att bestämma målen och att därmed utöva ideologisk kontroll. Utförandet eller teknisk kontroll ska förläggas hos de professionella. En rad utredningar och andra offentliga dokument gav uttryck för detta under nittioalet. Lärare och skolledare är t.ex. två grupper som fick höra detta (SOU 1992:94: kap 1 o 2). System med beställare-utförare är en annan reform som förstärkte skillnaderna mellan ideologisk och teknisk kontroll. Men samtidigt infördes nya former av s k kvalitetskontroll av verksamheter på en rad områden – en kontroll i efterhand som inte alltid formuleras och handläggs av de professionella själva (Wilkinson & Willmott 1995; Bejerot & Hasselbladh 2002).

Att vara anställd i stora byråkratiska organisationer till skillnad från att vara egenföretagare har i den anglosaxiska professionsforskningen uppfattats som en ytterligare form av deprofessionalisering vilken också gått under namnet proletarisering (Sarfatti-Larson 1977:232ff; Derber 1982:14ff). I Sverige har enligt den kontinentala traditionen alltid flertalet professionella varit anställda och framförallt av offentliga institutioner. Här handlar det snarare om de professionellas relationer till sina överordnade inom den egna anställningsorganisationen och i vilken utsträckning de underordnas den

byråkratiska organisationen. Det är i denna relation man kan finna de största effekterna och kanske den intressantaste diskussionen av senare års förändringar som decentralisering, avreglering, ledarskap, ekonomisering och annat. Det rör också den väsentliga frågan om hur relationerna har förändrats mellan manligt dominerade professioner och kvinnligt dominerade som ett resultat av systemförändringar.

Proletarisering eller degradering talar man också om, när en grupp utför arbetsuppgifter som kräver mindre kvalifikationer (Abbott 1988:125ff). Ju mera degradering, desto mindre professionell, skulle man säga. Det kan bli ett resultat, när man i vissa verksamheter drar ner på servicepersonal, vilket tvingar de professionella att utföra sådana uppgifter i större utsträckning. Dessa processer kan vidare leda till att delar av gruppen avsköndas och kanske uppgår i den närmast underställda gruppen.

PROFESSIONER OCH STATER

En mycket väsentlig relation när det gäller professioner, i synnerhet i Skandinavien och på kontinenten, är den till staten eller den politiska makten och förvaltningarna. Staten kan definieras som en uppsättning institutioner med personal som förkroppsligar centralitet i betydelsen att politiska relationer går in till och ut från ett centrum. Detta centrum täcker ett territoriellt avgränsat område över vilket staten utövar ett visst mått av auktoritativ reglering stött av ett visst mått av organiserat fysiskt tvång (Macdonald 1995:67; Mann 1993; Ahrne 1998). Samtidigt genomträngs periferin av statliga lagar och administration och staten å sin sida av medborgare och korporationer. Inom de statliga institutionerna utformas kompromissande beslut utifrån olika intressegruppers styrkeförhållanden (t.ex. professionella förbund) i den mycket komplexa omgivning staten agerar. En del av komplexiteten ligger t.ex. i att staten agerar både på marknadens producent- och konsument sida vad gäller professionellt arbete.

Staten använder sig så att säga av professioner för att genomföra en rad av de uppgifter som expanderat mångfaldigt först med industrisamhällets framväxt och sedan med välfärdsstatens framväxt (Bertilsson 1990). Det har funnits en stark ömsesidighet i statsformationsprocessen och i professionaliseringsprocessen, som gynnat båda parter (Johnson 1982). Men man kan också tala om en professionalisering ovanifrån eller en statsunderstödd pro-

fessionalisering, där staten (men knappast de professionella förbunden) har visat sig i någon mån vara en nödvändig aktör (Freidson 1995). Det gäller också de anglosaxiska länderna som haft mycket starkare och självständigare professionella praktikerförbund, där statens roll har omvärderats i ljuset av senare års internationalisering (Larkin 1995). En rad uppfattningar av relationen stat–professioner som en källa till konflikter återfinns inom professionsforskningen. Det har handlat om de professionellas självständighet, om grader av statlig kontroll, om byråkratisering och om proletarisering. I de flesta fall har utgångspunkterna för analyserna varit två ganska enhetligt betraktade aktörer som ställts mot varandra, den ena eftersträvande autonomi och den andra kontroll, istället för att se dem som invävda i varandra, där t.ex. statlig kontroll har utgjort ett starkt skydd för en yrkesgrupp och en effektiv garanti för klienter (Freidson 1970; Sarfatti-Larson 1977; Abbott 1988). I flera analyser av den svenska sjukvårdens utveckling framhålls t.ex. de statliga institutionernas betydelse, medan läkarna och deras förbund hamnar i skuggan (Heidenheimer 1980; Berglind & Pettersson 1980; Gustafsson 1987).

Statens inflytande på professioner gäller t.ex: 1) Reglering av marknaden som avser regler för att utöva yrket, för att konkurrera med andra praktiker och andra grupper och för att sätta taxor och avgifter eller erbjuda subventionerade tjänster. 2) Reglering av utbildning genom statliga eller genom privata utbildningsanordnare. 3) Reglering av offentliga anställningar av professionella, dvs. staten som avnämare. Å andra sidan sett från praktikernas och de professionella organisationernas håll kan man urskilja följande kontroll- eller maktrelationer (Tousijn 1996).

1. Kontroll över hur arbetet ska planeras, utföras och avgränsas.
2. Kontroll över att skapa marknader, att definiera behov och efterfrågan, att bestämma utbud och sätta priser.
3. Kontroll över klienter genom att skapa förtroende och auktoritet, att definiera roller och situationer och att besluta om diagnos och behandling.
4. Kontroll över utbildningen både som teknisk träning och som socialisation samt över innehåll, platser, examination och legitimation.
5. Kontroll över politiken inom området ifråga och på olika nivåer (centralt, regionalt, lokalt och på organisationsnivå).
6. Kontroll över andra yrken (funktionellt, hierarkiskt, institutionellt, vetenskapligt).

7. Kontroll över enskilda yrkesutövares och yrkesgruppens utförande i termer av kollegial bedömning av felbehandling och oetiskt uppträdande.

Den starkt centraliserade och förstatligade högskoleutbildningen har i nordisk historia gett nära förbindelser mellan statliga institutioner och professionella grupper etablering (Svensson 1987; Torgersen 1994). Statens möjliga styrnings- och legitimitetstyper (legal-byråkratisk, professionell, korporativ, brukarorienterad, politikerorienterad och lotteribaserad modell) har utvecklats i ett statsvetenskapligt perspektiv som är mycket viktigt när det gäller att studera relationer mellan staten, professioner och medborgare eller brukare (Rothstein 1992: kap 3). Professioner har sin legitimitet i kraft av vetenskap och beprövad erfarenhet under viss frihet från politiker, byråkrater och brukare. Professioner kan delegeras statlig reglering och statlig kontroll, t.ex. genom legitimation, över ett visst område utan att det skapas en utbredd, trög och kostsam byråkrati men med en lösare koppling som ger större flexibilitet.

I det följande kapitlet ska vi se hur en rad samhällsreformer under 1980- och 90-talen gav nya villkor för professionernas relationer till staten och till de egna arbetsorganisationerna och till klienterna eller motsvarande. I det fjärde kapitlet ska vi sedan studera hur de professionella uppfattade dessa förändringar och hur de påverkades av dem. I det femte kapitlet ska vi kartlägga de professionellas styrning och ta upp den viktiga frågan om deras autonomi. I det sjätte kapitlet studeras sedan förtroendet för professionella och hos professionella, vilket också kan antas påverkas av reformerna och förändringarna. I det sjunde kapitlet analyseras i vilken utsträckning de professionella medverkade till eller motsatte sig reformerna och i vilken utsträckning de kunde tänkas uppträda som en politisk kraft. I det åttonde kapitlet studeras internationalisering som en annan större samhällsförändring och i vilken utsträckning svenska akademiker hade påverkats av den vid 1990-talets mitt och hur de själva värderade internationaliseringen samt vad det speglar av enighet eller ej som ett politiskt kollektiv.

3

POLITISKA REFORMER OCH SAMHÄLLSMODELLER

Första delen av detta kapitel ger en översikt av några politiska reformer och samhällsförändringar som ägde rum under 1900-talets slut och som har sammanfattats i några modeller. Andra delen refererar mera specifikt utvecklingen i Sverige. Men kapitlet inleds med en slags exkurs med en jämförelse av offentlig och privat sektor som spelar en stor roll i diskussionen kring de aktuella politiska reformerna och samhällsförändringarna och som berör professionella genom att de särskilt i skandinaviska länder huvudsakligen har varit anställda inom offentliga byråkratier. Förändringar av den offentliga sektorn har därmed mycket stor betydelse för professionellas villkor och värderingar.

EXKURS OM OFFENTLIG OCH PRIVAT SEKTOR

Denna distinktion kommer att användas i många sammanhang i denna bok eftersom de politiska reformerna och samhällsförändringarna ofta berört vad som är specifikt för de respektive sektorerna och deras relationer till intressenterna. Reformerna har delvis handlat om att förflytta eller upplösa gränserna mellan sektorer eller att flytta funktionssätt och logiker från den ena till den andra. Styrning och andra strukturella villkor har på det hela taget blivit mera likvärdiga i de båda sektorerna i.o.m. reformerna. Men det är en del av den kommande analysen nedan.

Den offentliga sektorns grundläggande uppgifter är att skapa och fördela tjänster, att upprätthålla inkomster och att reglera och styra (Lane

2000:4ff). Finansiering av tjänster kan ske genom beskattning eller avgifter. Tjänster kan skapas eller produceras i statliga förvaltningar eller företag eller köpas från privata operatörer. Metoderna för att begära tjänster från offentliga eller privata operatörer kan antingen vara reglering med administrativa lagar och licensiering eller i konkurrens genom anbud och offerter. Ägande och egendomsrätt kan vara offentlig eller privat eller någon sorts kombination. Den nya ledningen (the new public management) är en gemensam beteckning för ett antal reformer under senare årtionden som har förändrat dessa uppgifter och relationer genom att i större utsträckning införa ekonomisk kontraktering samt en åtskillnad mellan köpare och säljare eller beställare och utförare som den huvudsakliga grunden för offentlig styrning (Flynn 1999). Ekonomisk kontraktering innebär att den producent som har det lägsta anbudet, allt annat lika, ska ges kontraktet. Kontraktering ska innehålla regler för såväl anställning som utförande. Det förutsätter att det finns viss tillgång på entreprenörer eller andra anbudsgivare och vissa arrangemang för anbudsförfarande samt tjänstemän som har uppdrag som beställare. Härigenom har både konsumism och ledarskap (managerialism) fått en framträdande betydelse.

Sektorerna ska här jämföras med avseende på mål, intressenter, krav på ansvar, konkurrens, regleringssätt, grundkultur och ledarskap (Farnham & Horton 1996). Den offentliga sektorns sociala och samhälleliga mål är riktade mot medborgares behov och intressen. De sätts av politiska beslut som kodifieras i lagar. Målen är ofta resultatet av långa diskussioner och allianser och kompromisser mellan många intressenter och är därmed ofta komplexa, vaga och ibland ouppnåeliga (Pollitt 1990). Den privata sektorns mål är enklare och klarare och består av huvudmålet vinst för en viss avgränsad organisation – ett företag. Andrahandsmål kan vara tillväxt, marknadsdominans, produktdiversifiering, märkeslansering för att tillfredsställa kunder samtidigt som man följer lagar och förordningar.

Externa intressenter i offentlig sektor består av medborgare som skattebetalare, respektive serviceanvändare (klienter), leverantörer, statliga myndigheter samt samfälligheter och andra organisationer. Interna intressenter består av anställda, ledning samt professionell personal. Relationerna mellan dessa delar utgör en viktig del i teorier och analyser om organisationers interna logik och berör bland annat de professionellas anspråk på autonomi. Externa intressenter i privata företag består av kunder, leverantörer, aktieägare samt samfälligheter och andra organisationer. Interna intressenter be-

står här också av anställda och ledning, ibland avgränsad till professionell personal.

Offentliga organisationers externa ansvar riktas mot och utkrävs av medborgare som väljare och skattebetalare samt serviceanvändare. Det sker främst genom legal styrning och myndighetsutövning men också genom att offentliga tjänstemän är byråkratiskt underställda och ansvariga ledningen, som i sin tur är ansvarig inför politiker, som i sin tur utkrävs ansvar av medborgare i politiska val (Hirschman 1970; Blomqvist & Rothstein 2000). Ansvar kan också utkrävas av användare och klienter som klagan eller reklamationer via ombudsmän och klientorganisationer och statliga organ och domstolar. Internt ansvar handlar i offentlig sektor oftare om relationer till de professionella anställda och deras krav på autonomi. Privata företags externa ansvar riktas mot kunder som köpare av varor och tjänster liksom mot konsument- och affärslagar. Privata företag har också ansvar gentemot leverantörer och aktieägare. Det interna ansvaret gentemot anställda har i många länder under långa tider varit avsevärt svagare i den privata sektorn jämförd med den offentliga. I skandinaviska länder har dock arbetslagstiftningen varit mera likvärdig för de båda sektorerna sedan 1970-talet. Den nya offentliga ledningen har bland annat inneburit att myndighetsutövning och ansvar mot medborgare för offentlig service har överlåtits på privat styrda organisationer.

Konkurrenter till offentliga organisationer har varit mindre vanliga, då de ofta har varit ensamma som monopol inom ett geografiskt område för en viss service. Den nya offentliga ledningen har som en huvudidé att skapa marknader och konkurrens mellan flera offentliga eller privata producenter som ger valfrihet för medborgare och kunder. Det sker också genom att skapa nya organisationer med interna marknader och med krav på upphandling under konkurrens. Konkurrens är norm i den privata sektorn, även om den varierar högst avsevärt mellan branscher och regioner. Konkurrens på marknader är också den främsta regleringsmekanismen i den privata sektorn, och där kommer affärslagstiftning och särskilt lagar angående kontrakt i andra hand. Den offentliga sektorns externa regleringsmekanism är en kombination av lagar, lagtolkningar, och ingripanden genom offentliga organ och politiska processer. De interna regleringsmekanismerna vilar på hierarki, regler och uppgifts- och arbetsbeskrivningar. Återigen spelar den stora andelen professionella in i att bestämma hur dessa mekanismer utformas t.ex genom att ta hänsyn till professionella anspråk och intressen base-

rade på vissa kunskapsområden när det gäller att sätta mål och att fatta beslut.

De dominerande värdena, idéerna, övertygelserna, attityderna och vanorna i en organisation kan kallas för grundkultur. I det offentliga består den av byråkrati, offentlig service och medborgerliga behov. Byråkratin vilar på uppfattningen att offentliga organisationer ska styras av bestämda regler som administreras mekaniskt enligt etablerade hierarkier, regler och procedurer (Farnham & Horton 1996:39). Detta tryggar auktoritet och ansvar och begränsar tjänstemännens diskretion. Det legitimeras också av krav på rättvisa, standardisering, förutsägbarhet, beslutsobjektivitet och ändamålsenlighet. Servicen ska tillgodose alla medborgare oavsett deras betalningsförmåga. De privata företagens dominerande organisationskultur vilar i sin rena form på principer om fri företagsamhet, fri marknad och fri handel. Fri företagsamhet antas vara mera effektiv för att tillgodose kunders behov. Fri marknad antas bäst svara mot ekonomisk effektivitet genom icke reglerade marknadsvillkor. Fri handel antas ge rättvis konkurrens, effektiv allokering av begränsade resurser och maximering av ekonomisk välfärd.

Byråkratisk ledning i offentlig sektor vilar på specialisering, hierarki, opersonliga beslut och funktionell expertis. Traditionellt har det sällan förekommit uppdelning mellan generalister och professionella specialister, men under senare decenniers nya offentliga ledarskap har det generella ledarskapet delvis brett ut sig till nackdel för de professionella specialisterna. I den privata sektorn utgår ledningen främst från den ekonomiska effektiviteten, varvid finans, produktion och marknadsföring blir helt centrala avdelningar där kriterierna handlar om vinst, kostnadskontroll, produktivitet, innovation, tillväxt och marknadsandelar. Nya krav på kvalitetsmätning och uppföljning har därifrån förts in i den offentliga sektorn som därmed fått en klart starkare ekonomisk inriktning.

PROFESSIONALISERING OCH MARKNADISERING

Vad som kallats Fordism med massproduktion av varor för en omfattande marknad och med fackliga regleringar, full sysselsättning, kollektiva förhandlingar och framväxten av välfärdsstater, utgjorde den efterkrigstida hanteringen av motsättningar mellan arbete och kapital. I sin mest korporativa form kallades den ofta för den skandinaviska eller den svenska modellen,

och innebar att det s.k. sociala medborgarskapet befästes och bildade basen för välfärdssamhället. Detta är det tredje stadiet i en utveckling av medel som avser att nå likhet inför mänskliga värden och som föregås av det civila medborgarskapet med likhet inför lagen och det politiska medborgarskapet med rösträtt (Marshall 1950:7). Det sociala medborgarskapet avses ge bättre hälsovård, bättre utbildning, bättre tillgång till rättvisa, bättre bostäder, bättre social service och så vidare till samtliga samhällsmedlemmar. Efterkrigstidens stora tillväxt av social service skedde i Västeuropa och i Skandinavien för det mesta utanför den privata marknaden och i det utrymme som skapades genom att staterna reglerade den privata marknaden. På det sättet kom det sociala medborgarskapet att bli en begränsning av den privatkapitalistiska utvecklingen.

Många professionella grupper utvecklades och expanderade i dessa välfärdsstater mer eller mindre ålagda en professionalisering uppifrån av politiska organ och statliga myndigheter, när deras traditionella konservatism stod i opposition till att utveckla det sociala medborgarskapet (Goldthorpe 1980; 1982; Macdonald 1995). Professionella specialister fick offentliga anställningar i byråkratiska förvaltningar med sina karriärsystem som var baserade på hierarkisk samordning, formella meriter och en viss diskretion att handla inom ett avgränsat område. Lagar, prejudikat, exemplar och information om fall skulle garantera att medborgarna gavs samma möjligheter och fick lika behandling. Specialisering och standardisering blev de professionella byråkatiernas viktigaste verktyg (Considine 2001:4).

Efterhand begärde och kontrollerade de allt större resurser på det allmänna intressets vägnar och utifrån förfördelade medborgares intressen och ibland utifrån yrkesgruppernas egna intressen. Servicen expanderade och tycktes sakna mättnad, eftersom den rör mänskliga behov som är svåra att fastställa och definiera. En ideologi bestående av social serviceprofessionalism som innefattade service åt alla oberoende av förmågan att betala ersatte en tidigare ideologi bestående av professionell individualism med fria professionella i direkt bytesrelation till relativt mäktiga klienter (Hanlon 1999:13f).

De professionellas påtryckningar för fortsatt tillväxt av deras respektive verksamheter i den offentliga sektorn visade sig dock inte vara tillräckligt starka för att stå emot de krafter och intressen som formerades i USA och England på 1970-talet och som under starkt inflytande därifrån också etablerades i Västeuropa och Skandinavien under 1980-talet. Men där fanns också en reell men omtvistad statsfinansiell kris delvis förorsakad av sti-

gande kostnader i välfärdsservicen och delvis av denationalisering respektive internationalisering av ekonomin (Buti, Franco & Pench 1999). Samtidigt formulerade den nya högern en alternativ ideologi och bestämde mycket av den offentliga debatten.

De mått och steg som infördes enligt denna ideologi i flertalet Västeuropeiska länder var bland andra: besparingar i offentlig sektor och särskilt inom sjukvård, utbildning, social service och andra delar inom lokala eller regionala politiska ansvarsområden; personalminskningar (downsizing) som började på lägre nivåer och som fortsatte upp på arbetsledar- och chefsnivåer; flexibla marknadsstrategier som deltidsarbete, projektanställningar och utläggning av produktion på underleverantörer (outsourcing); ersättning av offentliga anordnare med privata entreprenörer; införande av andra kvasimarknader med en uppdelning på beställare och utförare; samt uppföljningar och kvalitetsmätningar (quality management). Staterna har alltså varit engagerade i att omdefiniera professionellt arbete till att bli mera kommersiellt inriktat, budgetfokuserat, ledarskapsberoende och entreprenörmässigt (Hanlon 1999:121).

I motsats till socialt medborgarskap skulle individen på marknaden vara ansvarig för sina handlingar och sin egen välfärd, vilket innebar ett skifte från en kollektiv organisationsnivå till en individuell nivå och en maktförstärkning av medborgarna som konsumenter (White & Harris 1999:56; du Gay & Salaman 1992; Considine 2001:5). Selektivitet fick ersätta standardisering. Detta perspektiv sätter individen i centrum som konsument och kund, och antar att det framförallt är den enskilde brukaren som rätt kan bedöma sina egna behov. Det ska ske som ett välinformerat och fritt val mellan olika befintliga producenter eller tillhandahållare av tjänster (Thompson m fl 1991; Rundblad m fl 1996; Norén 1999). Det betyder att det offentliga, ofta monopoliserade tillhandahållandet, måste brytas upp på olika entreprenörer vars kvalitet och priser kan variera och som bjuder ut sina produkter på en marknad. Det betyder vidare att man måste skilja på en förvaltnings legala myndighetsutövning om vilka personer som ska vara berättigade till tjänsten från deras rätt att välja tillhandahållare. Marknadens tendens att framhäva eller avslöja olikheter i form av information, artikulation och köpkraft gör den dock principiellt problematisk i offentlig tjänsteproduktion som ska baseras på likhet. Detta perspektiv och dessa förändringssträvanden har diskuterats i en rad arbeten under senare år – inte minst i Sverige med sin starka tradition av offentligt producerad service

utifrån mål om jämlikhet. En marknad inom vård, omsorg och utbildning har ansetts som betydligt svårare att åstadkomma än inom andra branscher och områden.² (Fernler 1996; Rombach 1997; Norén 1999; Blomqvist & Rothstein 2000; Lane 2000). Att kunna byta ”producent” kan bidra till större påverkan av den man använder, men det är samtidigt förenat med stora hinder att faktiskt byta inom flera tjänsteområden (Hirschman 1970; Möller 1997).

Kvasimarknader har observerats särskilt ingående i sjukvården (Saltman & von Otter 1992; Harrison & Pollitt 1994; olika bidrag i Johnson, Larkin & Saks red. 1995; Hellberg, Saks & Benoit red. 1999; Dent, O’Neill & Bagley red. 1999; Blomqvist & Rothstein 2000). Kundliknande relationer mellan professionella och klienter har varit vanliga i många professionella yrken som revision, rätt, arkitektur och psykologi, och särskilt i den anglosaxiska världen. Genom marknadisering blev dock kundrelationer mera utbredda och förändrade delvis välfärdsstatlig social professionalism till kommersialiserad professionalism. Gränserna till marknader upplöstes och professionellas arbete ställdes mera direkt under marknadens logik, vilket hotar professioners särart på flera sätt (Fournier 2000). För det första ifrågasätter marknadens diskurs, med betoning på sociala problems komplexitet och beroende, de relativt autonoma professionella kunskapsfälten. För det andra ersätts inre kriterier på praktik och utförande av externa kriterier så som kunders tillfredsställelse och vad de får ut av vad de betalar samt finansiella resultat och hur man lyckas skaffa nya investerare. För det tredje söker kunder alternativ och ifrågasätter professionellas auktoritet och sitt beroende som klienter och gör sina egna val av lämplig service. Professionell kunskap avmonopoliseras därmed på gott och ont och förs delvis över på kunder t.ex. när gör-det-självmanualer breder ut sig och när media förmedlar en del av kunnandet.

Marknadsliknande former och s.k. kvasimarknader har således införts in en rad Västeuropeiska länder för att producera och kontrollera professionella tjänster på andra sätt än genom de statligt byråkratiskt reglerade och standardiserade sätten – ofta långt från klienter och deras enskilda behov. Privatisering har införts i varierande grader: uppdelning mellan å ena sidan politiker och tjänstemän som beställare och köpare av tjänster och å andra sidan professionella som utförare och producenter av tjänster; betalning på grundval av resultat i mindre och självständigare enheter; interna marknader; revision och uppföljning (ofta enbart i ekonomiska termer) och valfri-

het för klienter – eller snarare kunder. Detta är några av de mer framträdande formerna av marknadsiering som har förändrat relationerna mellan staten, allmänheten och de professionella. Välfärdsstaten och den sociala serviceprofessionalismen har därmed delvis ersatts av kommersialiserad professionalism (Hanlon 1999; Taylor-Gooby 2001).

AVREGLERING OCH NYTT LEDARSKAP

Parallellt och ofta sammanvävt med marknadsiering har nya former av ledning och kontroll införts i tjänsteverksamheter i en rad länder. Det handlar bland annat om utbildning, ledning, administration, rekrytering, revision och utvärdering. Förändringarna kan sägas ha gått från centralstyrning, reglering, specialisering och standardisering till decentralisering, avreglering, lagarbete och individualisering. De professionellas relationer till centralstaten och de egna förbunden har försvagats till förmån för relationerna till lokalstaten, de egna arbetsorganisationerna och till medborgarna – mer i egenkap av kunder.

Det svenska utbildningsväsendet har i olika omgångar under efterkrigstiden gjorts mera enhetligt och centralstyrt. För postgymnasial utbildning skedde det senast 1977, då samtliga sådana utbildningar fördes in i en gemensam högskoleorganisation under paroller som hörde nära ihop med den svenska modellens värderingar som central planering, effektivitet, demokratiskt deltagande och jämlikhet för medborgare. De professionella utbildningarna blev nationella, och de professionella yrkesförbunden kunde delta i att fastställa inträdes- och examinationskrav jämte antagningsspärrar i utförliga centrala förordningar och kursplaner, medan planeringen och utförandet av undervisningen delegerades till fakulteter och institutioner.

Avreglering och decentralisering av den högre utbildningen enligt nyliberalt koncept började i Sverige införas i början på 1990-talet, vilket ökade de lokala anordnarnas och utförarnas diskretion avsevärt (Svensson 1994a; Bauer m fl 1999; Furåker 2001). Det finns fortfarande kortare centrala eller nationella examensförordningar för ett antal professionella program, men uppdragen blev mycket mindre detaljreglerade, vilket gav stort utrymme för lokal profilering. De professionella yrkesförbunden förlorade därmed en del av det inflytande man hade via lobbyarbete i centrala beslutsorgan till förmån för enskilda högskolor och fakultet. De förlorade också

centrala och lokala organ som samordnade och tillhandahöll resurser för sin vidareutbildning p.g.a. segregering av olika geografiska områden och integrering av olika professionella sektorer, vilket ledde till sämre möjligheter för t.ex. yrkesträffar och utbildning kollegor emellan.

Avreglering betydde också större möjligheter att anordna och skapa service i enskilda och privata eller icke-offentliga institutioner som t.ex. privata skolor, sjukhus och sjukhem, vilket även gav vissa möjligheter att välja brukare eller kunder. En del av professionellas verksamhetsområden har därmed överförts till varierande grader av privat kontroll.

Decentralisering gav tillsammans med avreglering av den offentliga sektorn lokala politiker större inflytande, vilket fick olika effekter på professionella beroende på lokala villkor av skilda slag. I vissa länder och på vissa områden som hälso- och sjukvården var lokala politiker starka nog att fastställa dagordning och mål till nackdel för professionella (Randle 1996; Dent m fl 1998; Hellberg, Saks & Benoit 1999; Malin 2000). Ny ordning för att skilja politiska roller och målsättandet från professionella roller och utförandet infördes på många håll enligt uppfattningen att det är lämpligt att skilja politikerna eller beställarna och köparna av service från de som utför dem och därigenom upprätta en sorts marknadsstyrning (Taylor-Gooby & Lawson 1993; Cutler & Waine 1994; Jacobsson (red) 1994; Blomquist 1996; Lane 2000). Den svenska skolan representerar ett exempel på en verksamhet som genom kommunaliseringen i princip gav lokala politiker avsevärt större handlingsutrymme, men som i praktiken i många kommuner vidarebefordrades till den professionella personalen, dvs. skolledare och lärare (Lidström & Hudson 1995; Svensson 1998). Men där liksom inom sjukvården utvecklades uppföljningar och kvalitetsmätningar som återigen gav det lokala och centrala politiska ledarskapet större inflytande (Power 1997; Åberg 1997; Engström 2000).

Starkare administrativt ledarskap i motsats till professionell diskretion är en annan förändring som kännetecknade 1980 och 90-talen. Chefer och organisationsledning i skolan, sjukvården och socialtjänsten jämfördes gärna med chefer i det privata näringslivet och ansågs behöva liknande starkare styrmedel i en tydligare formell organisation. Ledarskap och styrning gavs större betydelse till viss nackdel för att låta professionella arbeta under förtroende. De kunde vidare ha en annan bakgrund än vad den dominerande professionen representerar. Det var alltså inte längre självklart att en skolledare skulle vara en lärare eller en klinikchef en läkare. Den traditionella

rekryteringen av chefer ur den egna yrkesgruppen, som varit en del i professioners stängning, bröts därmed, och kontrollen av den professionella produktionen av service togs delvis över av andra. Banden mellan den professionella yrkesgruppen och den anställande arbetsorganisationen förändrades därmed och den kollegiala relationen mellan organisationens olika nivåer ersattes med mera formella byråkratiska relationer.

TVå typer av förtroende hos chefer för professionella brukar urskiljas: teknisk kompetens att utföra arbetet samt kollegial styrning och kontroll av arbetspraktiken under viss autonomi och med frihet att låta den egna yrkesorganisationen handha disciplin av sina medlemmar (Hanlon 1999:172). Relationen mellan arbetsgivarna och deras chefer respektive deras anställda professionella karakteriseras inte längre av förtroende i denna andra betydelse i samma utsträckning som tidigare. Nya typer av kontroll av arbetsplanering och av det professionella arbetets resultat infördes. Förutom teknisk kompetens betonas i den kommersialiserade professionalismen ledarskapskompetens och entreprenörskap, dvs. man prioriterar vinst, att uppfylla budgetkrav och att styra klienter och personal på ett sätt som är främmande för professionella med en social serviceideologi eller tjänsteideologi (Hanlon 1999:176). Ett nytt slags pålitlig professionalism som passar in i den postfordiska staten och kapitalet skapades därmed.

Revision och uppföljning är två ledarskapsmetoder för kontroll som ersatte en stor del av förtroendet mellan chefer och professionella. Det betraktades som ett, ”institutionaliserat mistroende för lärares, socialarbetares och universitetslektors kapacitet att självständigt kontrollera kvaliteten av sin service” (Power 1997:135; Jary 1999:37). Det som kallades hård ledning ersatte förtroende med olika kriterier för utförande och indikatorer för revision och uppföljning. Frågan om förtroende och tillit föddes därmed över från professionella till revisorerna. I vilken mån denna överföring påverkade tillitsrelationerna mellan professionella och deras klienter var delvis beroende på vad som kom ut och diskuterades av revisionsresultaten och hur relationerna mellan revisorerna och de reviderade såg ut. Om de reviderade professionella mistros, påkallas istället förtroendet för revisorerna. Nästa fråga inställer sig då: varför ska man tro på revisorerna? Men som vi ser i kapitlet om förtroende för professionella finns det inga tecken på att allmänheten har tappat förtroende för professionella från mitten av 1980-talet till slutet av 1990-talet i ett antal Västeuropeiska länder (Svallfors & Taylor-Gooby red. 1999).

Total Quality Management (TQM) är en uppföljningsmetod för att från både ledningen eller från klienterna eller deras representanter i klientorganisationer kontrollera utförandet av professionellas arbete. Professionellas expertis tas där inte för given utan sätts under ständig lupp, vilket utgör en kontroll av pågående arbete och av resultaten i efterhand som därmed ersätter eller kompletterar kontroll i förväg med standardiserad utbildning. Medborgarna som konsumenter och deras rättigheter ställs i främsta rummet. I och med att gränserna mellan professionell och klient blir mera flytande och överskridbara betraktas professionell expertis mer och mer som situationsbunden och behöver ständigt legitimeras med faktiska resultat som man kan visa i sådana utvärderingar (White & Harris 1999:60).

TQM kan ses som en del i det nya ledarskapet med betoning av flexibilitet, innovation, visionärt ledarskap, entreprenörsanda, lagarbete och projektarbete samt att ge kunderna större makt och inflytande (Karlsson 2002:102). Men TQM utgör också en slags syntes och en etablerad praktisering av många trender i diskussioner om att organisera produktion av både varor och tjänster sedan slutet på 1970-talet, som utvecklats i spänningsfälten mellan byråkratisk kontroll och professionell autonomi, mellan politisk styrning och administrativa rutiner och mellan förvaltningspolitiska effektivitets- och besparingsmål och professionella standarder och kvalitetskrav (Berg 2002:93).

Inriktningen på individuella och självständigt arbetande professionella och deras klienters eller kunders behov och efterfrågan har en motpol i kontroll och ledning på organisationsnivå som dialektiskt växer fram som resultat av denna individualisering. Kvalitetsmätning och kvalitetssäkring kan därmed betecknas som individfokuserad kollektivism, där individualiseringen är ett sätt att bättre föga in den enskilde anställda såväl som kunden i det organisatoriska kollektivet. TQM och det nya ledarskapet erbjuder en rad metoder att hjälpa individen att bättre anpassa sig till organisationens krav (Karlsson 2002:104). Organisationerna tar därvid i anspråk större delar av både de anställdas och kundernas personliga egenskaper, känslor och attityder. Gränserna till organisationens omgivning omdefinieras eller blir otydligare (du Gay & Salaman 1992; Tuckman 1995).

Den nya offentliga ledningen och dess företrädare medverkar till att förändra villkoren i synnerhet för professionella i den offentliga sektorn. Marknadens logik breder ut sig över nya aktivitetsområden som vård, skola och omsorg (Fournier 2000:78). Marknadens logik innefattar vidare en slags

förtungligande av den suveräne konsumenten som ersätter den beroende patienten, klienten, studenten eller motsvarande, och där konsumentens och kundens behov uppträder som ett imperativ. Marknaden utmanar också professionellas yrkesmonopol och funktionella specialisering med integration och flexibilitet, vilket avreglerar professionerna och bryter ner deras kompetensmonopol samtidigt som det upplöser gränser mellan yrken och för dem närmare varandra i arbetslag.

Den nya offentliga ledningen (the new public management NPM) kan därmed också sammanfattas på följande sätt (Farnham & Horton 1996:47):

- mer kommersiellt och finansiellt inriktade mål och visioner som drivs av politiker och högre chefer
- större betoning av service för av medborgare som klienter, kunder och konsumenter
- närmare knytning till interna marknader, kvasi-marknader och kvalitetsfrågor
- offentlig sektor öppnas för konkurrens, upphandling, offerter, kontrakt och marknadsprov
- en förändrad grundkultur mot ledarskap som inriktas på att sätta mål och att upprätta system för och indikatorer på genomförande.

Byråkratiska kontrollstrategier har därmed också försvagats till förmån för ny företagsledning och kontrollsysteem. Monolitiska förvaltningar har ersatts med mer decentraliserade och lösare sammansatta organisationer med delegerad auktoritet och ansvar. Samtidigt har dock dessa mindre enheter fått starkare central styrning med kontroll av strategier, kultur och genomförande baserad på ekonomism och rationalism. (Mer om detta nedan i avsnittet konstruktion av organisationer.) Betalning enligt produktivitet i efterhand har ersatt anslag enligt kommande budget. Denna utveckling har vidare följts av intensiv fortbildning av chefer som varit inriktad på att införa ledarskapskultur i det offentliga. Chefer i det privata har å andra sidan ålagts större ansvar via den politiska lagstiftningen gentemot samhället. Många skillnader mellan ledning och chefer i det offentliga respektive det privata har därmed i hög grad suddats ut. Men skillnader som kvarstår är t.ex att privata chefer strävar efter att expandera, medan offentliga chefer tvingas hålla igen enligt sparbetning och motarbeta medborgarnas växande krav på service. Etiken om service i det offentliga och att värna allmän-

intressen och att tjäna som buffert mellan de styrande och de styrda sätter samtidigt gränser för hur chefer i det offentliga kan leda enligt marknader och kontrollera resurser. En lösning på detta dilemma är att återgå till professionalismens logik och regleringsmekanismer och den delegerade styrning som ligger i att ge legitimitet åt yrkesutövare och tjänsteproducenter i kraft av deras kunskap och kompetens och den självreglering som den professionella kulturen och socialisationen innebär (Fournier 1998; Evetts 2002; Freidson 2001).

KONSTRUKTION AV ORGANISATIONER

En rad av dessa förändringar har tolkats som mer eller mindre planerade försök att skapa organisationer (Brunsson & Sahlin-Andersson 2000). Vad som kan kallas fullvärdiga eller egentliga organisationer i en organisations-sociologisk mening är sådana organisationer som är tydliga aktörer på en marknad i likhet med företag. De utmärks av att ha starkt identitet, hierarki och rationalitet. Drivkrafterna bakom denna konstruktionsprocess kan finnas på flera håll. Det kan vara en avsiktlig strategi inom en viss organisation för att skapa en tydligare marknadsposition. Det kan vara en sidoeffekt när marknadsliknande former införs istället för politiskt formulerade mål, och när man identifierar kunder istället för klienter och inför utvärderingar i efterhand istället för detaljerade regler och ledning. Dessa faktorer kan ses både som orsaker och som effekter i en dialektisk process – som både förstärker idén om att konstruera en fullständigare organisation och som förstärks av den. Det hela rör sig om en blandning av nytt och starkare ledarskap jämte en företagisering och marknadsisering som är starkt kundorienterad. Inom den offentliga sektorn har den alltså gått under beteckningen den nya offentliga ledningen (NPM) (Cutler & Waine 1994; Walsh 1995; Lane 2000; Considine 2001).

Offentliga förvaltningar har komplexa och ofta många olika mål. De är starkt styrda av centrala regler utifrån och har en oklar eller svag identitet som organisation och arbetets resultat är riktat mot andra utanför. Gränserna mellan yrkesgrupperna är som regel skarpa, och yrkesutövarna kan ha sin identitet i sin yrkesorganisation snarare än i sin arbetsorganisation. Arenor är också mera styrda utifrån av externa intressen och normer som t.ex. sjukhus, skolor och universitet. Rekrytering av personal och planering och

kontroll av arbetet ligger mera hos den professionella utbildningen och organiseringen än hos ledningen i de enskilda professionella arbetsorganisationerna (Mintzberg 1983). Professionella organisationer kan snävt definieras som förvaltningar eller företag med en stor andel chefer och anställda som är organiserade i professionella yrkesförbund, såsom skolor, sjukhus och arkitekt- och advokatkontor. Med en vidare definition är det enheter i arbetslivet som har en stor andel personal med längre utbildning och som arbetar självständigt i relation till klienter eller kunder med stark kollegial kontroll och med anspråk på professionalism. Sådana anspråk baseras på egen kompetens som går tillbaka på viss bestämd utbildning och erfarenhet till skillnad från regler och rutiner som utgår från den byråkratiska och administrativa ledningen. Tillhörighet till en sådan organisation regleras och stöds av en mer eller mindre standardiserad professionell utbildning och en socialisering in i en viss specialiserad yrkes- och organisationskultur jämte den ständiga reproduktion av kultur i arbetsgrupper och aktiviteter som kännetecknar arbetsplatser (Alvesson & Berg 1988; Ahrne 1994; Alvesson 2001).

Professionella organisationer i den offentliga sektorn har alltså ofta saknat många drag gällande identitet, hierarki och rationalitet i vad som kännetecknar egentliga eller fullständiga organisationer vilka framställs som prototyper inom organisationsteori. Under senare år har det pågått en konstruktion av organisationer, där dessa ses som aktörer med självständiga enheter och med egenintressen som kan uppfyllas med rationella medel som man behärskar inom relativt klara gränser (Brunsson & Sahlin-Andersson 2000:731). En organisationsenhet är så sett ofullständig, när medlemmar rekryteras, leds och kontrolleras enligt externa regler, värderingar, normer eller intressen istället för interna. Exempel på sådana arenor är sjukhus, universitet och skolor. De är professionella organisationer i den meningen att de anställda har utbildats utanför dessa organisationer i utbildningssystem som i samarbete med statliga organ kontrolleras av yrkesgrupperna ifråga. De professionella yrkesutövarna har stor självständighet till den lokala ledningen och kontrolleras snarare av den egna yrkesorganisationen och av statliga organ (Freidson 2001).

För att göra en förvaltning eller en arena till en organisation behöver man skärpa gränserna, lokalt kontrollera rekryteringen och arbetet i en klarare intern administrativ hierarki samt klargöra egna mål som samtidigt skiljer ut den egna enheten från andra liknande organisationer. Arbetet organis-

ras också mera utefter uppgifter och i samarbetslag, där yrkesgränserna blir tydligare. Marknadiseringen av den offentliga sektorn kan dels ses som en orsak till denna process att skapa organisationer. En marknad kräver tydligare aktörer i form av individer och organisationer som köpare och säljare eller som konsumenter och producenter. Den kan dels ses som en effekt av att organisationer skapas. Med tydligare organisationer blir det möjligt att upprätta mera marknadslänkande relationer. Bakom det hela ligger dels politiska svårigheter att finansiera den offentliga servicen dels privata intressen att öka marknaden och minska det som tidigare inte har definierats som marknad. Dessa förändringar tenderade att genomföras antingen som paket med många aspekter samtidigt eller i serie där det ena har gett det andra. De har skett under mycket litet motstånd i de flesta länder och från enskilda yrkesorganisationer (Jfr kap 7). I Sverige ingick detta i det som av Moderata samlingspartiet kallades ett systemskifte, men som till stora delar genomförts inom socialdemokratiska regeringar.

SOCIALDEMOKRATIN OCH VÄLFÄRDSSTATEN

Både den svenska välfärdsstaten och den svenska socialdemokratien utvecklades i ett säreget socialt sammanhang, vilket gjorde att man ofta såg välfärdsstaten som specifikt socialdemokratisk. Men båda var baserade på vissa klasskoalitioner, som gjorde de internationellt unika lösningarna på de politiskt och ekonomiskt centrala problemen jämlikhet och effektivitet möjliga. Gustav Möllers program från 1930-talet förespråkade en förening av dessa båda genom att å ena sidan hävda principer om allmänna och lika rättigheter och å andra sidan inrikta socialpolitiken på förebyggande åtgärder som en produktivetsbefrämjande sysselsättning. Dessa relativt begränsade åtgärder i folkhemmets välfärdsstat skulle emellertid komma att utvecklas betydligt till hela folkets välfärdsstat från 1950-talet. En ny klassstruktur tvingade då fram politiska omgrupperingar. De nya mellanskikten, fackligt organiserade i TCO och SACO, var på väg att bli en mera självständig politisk kraft. Frågan om en allmän tilläggspension blev ett väsentligt och skickligt utnyttjat medel för att mobilisera dessa tjänstemannagrupper, vilket gjorde att både arbetsgivarnas och de borgerliga partiernas alternativ i pensionsfrågan förlorade. Socialdemokraterna började eftersträva en koalition av industriarbetare och löntagare inom mellanskikten. Alla stora refor-

mer som sedan följde omfattade alla medborgare på i stort sett samma sätt. Arbetarna fick full hemortsrätt i en medelklassens välfärdsstat, och jämlikheten fick medelklassens värden som norm (Esping-Andersen 1994:90; 1996; Svensson, T 1994) Denna omvandling sägs framförallt vara det som senare förorsakade socialutgifternas och skatternas kraftiga tillväxt under 1960 och 70-talen. Samtidigt försvann det mesta av skiljelinjen mellan socialpolitik och ekonomisk politik eller mellan inkomstutjämning och arbetsmarknadspolitik. Men en politik som var både generell och av medelklasskaraktär lämnade litet utrymme för inkomstomfördelning framförallt genom att skattesystemet förlorade mer och mer av sin omfördelande kraft i takt med att utgifterna ökade. För att kompensera för både inflation och högre marginalskatter krävde fackliga organisationer högre löner, vilket höjde lönekostnaderna. Man prövade så löntagarfonder som ett sätt att tillfredsställa större krav på inkomstomfördelning. Detta genomfördes i en uttunnad form som därmed fick mindre praktisk men desto större ideologisk betydelse.

Mycket viktigare – men knappast uppmärksammat medan det skedde – var istället tillväxten av sysselsättningen inom välfärdstjänsterna från 1960-talet och framöver, vilket hörde ihop med frågan om att förbättra kvinnornas ställning och att höja tjänsternas kvantitet och kvalitet. Vi fick så en mycket stark tillväxt inom hälsovård, utbildning och sociala tjänster – en tillväxt som till största delen bestod av kvinnor. Service för kvinnor blev samtidigt yrkesarbete för kvinnor. Det innebar samtidigt en enorm expansion av professioner inriktade på att ge social service inom en professionalistisk ideologi att lägga livet tillrätta på bästa sätt för alla på lika villkor. Många av dessa tjänster med hög kvalitet konsumerades också till en övervägande del av mellanskikten, vilket också stärkte välfärdsstaten mot kritiska röster. (Men kanske för att förekomma sådana slog socialdemokratin in på en helt annan politisk väg, som vi strax ska se.)

Den starka könssegregeringen på den svenska arbetsmarknaden kunde gjort, att konflikter under 1990-talet i mycket större utsträckning än dittills blivit en kamp mellan kvinnor i vissa yrken och förbund på den offentliga sidan, och män i helt andra yrken och förbund på den privata sidan. Det dröjde emellertid länge innan detta gav några mer betydande utslag i siffror vid allmänna politiska val, och fortfarande rör det sig om små skillnader.

En annan del i välfärdssamhällets framväxt rörde själva organisationen. Reformerna med storkommuner på 1950-talet och kommunblock i början på 1970-talet förstärkte och utvidgade den lokala nivån. De goda avsikterna

var bl a att stärka demokratin och att skapa resurser för en bättre offentlig service genom politisk styrning och stordrift. Det gällde inte minst att skapa kommuner stora nog att erbjuda medborgarna likvärdig service oberoende av hemort, t.ex. förutsättningar för den uppsättning linjer som inrättades i grundskolans högstadium. Man ansåg att kommunerna behövde större befolkningsunderlag för att de önskvärda sociala reformerna skulle vara möjliga att genomföra. De skulle vidare ske i enhetliga och storskaliga former, grundade på den starka ideologin för jämlikhet och rättvisa (Westerståhl & Johansson 1981; Petersson 1992).

En tjugouårig politisk diskussion och problemdebatt om välfärdssamhället redovisades i en artikel som refereras något nedan (Antman 1994; Jfr Svensson 1998) Det rörde sig om två mer eller mindre parallella frågor som diskuterades på parti- och fackkongresser, i tidskrifter, utredningar och i synnerhet i långtidsutredningarna. Den ena handlade om den offentliga sektorns storlek och vilka konsekvenser jämlikhetspolitiken kunde ha på samhällsekonomin utveckling. Den andra handlade om den offentliga sektorns demokratiska respektive byråkratiska förvaltningsformer. De resulterade i en gemensam lösning som kan kallas marknadsstyrning.

Långtidsutredningarna vid slutet av 1970-talet indikerade ett skifte vad gäller den första frågan. Den offentliga sektorn sågs där som kostnadsdrivande och en börda för ekonomin. Skatterna skulle förvrida drivkrafterna för det produktiva arbetet. Man förordade därför ökade privata inslag och större avgiftsfinansiering av de offentliga tjänsterna (Antman 1994:23). Samtidigt fördes en militant nyliberal propaganda från Svenska arbetsgivarförbundet, som såg den offentliga sektorns storlek som det största samhällsproblemet och som önskade mera marknadsanpassning och privatisering. Det blev ett övergripande ideologisk-politiskt projekt att söka minska den offentliga sektorns andel av skatter och tjänstemarknader och föra över kapital och marknadsandelar till den privata sektorn. Detta drevs av Svenska arbetsgivarförbundet, som ett svar på vänstern sedan början av 70-talet, och fick stora konsekvenser för de välfärdsstatsprofessionella grupper som är starkt beroende av den offentliga sektorn. Det är angeläget att se hur förändringarna uppfattades bland offentliganställda respektive privatanställda och egenföretagare (Perkin 1989; Brint 1994; Hanlon 1999). Därför prövas ofta i nästa kapitel vilka skillnader som föreligger mellan offentlig och privat sektor.

Kritiken formulerades mest av nationalekonomer, som skapade sig ett

problemformuleringsprivilegium på flera offentliga arenor, och förde fram marknaden som modell även för offentliga tjänster och bortsåg därmed från deras politiska styrning och det grundläggande jämlikhetsmotivet – allas lika rätt till lika tjänster och lika behandling oavsett köpkraft (Antman 1994:30; Blomqvist & Rothstein 2000). Den offentliga sektorns legitimitet ifrågasattes genom att, ”den ekonomiska teorins jämviktsläge får ersätta de politiska mål som finns för verksamheten” (Hugemark 1994:119). Ekonomerna övergick från att se efterfrågan på offentliga tjänster som bestämd av yttre faktorer till att se den som bestämd av inre faktorer, dvs. sektorn skapar sin egen efterfrågan (Hugemark 1994:92). Detta marknadsresonemang togfördes med stor framgång dels i ekonomernas egna tidskrifter dels inom Expertgruppen för studier i offentlig ekonomi (ESO). Därifrån fördes de in i utredningar och kongressmaterial. Nationalekonomerna skall, enligt den här refererade analysen, ha utmanövrerat de välfärdsstatsprofessionella och deras tolkningsföreträdare om den offentliga sektorn och dess effektivitet. Det är en mycket intressant professionsanalytisk fråga i sig hur den processen gick till och vad som skapade detta utrymme för ekonomerna och vilken roll de själva spelade i att skapa ett sådant utrymme. En tolkning är att det var ett svar på nya krav från en ny medelklass med vilken socialdemokratin sökte finna en ny sorts koalition. Vidare hörde det ihop med den förändrade synen på staten från en keynesiansk välfärdsstat till en stat med huvudsaklig uppgift att säkra landets internationella konkurrenskraft.

Internt framtidsinriktat partiarbete inom socialdemokratin i början på 1980-talet pekade ut en ny tilltro till marknadskrafterna under stark påverkan från ekonomer, vars andel ökade kraftigt inom vissa centrala delar av statsförvaltningen (Antman 1994:33ff). Den nya socialdemokratiska regeringen 1982 innebar nya budgettekniker för att hålla nere tillväxten av den offentliga sektorn. Man införde längre budgetperioder och mindre detaljerad ekonomistyrning till förmån för resultatstyrning som gav förvaltningarna större kontroll över sina medel. Även professionella grupper gjordes därmed mera ekonomiskt ansvariga och utsattes för starkare finansiell och administrativ kontroll.

Frågan om den offentliga sektorns förvaltningsformer togs upp i ett nyinrättat departement, Civildepartementet. Diskussionerna där rörde byråkrati, avregleringar, lokala alternativ, servicenivåer och målstyrning. Decentralisering, målstyrning och brukarmedverkan blev några av huvudfrågorna, och de öppnade för Finansdepartementets betoning av effektivitet

och marknadslösningar, varvid man tappade bort ett av den politiska styrningens viktigaste moment, nämligen frågan om jämlikhet (Antman 1994:38; Hugemark 1994 kap 5). ”Från statligt garanterad likabehandling till kommunalt självstyre”, innebar för det första en decentralisering av ansvaret till kommunerna, vilket i sin tur kunde leda till att jämlikheten sattes ifråga såväl mellan kommuner som inom kommuner. Samtidigt skedde för det andra en tydlig förskjutning från frågor om demokrati till frågor om effektivitet. De båda frågorna blev till och med varandra uteslutande. Medborgarnas påverkan i sin egenskap av konsument av offentliga tjänster lyftes fram som den främsta grunden till inflytande.

I 1987 års Långtidsutredning anknöt man till nyliberalism och monetarism och betraktade skatterna som en ekonomisk belastning, den offentliga sektorn som ineffektiv och politiska beslut som störningar på den självreglerande marknaden. Kommunförbundets egen konsultfirma Sensia fick i uppgift att driva vad som kallades alternativa driftsformer i riktning mot marknadslösningar. I kompletteringspropositionen 1989 och i socialdemokratiska partiets 90-talsprogram drogs linjerna upp för valfrihet, entreprenader och åtskillnaden mellan beställare och utförare. Politikerna skulle inte längre lägga sig i verksamheterna utan överlämna dem åt tjänstemän och professionella samtidigt som interna marknader skulle införas i verksamheterna. Det mesta av systemskiftet utformades alltså under en socialdemokratisk regering och de nyliberala åren 1989–91, som därmed övergav mycket av sina politiska möjligheter att påverka tjänsteproduktionen i den offentliga sektorn och därmed den politiska strävan att medborgare skall ha tillgång till tjänster i någorlunda lika mån och av någorlunda samma kvalitet, dvs. målet om jämlikhet.

Den negativa bilden av den offentliga sektorn och tankarna på privatisering växer fram under politisk strid under sjuttioalet, de är del i maktkampen i samhället. I början av åttioalet börjar idéerna dessutom att dyka upp i de officiella politiska dokumenten, men det är under socialdemokratisk regim som det för den svenska modellen både typiska och nödvändiga utredningsväsendet ordentligt tar sig an kritiken och börjar utforma möjliga reformer av den offentliga sektorn. (Hugemark 1994:45)

De statistiska grunderna för den ekonomiska analysen var dessutom föremål för mycket starka kontroverser. Den bild som den vinnande ekono-

miska problemformuleringen vilade på sattes kritiskt ifråga. Debatten visade att dessa samhällsbilder eller krisbilder ingick i en maktkamp mellan olika intressen, och att det inte var möjligt att få gehör för en neutral och sakligare bild (Korpi 1992). Under alla omständigheter uppstod det nya och närmare relationer mellan politiken och ekonomin, som gjorde politiken klart mindre självständig och mycket känsligare för reaktioner från aktörer inom ekonomin. De politiskt styrda verksamheterna jämte de professioner som ingår där, kom därmed att påverkas mycket mera av nationella och internationella ekonomiska villkor. Under senare år efter Sveriges inträde i EU och enligt konvergenskraven i Maastricht-avtalet och inför ett eventuellt medlemskap i EMU skärptes dessutom den ekonomiska och monetaristiska analysen av den svenska ekonomin ytterligare som kritik av den offentliga sektorn och förde politiken bort från den fulla sysselsättningen som det viktigaste målet att bekämpa inflationen (Frenander 1996). Besparingar i den offentliga sektorn och en mera permanent hög arbetslöshet medförde omstruktureringar mellan olika yrkes- och intressegrupper, som kommuner och andra lokala organ i.o.m. decentraliseringen fick i uppgift att administrera.

NÅGRA BILDER AV SVENSK SAMHÄLLSUTVECKLING

En sociologisk förklaring till samhällsförändringarna utöver ekonomernas framgångar som samhällsanalytisk grupp är den nya medelklassens mera artikulerade anspråk under 1980-talet och den respons på dessa som i synnerhet det socialdemokratiska partiet tycks ha sökt ge. I en något annorlunda beskrivning än den tidigare av välfärdssamhällets betydelse för medelklassen hävdas att den svenska modellen trots allt inte tillgodosåg den växande medelklassen i samma utsträckning som arbetarklassen (Åmark 1993:6). Småföretagare och småborgare i den äldre medelklassen hade inte lyckats skapa sig någon framträdande plats för att föra sina intressen i svensk politisk historia (Therborn 1981;1989). Med tjänstesektorns och tjänstearbetets expansion under senare decennier och särskilt under 1980-talet växte det emellertid fram betydande och militanta grupper inom en vad som ofta kallats en ny medelklass. De var ganska välorganiserade genom sina fackförbund inom TCO eller SACO. Det var också de som förde offensiva kampanjer utifrån egna intressen, ofta med internationella jämförelser, och inte

anpassade sig till krav på återhållsamhet, utan ofta använde sig av de offentliga anställdas konflikträtt, utmanade av arbetsgivarorganisationernas krav på neddragningar som de ofta var. Den solidariska lönepolitiken med mindre inkomstskillnader, kostsamma försäkringsreformer, som utnyttjades mera av arbetsklassen jämte höga marginalskatter på inkomster, missgynnade också delvis den nya medelklassen. De högre tjänstemännens attityder till vissa socialpolitiska frågor avvek också mycket riktigt avsevärt från arbetares och övriga tjänstemäns attityder. De högre tjänstemännen visade sig mycket kritiska till att minska inkomstskillnaderna och att höja skatterna hellre än att skära ned de sociala reformerna (Svallfors 1989; 1996). Kring årsskiftet 1995/96 motsatte sig t.ex. 45 procent av svenska folket en minskning av den offentliga sektorn mot 40 procent av SACO-medlemmar, medan 29 procent av befolkningen tyckte det var ett bra förslag att minska den jämfört med 43 procent av SACO-medlemmar (Nilsson 1996:24). SACO-medlemmar var vidare avsevärt mera positiva till att låta privata företag svara mera för äldreomsorg och sjukvård. De var i synnerhet mycket mera positiva än befolkningen i allmänhet till att öka antalet friskolor. Högre tjänstemän var också mindre villiga att satsa mera pengar på sjuk- och hälsovård, stöd till äldre, bostadsbidrag, socialbidrag samt sysselsättningsåtgärder. Deras kritik riktades mera mot välfärdspolitiken än mot företagets vinster och statens subventioner av näringslivet. Vi ska återkomma till detta i kapitel sju.

I och med välfärdsstatens utveckling fick vi alltså kadrer av tjänstemän med specialiserade utbildningar. Många av dem kom att ingå i yrkes- och intresseorganisationer med professionella anspråk och med centralstatlig sanktion, varav några också med legitimation. De anställdes i expanderande byråkratiska organisationer, som utgjorde en växande arbetsmarknad. Kvinnorna tredubblade sitt antal inom offentlig sektor, vilket innebar att de samtidigt minskade något i den privata sektorn. Svenska kvinnor blev därmed också yrkesverksamma i större utsträckning än i något annat land och detta tack vare den offentliga sektorns expansion (O'Connor 1996). Ofta blev kommunen ortens största arbetsgivare och den klart största och viktigaste för kvinnor. Där den offentliga sektorn var liten, där var också den kvinnliga förvärvsfrekvensen lägre (Kvinnors arbetsmarknad 1993:67). Knappt hälften av kvinnorna har varit sysselsatta inom den kommunala sektorn.

Det var i synnerhet inom områdena sjukvård, undervisning och sociala tjänster som kvinnorna fann arbete (600.000 under tiden 1965-85). Ungefär tre fjärdedelar av nytillkomna arbeten för kvinnor tillfördes kvinno-

dominerade yrken under 1960-80 och bara en fjärdedel mansdominerade. Inom kategorin offentlig förvaltning och andra tjänster återfanns 1995 cirka 56 procent av kvinnorna mot 22 procent av männen. I det privata näringslivet arbetade däremot 44 procent av kvinnorna och 78 procent av männen (SOU 1996:56 s. 13). Kvinnorna var därmed ganska jämnt spridda på offentlig respektive enskild sektor, medan över 80 procent av männen återfanns inom den enskilda sektorn som anställda eller företagare.

Differentieringen av arbetsmarknaden enligt biologiskt och socialt kön har förstås en rad historiska och nationellt specifika orsaker som delvis återskapas i.o.m välfärdsstatens framväxt. Det är viktigt att lyfta fram denna könsdimension och att därmed beköna arbetsmarknadsstudier, professionsstudier och organisationstudier. I den här skriften stannar det dock vid den yttligare formen att i de flesta delanalyserna söka observera könsfördelningar (Acker 1992; Reskin & Padavic 1994; Silius 1994; Davies 1996).

Den offentliga sektorns utveckling resulterade alltså i stora sektoriserade, s.k. professionella byråkratier som sjukvården, skolan och socialtjänsten med sina centrala, regionala och lokala nivåer. De styrdes uppifrån via lagar, förordningar och detaljerade bidragsregler. Så skulle t.ex. en likvärdig och enhetlig skola för alla nås genom en nationell läroplan jämte detaljerade och öronmärkta bidrag. På nationell nivå blev välfärssamhällets olika sektorer klart urskiljbara, och de fick sina motsvarigheter eller motparter i välorganiserade och starka professionella och fackliga intresseorganisationer. Starka byråkratiska arbetsorganisationer med många professionella kan på den nivån också ha medverkat till att utvidga verksamheterna. Expertis och kunskapsstillämpning var en självständig drivkraft i expansionen av den offentliga sektorn (Brante 1992). Hur den dynamiken såg ut kan dock bara studeras under längre tid eller vid kritiska reformpunkter inom en verksamhet i taget (Berglind & Pettersson 1980; Einarsdottir 1997).

Driftskostnaderna fortsatte att öka och samhällsekonomin hade sedan länge börjat stagnera. Den offentliga sektorn och kommunerna ställdes inför en rad olika utmaningar inte minst genom sämre statsfinanser. Kommunerna som förr hade setts som lösningen på samhällsproblem, började man nu istället se som skapare av växande ekonomiska problem (Pettersson 1992:47).

Inom exempelvis sjukvårdsförvaltningen, skolförvaltningen och socialförvaltningen utvecklades hierarkier och kulturer på basis av ackumulerad kunskap. Cheferna rekryterades ofta inifrån den egna yrkesgruppen och or-

ganisationen, och de fick en stark ställning. Mot detta hade politikerna allt svårare att hävda sig. Den politiska styrningen visade sig komma tillkorta i synnerhet vid konflikter om besparingar. Politikerna kallade t.ex. hindren för ”vattentäta skott” och ”sektorstänkande”, medan tjänstemännen gärna kallade det för ”specialisering”, ”yrkestradition” och ”yrkeskultur”. Sektorsgränserna blev ofta svåra att överskrida.

Tjänstemännens andel i förhållande till de politiska beslutsfattarna växte inom varje sektor. De blev mera självständiga bl.a. i kraft av sin expertis och sina professionella eller halvprofessionella intresseorganisationer. Verksamhetscheferna rekryterades ofta internt från samma yrkesgrupper och kom alltså att vara nära lierade med de mer eller mindre professionella tjänstemännen – ibland med intressen som kunde stå mot politiska beslut. Denna slutenhet i karriärerna är utmärkande för framgångsrika professionella grupper, och det var utbrett bland den kommunala personalen (Norell 1989:116).

Tjänstemännen kunde i sin tur hänvisa till behoven hos användarna eller brukarna. Tjänsterna var billiga för den enskilde, och efterfrågan syntes därför knappast ha några gränser eller visa någon mättnad, särskilt som det ofta handlar om behov som är svåra att bedöma och bestämma. Allt detta var gott och väl så länge samhällsekonomin expanderade, och så länge behov och intressekonflikter kunde tillgodoses med ytterligare skattefinansierade medel. Men en helt ny sorts välfärdspolitik med försök till nya klasskoalitioner var därmed redan på gång.

I den svenska Maktutredningens slutrapport författad i slutet på 1980-talet sammanfattades den svenska modellens omvandling bland annat på följande sätt (SOU 1990:44 s. 390ff). Vad gällde konfliktlösningen på arbetsmarknaden ansågs de grundläggande principerna där ännu inte ha förändrats, men avtalsrörelserna var inte längre helt självständiga från statliga ingripanden. De offentliganställdas antal hade gjort att staten och kommunerna fått en nyckelroll som arbetsgivare. Organisationsstrukturen förändrades till fler, mindre centraliserade och mera heterogena organisationer på arbetsmarknaden. Centralorganisationernas maktställning utmanades i motsvarande mån, och de interna spänningarna inom organisationerna ökade jämte den lokala lönebildningen. Det blev svårare att bedriva politik och att styra genom reformer och offentlig expansion. Den offentliga sektorn framstod för många inte längre som lösningen utan som problemet. (Det gällde inte minst kommunerna.) Den enskildes integritet ansågs hotad, och expertstyrets auktoritet försvagades. Intresseorganisationernas inflytande i

den politiska beslutsprocessen sattes ifråga, och organisationernas möjligheter att i offentliga utredningar påverka politiken reducerades därmed. De centralt planerade och storskaliga lösningarna kritiserades. Kommundelsnämnder och andra former av lokalt beslutsfattande började prövas. Regioner och lokala orter fick en större självständighet.

I en journalistisk och mycket detaljerad kronologisk beskrivning återges hur den svenska modellen föll (Elmbrant 1993:324ff). Det ansågs som en blandning av orsaker som starka ideologiska impulser utifrån, liberalisering av ekonomierna i andra länder, internationalisering av svensk ekonomi jämte avreglering av kreditmarknaderna, nationella värderingsförskjutningar och skarpa skillnader mellan olika intressegrupper. Det ”systemsifte” som Moderata samlingspartiet först benämnde det i en riksdagsmotion i början på 1980-talet, och som socialdemokraterna medverkade till, bekräftades av maktskiftet med den borgerliga regeringen 1991 och fullföljdes med krispaketen hösten 1992 som tvingades fram av spekulationerna mot kronan, vilka i sin tur möjliggjordes av politikernas fördröjning med att släppa kronan fri och av storfinansens förmåga att utnyttja tidsfristen för egen valuta-spekulation (Reinius 1996). Författaren anser att den svenska modellen borde fallit redan på 70-talet, men att detta fördröjdes av socialdemokratin under 80-talet och av monetarister och nyliberaler in på 90-talet, som med stor eftersläpning dominerade debatten i Sverige med sin antiinflationistiska politik. Den svenska debatten och den praktiska politiken kom därmed ur fas med omvärlden. Uppdraget att utreda nödvändiga åtgärder gick till ekonomer och statsvetare i.o.m. den s.k. Lindbeckkommissionen.

Som resultat av dessa nya synsätt förändrades delvis den svenska arbetsmarknadens uppdelning på offentlig och privat sektor under 1990-talet. Antalet anställda i privat styrda företag inom vård, skola och omsorg ökade under hela detta decennium. År 2000 var 13 procent av personalen i dessa verksamheter sysselsatta i privata företag eller i offentligt ägda bolag, varav cirka tre fjärdedelar befann sig i vinstsyftande företag eller bolag.

SACO-MEDLEMMARNAS SYN PÅ FÖRÄNDRINGAR UNDER 1990-TALET

Detta kapitel redovisar i vilken utsträckning svenska akademiker under 1990-talet hade påverkats av de politiska reformer och samhällsförändringar som refererades i föregående kapitel. Data är hämtade från en större postenkät som skickades ut till ett urval medlemmar i 13 SACO-förbund jämte Advokatsamfundet och Sveriges Arkitekters Riksorganisation (SAR). Urvalet redovisas närmare i appendix 1. Detta kapitel inleds dock med att kort teckna SACO som facklig organisation.

Sveriges Akademikers Centralorganisation är den samlande organisationen för fackligt organiserade akademiker och består av 26 självständiga fackförbund, som har det gemensamt att de är yrkes- och examensgrupper som t.ex. ekonomer, jurister, civilingenjörer, arkitekter, läkare, lärare och bibliotekariéer. Denna federation av fackförbund har drygt en halv miljon medlemmar (inklusive studenter). Den arbetar för goda villkor när det gäller lön, anställningsförhållanden, yrkesutövning, socialförsäkringar och för högre kvalitet på hela utbildningsväsendet och forskningen. SACO är partipolitiskt obundet (<http://www.saco.se/>).

I den svenska arbetskraften har 13 procent en längre högskoleutbildning. Ungefär lika stor andel av de fackligt organiserade är medlemmar i SACO, och de utgör en stor del av dem som kan räknas som professionella i arbetskraften. De utgör vidare ett urval av befolkningen och har en högre utbildning, kommer i större utsträckning från akademikerhem och medelklasshem och bor oftare i större tätorter. Nästan hälften av SACO-medlemmarna är kvinnor. Men som framgår av nedanstående tabell är de mycket

olika fördelade på förbund och därmed yrken. Den svenska arbetsmarknaden är starkt könsuppdelad, vilket medverkar till att reformer berör män respektive kvinnor olika. Förbunden har också olika andelar i offentlig respektive enskild sektor, vilket gör att de delvis har olika intressen i och syn på sådana förändringar som berört gränserna mellan sektorerna utöver gränserna mellan yrken.

Tabell 4.1: Antal medlemmar, andel kvinnor samt fördelning på sektorer inom SACO-förbunden år 2002

Förbund	Antal medl.	Andel kv.	Statlig	Kommunal	Enskild
Agrifack	7.590	53	27	24	49
Akademikerf. SSR	40.025	77	17	70	15
Arkitektförbundet AF	7.273	50	10	20	70
Civilekonomerna	31.500	50	15	5	80
Civilingenjörsk. CF	90.435	20	12	4	84
DIK-förbundet	18.020	76	29	40	31
Förb. Sv. Arbetster. FSA	8.890	96	3	92	5
Ingenjörsk. Ing	11.883	11	25	40	35
JUSEK	60.674	49	39	49	12
Kyrkans akademikerf. KyrkA	5.503	50	-	-	100
Legitimerade sjukg. riksf. LSR	11.312	83	-	73	27
Lärarnas riksf. LR	74.865	67	3	94	3
Naturvetareförbundet	14.244	48	38	16	46
Officersförbundet	18.424	2	100	-	-
SACO-förb. trafik o järnväg TJ	4.370	22	35	-	65
SACOs tjänstemannaf. SRAT	10.703	60	37	21	42
Skogsakademikerna SKOGS	2.058	14	34	5	61
Sv. farmaceutförbund	7.144	86	-	5	95
Sv. fartygsbefälsförening SFBF	3.889				
Sveriges läkarförbund	36.495	39	6	84	10
Sveriges psykologförbund	7.557	70	30	63	7
Sv. reservofficersf. SROF	4.624		100	-	-
Sv. skolledarförbund	7.040	46	3	95	2
Sv. tandläkarf. + privattandl.	13.140	43	-	72	28
Tjänstetandläkarföreningen	5.100		-	100	-
Sv. universitetslärarf. SULF	18.157	41	100	-	-
Sveriges veterinärförbund	2.473	52	48	1	51
SACO totalt	518.288	48			

Källa: SACO och förbunden, SACO 2002

AVREGLERING, DECENTRALISERING, MÅLSTYRNING OCH SPARKRAV

Ett av syftena med den stora enkätstudien var att undersöka i vilken utsträckning svenska professionella hade haft erfarenhet av många av de förändringar som har skisserats i den föregående delen av det här kapitlet. I enkäten ställdes därför ett antal frågor som avsåg att studera hur SACO-medlemmar uppfattade att de hade berörts av förändringar under 1990-talet på deras arbetsplatser och inom deras respektive arbetsorganisationer. Det gällde först hur avreglering, decentralisering, centralisering, målstyrning och sparkrav hade berört respondenterna i deras arbete.

Avreglering hade på det hela taget betytt ganska litet för dessa grupper. Femton procent av samtliga uppgav att de berörts mycket eller ganska mycket. Det gällde särskilt bland vårdprofessionerna. Arkitekterna utgjorde här ett tydligt undantag med ny plan- och bygglag och rapporterade oftare avreglering än andra. Bland dem uppgav nästan 40 procent att de hade berörts mycket av avreglering. Ekonomer och samhällsvetare hade också en ganska hög andel som berörts mycket. Skolans och universitetens avreglering gav också visst utslag. Avreglering berörde därmed män betydligt mera än kvinnor.

Decentralisering var en något mera utbredd förändring under första hälften av 1990-talet. Medlemmar i Lärarnas riksförbund hade berörts av detta mycket mer än någon annan av de här femton yrkesgrupperna. Hela 44 procent uppgav att de berörts ganska mycket eller mycket, och det handlade då främst om skolans kommunalisering. Därefter kom i rangordningen universitetslärare, samhällsvetare, socionomer och ekonomer. Minst berörda var veterinärer, präster och advokater. Decentralisering var något som främst berörde den offentliga sektorn, och där var det inga könsskillnader.

Den motsatta förändringen, centralisering, hade hälften av samtliga inte alls berörts av, medan tolv procent menade att de berörts mycket av detta. Officerare, veterinärer, psykologer och läkare hade högre genomsnitt i det här avseendet. En dryg tredjedel av samtliga ansåg att de berörts mycket av målstyrning. Bland officerarna var det nästan 60 procent och bland ämneslärarna 56 procent. Här var det också mest utbrett i den offentliga sektorn, där det inte var någon skillnad mellan män och kvinnor. Bland de privatanställda hade målstyrning berört kvinnor i större utsträckning än män.

Sparkrav var den förändring som de flesta grupper hade erfarit starkt.

Nästan 60 procent av samtliga uppgav sig ha berörts mycket av detta. Officerare, lärare och tandläkare utgjorde en grupp för sig i toppen på denna rangordning med drygt 80 procent som berörts mycket, följda av socionomer, läkare, psykologer och arkitekter i nästa grupp. Bland advokaterna hade däremot bara 22 procent berörts mycket av sparkrav. I både statlig och privat sektor var cirka 57 procent mycket berörda. I kommunal sektor var däremot hela 74 procent mycket berörda. Som medelvärden var sparkraven högst i kommunal sektor och därefter, statlig och sist privat sektor. Det gör att sparkraven samtidigt drabbade kvinnliga SACO-medlemmar mer än manliga, eftersom kvinnor dominerar i kommunerna. Skillnaden mellan manliga och kvinnliga kommunanställda var obetydliga i det här avseendet. Könsskillnaderna inom de andra sektorerna var däremot ganska stora. Sett inom de olika förbunden var det bland läkare, psykologer, tandläkare, universitetslärare och jurister som kvinnorna skattade sparkraven högre än männen. Sparkraven hade inom vissa yrken olika stark effekt beroende på i vilken sektor man var anställd. Offentliganställda läkare, psykologer, tandläkare, veterinärer och jurister drabbades mera än de i privat sektor. Sparkraven ledde därmed till en differentiering på kön och på sektor inom vissa förbund.

Av samtliga ansåg sig 18 procent ha fått större resurser för sitt arbete under 90-talet, medan 48 procent ansåg sig ha fått mindre resurser. Det var ekonomer, advokater, ingenjörer och samhällsvetare som oftare fått större resurser under 90-talskrisen, medan tandläkare, lärare, arkitekter, läkare och officerare drabbades mest av nedskärningar. I samtliga yrkesgrupper utom lärare, advokater och tandläkare uttryckte kvinnor mer än män att de fått mindre resurser. Här framstod åter den kommunala sektorn som den stora förloraren med ytterligare någon större förlust bland kvinnor jämförda med män. Även i det här avseendet kan man se en splittring inom vissa förbund. Offentliganställda arkitekter och ingenjörer ansågs sig ha fått mindre resurser i större utsträckning än motsvarande i privat sektor. Tandläkare i privat sektor ansågs sig oftare ha fått mindre resurser än vad offentliganställda ansåg. Det är det enda exemplet vi har från enkäten på en yrkesgrupp där förlorarna fanns i privat sektor under 1990-talet. Ingenjörer i privat sektor var däremot den delgrupp som i större utsträckning än andra angav att de fått större resurser.

Vad gäller samtliga dessa variabler ovan återfanns inga större och systematiska skillnader mellan åldersgrupper. Visserligen hade den yngsta ålders-

gruppen något högre genomsnitt i fråga om decentralisering, målstyrning och sparkrav, men det finns ingen rimlig förklaring till detta, som t.ex. lägre genomsnittsålder i de mer berörda yrkesgrupperna eller bland de tillfälligt anställda.

Vad betydde sparkrav och mindre resurser för att tvingas ta ekonomiska hänsyn till nackdel för yrkesmässiga hänsyn i vad som angår den dagliga verksamheten? Knappt hälften av samtliga (45%) ansåg sig ofta eller ganska ofta behöva ta sådana hänsyn. Det ansåg sig lärare, officerare, arkitekter och tandläkare mycket oftare behöva göra än övriga grupper. Man kan sedan undra: i vilken utsträckning hade förändringarna påverkat kvaliteten i vad mottagarna får? På den frågan ansåg flertalet av samtliga att det inte skett någon förändring (46%), medan nästan lika många ansåg att den försämrats (25%) som att den förbättrats (28%). Ekonomer och ingenjörer rapporterade oftare än andra grupper förbättringar, medan socionomer, lärare, officerare, läkare och psykologer oftare än andra angav försämringar. Sämre kvalitet rapporterades i större utsträckning från den offentliga sektorn och från kvinnor jämförda med män både bland offentliganställda och privatanställda, men ej bland egenföretagare. Här förekom inte alls några skillnader mellan åldersgrupper.

Det var vidare främst bland ekonomer, ingenjörer och samhällsvetare som man finner personer som menade att förändringarna hade lett till bättre kvalitet i det egna arbetet. Ämneslärnarnas arbete såg ut att ha drabbats mest av förändringarna i försämrande riktning, därefter kom läkarnas, psykologernas och tandläkarnas. Skolan och hälso- och sjukvården ansågs alltså ha fått sämre kvalitet, vilket också syns i att det var de kommunanställda som svarade så mera än inom den statliga och den privata sektorn. Det betyder att det åter var kvinnorna som rapporterade sämre kvalitet i större utsträckning än männen, och det gällde både bland offentliganställda och privatanställda.

Skillnaderna mellan professionella i den offentliga sektorn och den privata sektorn har därmed vuxit. Det finns exempel på studier som visat förlorare i den kvinnligt dominerade offentliga sektorn och på vinnare i den manligt dominerade privata sektorn vad gäller t.ex. belöningar, resurser och arbetsmiljö (Hanlon 1999; Furåker 1:2000). Denna utveckling förstärkte skillnaderna mellan kvinnliga professionella i offentlig social service och manliga professionella i privat kommersiell verksamhet. Dessa sammanfaller i hög grad med skillnader i synen på förändringar mellan offentlig och

privat sektor som har med marknadsiering och privatisering att göra. Medlemmarna i vissa SACO-förbund ger vanligen mindre stöd till välfärdsstaten och till offentlig produktion av social service än vad den svenska allmänheten gör och visar således större anslutning till den nyliberala ideologin (jfr kapitel sju). Fragmentering bland dessa professionella är emellertid betydande mellan yrkesgrupper, mellan anställningssektorer och mellan kön, och de extrema motsatserna utgörs av kvinnliga offentliganställda i s.k. levandeprofessioner som socionomer, psykologer och präster på ena sidan och manliga privatanställda eller egenföretagare i tekniska och ekonomiska yrken på andra sidan. Advokaterna med sin stora andel män och egenföretagare bildar en grupp för sig i sin extremt starka anslutning till nyliberalismen.

Erfarenheter av privatisering hör ihop med mera positiva åsikter om detta, och fortsatt marknadsiering och privatisering torde ytterligare splittra de professionella även inom yrkesgrupper mellan de som håller fast vid och är mer inriktade på en professionalism som utmärks av social service, respektive de som orienterar sig mera mot en professionalism som utmärks av entreprenörskap och kommersialisering. Klientinriktat tjänande arbete med stor närhet i möten med klienter är förenat med känslöengagemang. Säljande möten kan också vara baserade på känslor eller utnyttja känslor för manipulation av kunder. Detta skapar spänningar i mötena och kan vara ett arbetsvillkor som frestar på servicearbetare mer eller mindre (Silfverberg 1996; Söderfeldt & Söderfeldt 1997; Blom 1998; Abiala 2000).

En annan fråga handlade om kundernas eller klienternas valfrihet inom den egna verksamheten hade förändrats. Av samtliga ansåg större delen (55%) att den var oförändrad, en ganska stor del (29%) att den hade ökat med särskilt hög andel bland lärare (50%) och tandläkare (41%). En mindre del ansåg att den minskat eller upphört (15%) med särskilt hög andel bland socionomer (35%) och psykologer (30%). Det fanns en liten skillnad åter till den privata sektorns fördel, men däremot inga könsskillnader.

SERVICEIDEOLOGI ELLER KOMMERSIALISERING

Det hade varit mycket intressant att studera i vilken utsträckning olika grupper i.o.m dessa förändringar också ändrade uppfattning om syftet eller inriktningen av yrket med avseende på att tjäna människor eller att sälja tjäns-

ter, vilket är en slags indikator på tjänsteideologi respektive kommersialisering. Nu har vi bara data om detta från samma frågetillfälle och kan därigenom bara få en uppfattning om hur de olika förbunden fördelar sig på dessa variabler och om det råder någon uppdelning inom yrkesgrupperna i det avseendet.

Att tjäna människor utan hänsyn till deras ekonomiska ställning – en indikation på altruism – är ett av de traditionella professionella idealen. Av samtliga svarade 13 procent att den egna yrkesgruppen ganska litet eller knappast alls var inriktad på det, 23 procent att den var ganska starkt inriktad på det och 57 procent att den var mycket starkt inriktad på det. Yrkesgrupper med högsta värden var präster, läkare, lärare, psykologer och socionomer i den ordningen, och de med lägsta värden var ekonomer och ingenjörer. Att sälja kvalificerade tjänster till bästa pris var en sorts motfråga till den om altruism. Här var det en stark polarisering, så att 29 procent svarade att det egna yrket knappast alls var inriktat på det, medan 24 procent svarade att det mycket starkt var inriktat på det. Präster, socionomer, psykologer och allmänjurister låg klart under genomsnittet, medan advokater, ingenjörer, arkitekter, ekonomer och tandläkare i den ordningen låg över. Bland offentliganställda syntes här en uppdelning i åsikter och särskilt bland socionomer, lärare, läkare, psykologer, universitetslärare och jurister, vilka därmed visar en inre splittring vad gäller kommersialisering

De som sade sig ha ett arbete som huvudsakligen var direkt riktat till klienter eller motsvarande hade högre värden på tjänandet. När det gällde att sälja tjänster fanns det ingen skillnad mellan de med klientinriktat och de med annat arbete. Här fanns däremot en klar skillnad mellan offentlig och privat sektor både vad gäller tjänandet och säljandet. Privatanställda var klart mindre tjänande än offentliganställda, medan egenföretagare eller fria professionella låg däremellan. Det omvända gällde säljandet. Det privata var mera kommersialiserat, och det gällde särskilt de anställda. Här fanns även stora skillnader mellan könen. Kvinnorna hade högre värden på tjänandet och lägre värden på säljandet än männen både som offentlig- och som privatanställda. Bland egenföretagarna hade kvinnorna samma åsikt som männen när det gällde tjänandet men företrädde säljandet något mindre än männen.

Frågan är om privatisering i sig leder till starkare kommersialisering? Eftersom vi här saknade tidsseriedata för jämförelser så är den enda indikatorn på detta om de som övergått till privat sektor var mera uttalat säljande. Det

fanns en svag tendens att de som bytt från offentlig till privat sektor också hade något högre värden på frågan om att arbetet i yrket faktiskt är inriktat på att sälja tjänster. Ännu något fler med högre värden fanns det på frågan om yrket borde vara inriktat på att sälja tjänster.

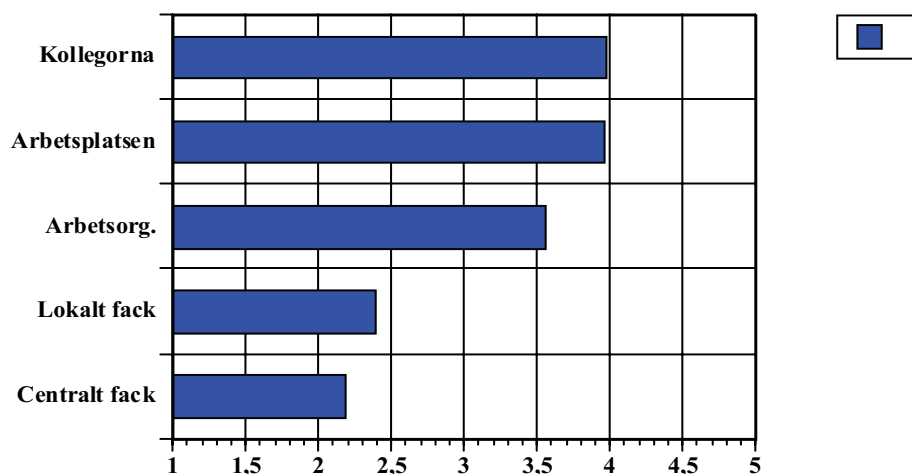
SAMMANFATTNING

Vi kan konstatera att SACO-medlemmarna knappast utgör en särskilt enhetlig grupp, om man ser till hur olika 1990-talets förändringar berörde skilda grupper och delgrupper inom vissa yrken. Förändringar som gällt sparkrav samt privatisering och andra former av marknadsisering skattades dessutom mycket olika både mellan grupper och inom vissa grupper. Offentliganställda och kvinnor har varit mera utsatta för förändringar än privatanställda och egenföretagare samt män. Sektor är den viktigaste och vanligaste förklaringen, och skillnaderna mellan könen inom samma sektor är mindre. Men där fanns också en självständig könsskillnad, så att kvinnor i många avseenden skattade sig vara mera påverkade av förändringarna än män. Ur jämställdhetssynpunkt ledde 1990-talets förändringar i några avseenden – särskilt vad gällde resurser – till försämringar. Vi har däremot inte kunnat spåra skillnader i påverkan vad gäller ålder. Med avseende på utbildningstid och därmed jämlikhet syntes en nämnvärd och systematisk skillnad endast vad gällde sparkrav, där de med kortast utbildning var mera utsatta.

IDENTIFIKATION MED ORGANISATION ELLER PROFESSION

Många förändringar kan sägas ha hört ihop med ökad grad av organisation i riktning mot företagsliknande former. Återigen borde detta studerats under tid för att kunna säga något om hur professionella yrkesgrupper samtidigt eventuellt förändrar sin relation till sitt yrkesförbund. Är det så att starkare administrativt ledarskap, ökat resultatansvar och ökade krav på samarbete mellan olika yrken också leder till starkare band till arbetsorganisationen och lösare band till respektive yrkesorganisation? Här kan vi bara ange storleken av dessa band vid ett tillfälle. Vi frågade om samhörighet och gemenskap med den egna arbetsplatsen, med företaget och hela arbetsorga-

nisationen och med den lokala respektive den centrala yrkesfackliga organisationen.

Figur 4.1: Graden av samhörighet och gemenskap med vissa enheter

SACO-medlemmar i allmänhet angav starkast samhörighet och gemenskap med kollegorna, därefter, den egna arbetsplatsen, hela arbetsorganisationen och i mycket mindre grad den lokala och den centrala yrkesfackliga organisationen, vilket då skulle kunna sägas höra ihop med en hög arbetsorganisationsgrad. Det var ett högt samband mellan lokalt och centralt fack. Ganska högt samband var det också mellan graden av samhörighet med kollegor och med den egna arbetsplatsen. Men där fanns en hel del skillnader mellan olika yrkesgrupper. Officerare uttryckte t.ex. starkare samhörighet med kollegor eller kåranda än andra, medan ekonomer, samhällsvetare, arkitekter och allmänjurister hade något lägre värden här. När det gällde den egna arbetsplatsen förelåg den största samhörigheten hos advokater och tandläkare som oftast har små arbetsplatser. Men diskrimineringen var även på den här variabeln inte särskilt stor, så att det knappast går att dra några starkare slutsatser. När det gällde samhörigheten med hela arbetsorganisationen spelar förstås storleken av den en avgörande roll. Advokater tycktes känna mycket starkt för sina byråer, prästerna ganska starkt för kyrkan, officerarna för sina förband och arkitekterna för sina kontor, medan lärarnas samhörighet med skolan är den svagaste av dessa grupper samhörighet med hela arbetsorganisationen. Uppfattningarna om de lokala facken varierade

mycket kraftigt. Tandläkarna uttryckte den starkaste samhörigheten, medan advokater och ekonomer knappast tycktes ha någon relation till en lokal yrkesorganisation. Samhörighetskänslan för både lokalt och centralt fack var, som synes, överhuvudtaget ganska svag. Tandläkarna hade även med den centrala fackliga organisationen starkare samhörighet än andra grupper. Arkitekterna hade också relativt hög samhörighetskänsla med SAR eller möjligen AF. Det går inte att avgöra vilket det gällde här. Advokater, samhällsvetare, ekonomer och ingenjörer har den svagaste känslan för sina centrala fackliga organisationer av de här femton grupperna.

Männen angav högre värden än kvinnorna vad gällde samhörighet med arbetsplatsen, företaget och det lokala facket. Om man samtidigt ser på sektorer blir bilden mera komplicerad. Egenföretagande kvinnor skattade sin samhörighet med kollegor och med sin arbetsplats högre än egenföretagande män och högre än både offentlig- och privatanställda män och kvinnor. Tillfälligt anställda hade lägre samhörighet med arbetsplatsen, företaget och det lokala facket. Ålder visade inget samband med samhörighet i olika avseenden. Utbildningslängd visade ett samband endast med samhörighet till det centrala facket, så att ju fler år i högre utbildning desto större samhörighet.

En uppfattning av förändringar över tid kan man få genom att se hur olika åldersgrupper värderade samhörigheten. Med kollegorna var den således något högre i den yngsta och den äldsta av de fyra åldersgrupperna. Med hela arbetsorganisationen syntes däremot inget samband med ålder. När det gällde den egna arbetsplatsen och de fackliga organisationerna ökade graden av samhörighet med stigande ålder. Det är ett vanligt fenomen att yngre personer känner lägre samhörighet med både arbete och fack.

UTBILDNING, FORTBILDNING OCH KOMPETENSKRAV

SACO-medlemmarnas genomsnittliga utbildningstid var 5,64 år, 15 procent hade forskarutbildning, en tredjedel hade någon form av specialistutbildning och den genomsnittliga tiden för annan vidare- eller fortbildning var 9,7 månader. Här förelåg vissa skillnader mellan könen: män hade något längre allmän utbildningstid, en något större andel av männen hade forskarutbildning och specialistutbildning, medan kvinnorna istället hade längre fortbildning. När det gäller fortbildning fanns det stora skillnader

mellan yrkesgrupperna. Psykologerna var därvidlag flitigast följda av läkarna, officerarna, socionomerna och universitetslärarna. Kortast fortbildning uppgav ingenjörerna och ekonomerna.

På frågan i vilken utsträckning man har kunnat använda sin utbildning i yrket svarade 54 procent i mycket hög grad, 30 procent i hög grad och 14 procent delvis. Universitetslärarna och tandläkarna var mest nöjda, och officerarna och ingenjörerna minst nöjda. Den äldsta åldersgruppen var också mera nöjd än övriga.

Nästan hälften av samtliga SACO-medlemmar ansåg att kraven på kunskaper hade ökat mycket i deras arbete under senare år, och 37 procent ansåg att de ökat något. Officerare, tandläkare, veterinärer och läkare i den ordningen ansåg detta mer än andra grupper och ingenjörer mindre än andra. Den yngsta åldersgruppen ansåg detta i mindre utsträckning än andra. Det fanns däremot ingen skillnad mellan könen allmänt sett. Bland lärare och psykologer ansåg däremot kvinnor mer än män att kraven ökat.

Sambanden mellan organisatoriska förändringar under 1990-talet och ökade kunskapskrav var obetydliga för samtliga. Men i grupperna präster, läkare och tandläkare fanns det ett visst samband mellan sparkrav och kunskapskrav. Det är alltså svårt att från den här enkäten se några tydliga direkta resultat i form av ökade krav på kunskaper och kompetens från de organisatoriska förändringarna.

Tabell 4.2: Vidareutbildning i vissa ämnen. Medelvärden för samtliga SACO-medlemmar

Ämne	SACO-medlemmar
Egen disciplin	3,45
Juridik	2,36
Ekonomi	2,55
Språk	2,62
Datorutbildning	3,38
Ledarskap	2,91
Presentationsteknik	2,65
Förhandlingsteknik	2,43
Index	2,25

Den mest efterfrågade ämnena för vidareutbildning var den egna disciplinen samt datorutbildning. Männerna efterfrågade något mer än kvinnorna

juridik, ekonomi och språk. Läkare, tandläkare, veterinärer, psykologer och universitetslektorer hade behov av vidareutbildning i den egna disciplinen i högre grad än andra grupper och officerare i lägre grad. Lärare, universitetslektorer och officerare önskade vidareutbildning i språk mer än andra yrkesgrupper. Lärare, officerare och arkitekter önskade datorutbildning, och präster i ledarskap och ekonomer i presentationsteknik mer än andra. På ett index med samtliga ämnen sammantagna hade ekonomer och officerare högst efterfrågan och lärare och psykologer lägst medelvärde.

ANSVAR FÖR FORT- OCH VIDAREUTBILDNING

Var ansvaret ska ligga för fort- och vidareutbildning är en särskilt väsentlig angelägenhet för professionella yrkesgrupper, eftersom det hör ihop med kontrollen över kunskap och kompetens. Man väntar sig att detta ansvar torde hänföras till yrkesorganisationen och till högskoleväsendet mer än för andra yrkesgrupper som kanske oftare hänvisar till arbetsgivaren. Likaså väntar man sig att professionella ska ha ett stort eget ansvar för sin fortbildning, vilket de traditionellt haft. Det kan tänkas ha förändrats i samband med att professionellas arbeten fått en starkare karaktär av egentliga organisationer, där man placerar ansvaret hos organisationsledningen snarare än hos de enskilda anställda. Decentralisering och avreglering har också lagt ansvaret på enskilda arbetsorganisationer snarare än hos centrala och lokala yrkesförbund. Lokala arbetsvillkor torde därmed bli viktigare för att formulera behoven av fortbildning bland de professionella.

På frågan vem som bör ha ansvar för yrkesgruppens fort- och vidareutbildning hänvisade SACO-medlemmarna på följande sätt på varje alternativ för sig: mycket eller ganska mycket angav 79 procent arbetsgivaren, 46 procent yrkesorganisationen, 19 procent den fackliga organisationen och 49 procent universitet eller annan utbildningsinstitution. Offentliganställda hänvisade både till arbetsgivaren, yrkesorganisationen och utbildningsinstitutioner i högre grad än privatanställda. Av yrkesgrupperna hänvisade officerare, präster, lärare och socionomer i den ordningen oftare till arbetsgivaren. Tandläkarna hänvisade till yrkesorganisationen i högre grad än andra grupper och universitetslärarna i lägst grad.

Nästa fråga gällde vem som bör ha ansvar för den egna fortbildningen till skillnad från yrkesgruppens. Där angav 59 procent mycket eller ganska

mycket den närmaste chefen, 70 procent arbetsgivaren och hela 93 procent jag själv. Där hänvisade privatanställda något oftare än offentliganställda till den närmaste chefen, medan offentliganställda oftare hänvisade till arbetsgivaren. Till sig själva hänvisade egenföretagarna något oftare än övriga, och privatanställda något oftare än offentliganställda. Av yrkesgrupperna var det vanligast bland advokater, tandläkare, ekonomer och universitetslärare i den ordningen att lägga ansvaret hos sig själva. Det kan ses som ett uttryck för större professionella anspråk.

PROFESSIONER OCH STYRNING

INLEDNING

De professionella organisationernas och de professionella yrkesutövarnas relationer till omgivningen är ett viktigt tema i mycken forskning om professioner. Det handlar om förhållandet till staten och statliga myndigheter, till andra organisationer, till ledningen inom den egna arbetsorganisationen, till andra kolleger och till klienter eller motsvarande användare av de tjänster som de professionella skapar. Det är viktigt för professionella organisationer och yrkesutövare att ha legitimitet hos dessa andra aktörer och att kunna skapa och bibehålla sitt förtroende hos t.ex. såväl chefer som klienter samtidigt som man upprätthåller självständiga relationer och därmed kan hävda sitt yrkesområde och sin kunskapsanvändning enligt professionalismens ideal. Relationerna kan sägas ständigt vara under omförhandling och påverkas hela tiden av förändringar utifrån och genom det egna yrkets utveckling och av klienternas förändrade krav och behov.

Den anglosaxiska professionsforskningen har ofta pekat ut de självständiga praktikerna t.ex. bland jurister och läkare som de typiska professionella. Samtidigt har man gärna sett på anställda professionella som underordnade administrativ och byråkratisk ledning och som en form av deprofessionalisering (Sarfatti-Larson 1977; Derber 1982). Då glömmes lätt att professionaliseringen på kontinenten och i Skandinavien huvudsakligen har berört anställda i offentliga förvaltningar eller i privata industri- och serviceföretag till skillnad från egenföretagare. Det har därmed funnits en tendens till att negligera den organisatoriska kontext som omger flertalet

professionella, vilket har anförts i andra studier (Murphy 1990; Macdonald 1995). Ett av syftena med denna SACO-studie var därför att kartlägga vilka relationer ett antal yrkesgrupper – med längre utbildning och med anspråk på att vara professionella – har till sina arbetsplatser och deras organisationer. Vi avsåg därmed pröva hur professionella styrs och kontrolleras och i vilka avseenden man kan tala om professionell självständighet och hur detta fördelar sig bland SACO-medlemmar och SACO-grupper. Det hör naturligtvis ihop med i vilka sektorer och organisationer eller företag de arbetar. Därför är det lämpligt att först ge en liten översikt över detta.

DE PROFESSIONELLAS ARBETSMARKNAD

Den offentliga sektorns tillväxt var basen för de professionellas expansion. Under mycket lång tid har i Sverige cirka två tredjedelar av alla högre utbildade fått anställning i offentlig sektor. År 1992 fanns 40 procent i privat sektor och 60 procent i offentlig sektor, varav cirka 30 procent i kommuner, 15 i landsting och 15 i staten. Det var vanligare med kortare utbildningar i privat sektor. Det gällde särskilt män. Av forskarutbildade arbetade i stället hela tre fjärdedelar inom offentlig sektor – särskilt staten – och med stor dominans av män.

Det är stora könsskillnader vad gäller att arbeta offentligt eller privat, eftersom vissa yrken som i vård och undervisning är offentliga och domineras av kvinnor, medan andra som civilingenjörsutbildningar och andra teknikutbildningar är inriktade på privat sektor och domineras av män. År 1992 arbetade 56 procent av högskoleutbildade män privat mot 26 procent kvinnor (Välfärdsbulletinen nr 5, 1994:28f). I så gott som samtliga högskoleutbildningar arbetar en större andel kvinnor än män inom offentlig sektor. Störst är förstås skillnaderna när det gäller kortare vård- och undervisningsutbildningar, där mycket få kvinnor hamnar i privat sektor. Skillnaderna visade sig dock mindre bland nyutexaminerade, vilket pekar mot en utjämning.

Få med högre utbildning arbetade som egna företagare, cirka två procent mot fem för samtliga sysselsatta. Störst andel egna företagare återfanns bland sjukgymnaster (13%), arkitekter, agronomer, jurister, psykologer och tandläkare (5–7%). Också bland SACO-medlemmar har endast en mindre andel varit egenföretagare eller fria professionella: 16 procent år 1950 hade

sjunkit till tre procent redan 1982. Under 1990-talet ökade dock andelen egna företagare på heltid eller deltid, och var vid en observation i slutet på 90-talet sju procent (SACO 2000:4). I nedanstående tabell ses SACO-medlemmarnas ökning i förhållande till de två andra fackliga huvudorganisationerna.

Tabell 5.1: De fackliga huvudorganisationernas relativa andel av de fackligt organiserade 1960, 1975 och 1999

Förbund	1960	1975	1999
SACO	3	5	13
TCO	20	30	33
LO	77	65	54

SACO har ökat snabbast (sex gånger) och hade vid 1999 års slut 479 000 medlemmar. Det är en illustration till de professionellas andel i arbetskraften, men då är många av de nyare grupperna med professionella anspråk som ingår i TCO oräknade, vars medlemmar ökade fyra gånger under tiden 1960–90. De utgjorde 1993 högt räknat 600.000 eller knappt hälften av TCO-medlemmarna. Tillsammans blir det cirka en miljon personer organiserade i förbund med professionella anspråk och alltså runt en fjärdedel av samtliga fackligt organiserade.

Vårt eget urval omfattar alltså 13 av 26 SACO-förbund jämte Advokatsamfundet och Sveriges Arkitekters Riksförbund. Det gav ett urval respondenter som utgörs av 58 procent män och 42 procent kvinnor (jfr. 54 resp. 46 i hela SACO). Ungefär en tredjedel arbetade i vardera statlig, kommunal och privat sektor (jfr. 17, 29 resp. 25% i hela SACO). Här var egenföretagarna fler än i SACO i allmänhet, och på frågan om anställningsform svarade 10 procent att de var egenföretagare – Advokatsamfundet oräknat som hade 77 procent egenföretagare och 86 procent manliga respondenter, vilket gör det till ett förbund för sig. Knappt 20 procent av samtliga respondenter uppgav sig vara ensam- eller delägare i företag. Förbund med mycket stor andel offentliganställda är de som organiserar sacionomer, präster, ämneslärare och universitetslärare. Omvänt återfinns nästan alla svarande advokater och flertalet, ingenjörer och arkitekter i den privata sektorn. I offentlig sektor arbetade 63 procent av männen och 76 procent av kvinnorna. Egna företagare var 20 procent av männen och 8 procent av kvinnorna. De resterande andelarna som privatanställda var lika stora för män och kvinnor, 16–17 procent. Kvinnorna utgjorde en något större andel i

offentlig sektor (74%) jämförda med männen (63%).

LEDNING OCH STYRNING AV PROFESSIONELLT ARBETE

Men nu ska vi över till frågan om styrning. Vi ska börja med att studera inflytandet på den egna arbetsplatsen. Vi frågade om vilket inflytande yrkesutövarna ansåg sig ha på besluten vid deras arbetsplats med följande del- aspekter som huvudsakligen handlar om administrativ styrning.

1. Beslut om att öka eller minska antalet anställda på Din arbetsplats.
2. Beslut om större förändringar av vad som ska tillverkas eller säljas eller vilka tjänster som ska utföras.
3. Beslut om att förändra arbetstakten eller hur mycket arbete som ska göras på hela eller större delen av Din arbetsplats.
4. Beslut om större förändringar i fråga om det huvudsakliga arbetssättet eller organisationen på hela eller större delen av Din arbetsplats.
5. Beslut om budgeten i allmänhet på Din arbetsplats.
6. Beslut om budgetens storlek.
7. Beslut om budgetens fördelning på olika poster på Din arbetsplats.
8. Deltar Du i något annat beslut som Du tycker är viktigt för hela Din arbetsplats?

Svarsalternativen var här:

Deltar ej i beslut = 1

Ger förslag = 2

Deltar i beslut som medlem i en grupp = 3

Fattar beslut som bekräftas av högre instans = 4

Fattar själv beslut = 5

Denna variabel behandlas som en intervallskala så att ju högre värde, desto större beslutsmyndighet antas respondenten ha. Skillnader i medelvärden på yrkesgrupper är signifikanta från cirka 0,1 och större. Skillnaderna kan vara större än de framträder i nedanstående diagram beroende på hur fördelningen eller standardavvikelsen ser ut.

Tabell 5.2: Inflytande på beslut vid arbetsplatser i åtta aspekter samt ett index, uppdelat på yrkesgrupper

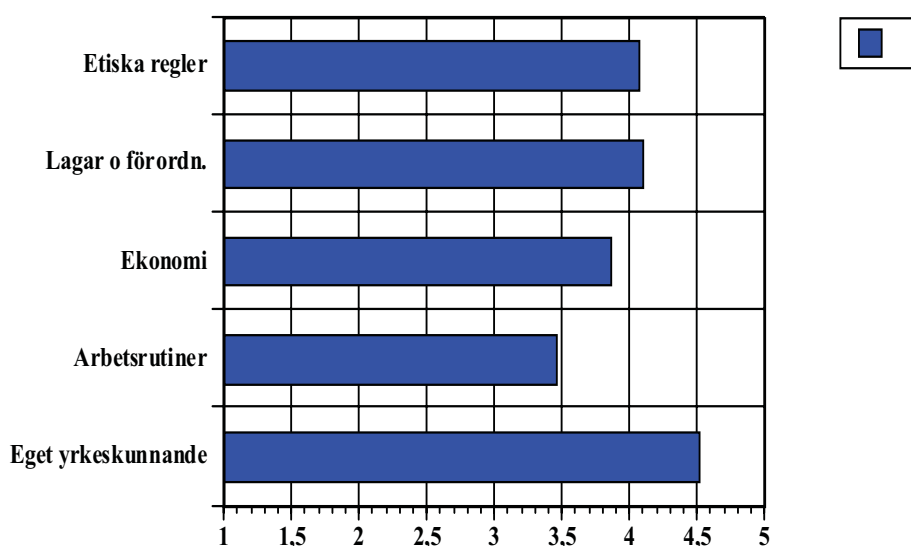
Yrkesgrupp/Delaspekt	1	2	3	4	5	6	7	8	Index
Samtliga	2,26	2,62	2,66	2,58	2,28	2,05	2,35	2,32	2,23
Socionomer	1,70	2,10	2,13	2,17	1,56	1,27	1,62	1,89	1,67
Ekonomer	2,13	2,13	2,29	2,30	2,41	2,22	2,43	2,28	2,12
Samhällsvetare	1,91	2,24	2,28	2,21	1,94	1,78	1,99	2,14	1,96
Lärare	1,27	1,87	1,81	1,96	1,47	1,20	1,66	1,76	1,50
Präster	2,19	3,04	3,04	2,78	2,44	2,08	2,51	2,62	2,33
Officerare	1,90	2,49	2,74	2,56	2,35	1,97	2,45	2,64	2,21
Advokater	3,93	4,04	4,03	3,92	3,92	3,93	3,90	3,62	3,62
Arkitekter	2,96	3,03	3,09	3,08	2,85	2,71	2,89	2,78	2,77
Ingenjörer	1,97	2,18	2,21	2,18	1,98	1,81	2,05	1,95	1,93
Läkare	2,14	2,51	2,56	2,48	2,10	1,67	2,14	2,01	2,11
Psykologer	1,90	2,48	2,46	2,42	1,81	1,61	1,95	2,27	2,01
Tandläkare	3,40	3,66	3,72	3,54	3,33	3,11	3,35	2,93	3,14
Univ-lärare	2,18	2,64	2,35	2,47	2,10	1,72	2,11	2,23	2,02
Veterinärer	2,63	2,92	3,01	2,73	2,48	2,28	2,53	2,62	2,46
JUSEK-jurister	1,78	1,93	2,11	1,90	1,66	1,56	1,84	1,88	1,73

Av samtliga respondenter fattade knappt fem procent själva beslut, 13 procent fattade beslut som bekräftas av högre instans och 15 procent deltog i beslut som medlem i en grupp. Det gör att cirka en tredjedel kunde sägas tillhöra beslutsfattarna och två tredjedelar icke beslutsfattare. Det kan jämföras med frågan om man är chef eller tillhör ledningen, vilket hela 48 procent sade sig vara. Skillnaden kan förklaras med att indexet är baserat på beslutsmyndighet i så många olika avseenden att man då får en lägre andel.

Advokater och tandläkare hade större egen beslutsmyndighet i samtliga avseenden, vilket till stor del förklaras av deras stora andel egna företagare. Skillnaden mellan privatanställdas (2,84) och offentliganställdas (1,94) beslutsmyndighet var också mycket stor och hör också ihop med egenföretagandet. Av de offentliganställda var det prästerna som hade störst beslutsmyndighet. Lärarna var den grupp som skattade sin beslutsmyndighet klart lägst, och de hade – att döma av en mycket låg spridning – starkt enhetliga arbetsvillkor. Det motsatta gällde främst arkitekter och tandläkare som har stora andelar som antingen anställda eller egenföretagare. Skillnaderna var också mycket stora mellan män och kvinnor. I samtliga avseenden skattade kvinnorna sitt inflytande lägre. Däremot syntes inget samband mellan ålder och inflytande

eller mellan antal utbildningsår och inflytande.

Ett annat sätt att studera professionellas organisationsrelationer är att se på vilka former av styrning som är svagare eller starkare. Till skillnad från huvudsakligen administrativ styrning ovan har vi här nedan aspekter som gör det mera möjligt att skilja på administrativ-byråkratisk styrning och professionell styrning. Vi frågade först vad det är som styr det egna arbetet.

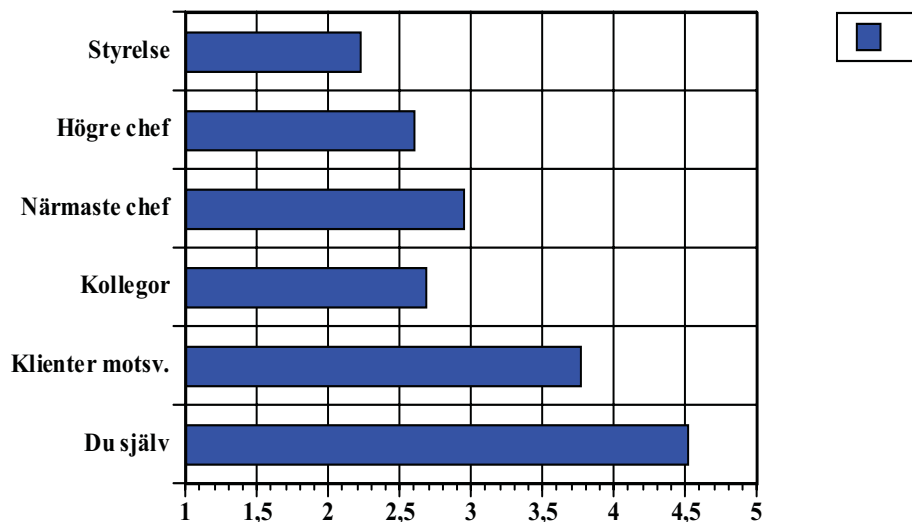
Figur 5.1: Vad styr ditt arbete?

Tre fjärdedelar av samtliga SACO-medlemmar kände sig ganska mycket eller mycket styrda av etiska regler respektive av lagar och förordningar. Etiska regler kan höra antingen till arbetsorganisationen eller till professionen och därmed utgöra antingen byråkratisk eller professionell styrning, medan lagar och förordningar är kopplade till arbetsorganisationen och den större struktur som den ingår i, som därmed utgör byråkratisk styrning. I vissa fall har en yrkesgrupp genom sitt förbund etiska regler som då räknas som professionell styrning. Starkast styrda var de ändå av det egna yrkeskunnandet, vilket är det mest grundläggande i professionell styrning – en styrning utifrån kunskaper, utbildning och beprövad erfarenhet. Det finns en viss korrelation mellan eget yrkeskunnande och etiska regler, vilket indikerar ett samband mellan två aspekter av professionell styrning. Korrelationen mellan etiska regler och lagar och förordningar är något högre ($c=0,36$), vilket

istället indikerar ett samband mellan professionell och byråkratisk styrning eller det faktum att professioner ingår i byråkratiskt styrda arbetsorganisationer.

Det förelåg skillnader mellan sektorer så att offentliganställda var mera styrda av etiska regler och lagar och förordningar än privatanställda och egenföretagare. I den privata sektorn var man istället mera styrd av ekonomi, och det egna yrkeskunnandet var särskilt starkt styrande bland egenföretagare. Där fanns också könsskillnader. Offentliganställda kvinnor och i synnerhet kvinnliga egenföretagare var mera styrda av etiska regler. Manliga egenföretagare skattade sin styrning av lagar och förordningar som mycket stark. När det gällde det egna yrkeskunnandet bland egenföretagarna syntes dock ingen skillnad mellan könen.

Advokater, tandläkare, läkare, präster och psykologer bildade en grupp för sig i att skatta sig mycket styrda av etiska regler. Samtliga dessa grupper har sina etikkoder från sina respektive förbund. Samhällsvetare och ingenjörer utgjorde här deras motsats i att vara svagt etiskt styrda. Ganska självklart eftersom det ingår i själva arbetsuppgifterna var det juristerna (advokater och allmänjurister i JUSEK) som mest ansåg sig styrda av lagar. Tandvårdsförsäkringarna torde vara främsta orsaken till att tandläkarna hamnade bredvid officerare och deras förordningar, socionomerna och deras socialtjänstlag och arkitekterna och deras byggnadslagar och byggnormer. Ingenjörerna var i minst grad underkastade etiska regler och lagar. Tandläkare, arkitekter och officerare hade haft en vikande arbetsmarknad som förklarade en del av deras högre ekonomiska styrning. Men för tandläkarna gällde, som sagt, också förändrade regler för tandvårdsförsäkringar. Psykologer, allmänjurister och präster bildade en grupp för sig i att vara mycket mindre styrda av ekonomi. Tandläkare framstod vidare här mera som ett hantverk än övriga grupper genom att vara mera styrda av arbetsrutiner, medan samhällsvetare, universitetslärare, ingenjörer och psykologer tillhörde grupper som tycks vara minst rutinstyrda. Av dessa fem aspekter har det egna yrkeskunnandet klart högst medelvärde bland samtliga (4,5). Psykologer, tandläkare, advokater och universitetslärare var de grupper som skattade betydelsen av sitt kunnande högre än andra grupper gjorde. Det kan ha att göra med att man har en nära relation till sina klienter i direkta möten. Klientinriktat arbete är mera styrt av samtliga dessa aspekter än icke klientinriktat arbete. Störst skillnad fann vi dock vad gäller etiska regler. Vi frågade vidare yem som styr arbetet.

Figur 5.2: Vem styr ditt arbete?

Administrativ eller byråkratisk styrning syntes inte heller här vara särskilt framträdande. Tre fjärdedelar av samtliga SACO-medlemmar sade sig däremot vara ganska mycket eller mycket styrda av klienter och mer än nio av tio ansåg att de själva styrde ganska mycket eller mycket. Professionell självständighet i kombination med nära relation till klienter framträdde starkt här och bekräftade deras anspråk. Kyrkoråden, de sociala utskotten och universitetsinstitutionernas styrelser tycktes dock vara påtagliga för prästerna, socionomerna respektive universitetslektorerna, medan officerare och advokater båda styrdes mycket litet av styrelser. Här var det istället inte helt oväntat officerarna som var styrda av högre chefer, medan åter advokaterna på sina ofta små egna byråer mera sällan styrdes av högre chefer. Vi har här två indikatorer på byråkratisk hierarki, styrelser och chefer, som är stark bland officerare och mycket svag bland advokater. Byråkratisk styrning med styrelse och chefer var starkare i offentlig än i privat sektor, men skillnaden minskar vad gäller styrning med styrelse om vi räknar bort egenföretagarna inom det privata. Styrning med chefer blir då istället något starkare bland privatanställda jämförda med offentliganställda. Här syntes också vissa könsskillnader. Privatanställda kvinnor skattade sig starkare styrda av både högre och närmaste chef än vad männen där gjorde. Kvinnorna ansåg sig också genomgående starkare styrda av klienter än vad männen ansåg och särskilt

starkt bland egenföretagande kvinnor.

Icke klientinriktat arbete är i allmänhet mera styrt av både högre chefer och närmaste chef än vad klientinriktat arbete är, vilket indikerar de högre krav på autonomi som sådant arbete ställer. Att vara styrd av kolleger är ett mått på professionalitet med tanke på den betydelse som grupper med professionella anspråk tillmäter autonomi och intern kontroll inom den egna gruppen. Men medelvärdet var ändå inte högre än vad gäller närmaste chef, vilken ofta tillhörde samma yrkesgrupp. Här hittade vi socionomer och officerare i toppen. Anmärkningsvärt låg styrning från kolleger förelåg dock bland tandläkare och advokater, vilket enklast förklaras av deras stora andel privatpraktiserande på små arbetsplatser. Märkligt nog fanns det ingen skillnad i detta avseende mellan klientinriktat och icke klientinriktat arbete. Det var mycket olika kund- och klientrelationer som hamnade i toppen när det gällde styrning av klienter eller motsvarande: arkitekter, advokater, lärare och tandläkare. Samhällsvetare, allmänjurister och ekonomer hade knappast i samma utsträckning klientrelationer. I det här avseendet fann vi den största skillnaden mellan klientinriktat arbete och icke klientinriktat arbete.

Autonomin avspeglas naturligtvis mera i att själv styra sitt arbete. Medelvärdet (4,51) var klart högre än för de tidigare aspekterna. Det var mest i det här avseendet som de studerade grupperna uttryckte sina professionella anspråk. Överensstämmelsen var också betydligt högre med mycket lägre spridningar – särskilt för tandläkare och universitetslärare. Läkarna hade signifikant lägre egenstyrning än andra grupper och klart större spridning eller mera varierande villkor i detta avseende. Men det var nästan ingen skillnad mellan klientinriktat och icke klientinriktat arbete i det här avseendet. Egenstyrning visade negativa korrelationer med styrning av chefer, vilket indikerar en viss motsättning mellan en professionell och en byråkratisk-hierarkisk styrning.

Här följer några ytterligare aspekter av självständighet för professionella. Den första rör i vilken utsträckning man kan bestämma över hur arbetstiden ska förläggas. Detta ansåg sig två tredjedelar av samtliga kunna göra ganska mycket eller mycket. Advokater och universitetslektorer hade jämte präster stor frihet att bestämma arbetstider jämförda med socionomer, läkare och i all synnerhet ämneslärare. Att bestämma över hur arbetet ska läggas upp ansåg sig nästa nio av tio kunna göra ganska mycket eller mycket (M=4,37). På det hela taget hade de svarande alltså mycket stor frihet i att lägga upp sitt arbete. Här tycktes universitetslektorerna ha större frihet än

advokaterna som även här låg i en klass för sig och med mycket lägre spridning. Läkarna utmärkte sig med att ha klart mindre frihet i det här avseendet, medan ämneslärarna här istället hamnade över genomsnittet. Rappor- tera till någon överordnad ansåg sig 28 procent behöva göra någon gång i veckan eller oftare. Störst rapportskyldighet hade officerarna och minst hade förstås egenföretagarna och därmed advokaterna. Sedan följde ekonomer och ingenjörer något över genomsnittet. Friast i detta avseende av anställda var ämneslärare och universitetslärare. I den privata sektorn rådde något större rapportskyldighet än i den offentliga. De offentliganställda var istäl- let mindre självständiga att bestämma arbetstider och uppläggning jämfört med den privata sektorn.

SAMMANFATTNING

Den stora betydelse som SACO-medlemmarna tillmäter sitt eget yrkes- kunnande och sin egen roll tyder på utbredda professionella anspråk i dessa avseenden och möjligen också på att de tillgodoses. Variationerna mellan grupperna var i dessa båda avseenden också mycket liten. Men i toppen på båda återfanns advokater, tandläkare, universitetslärare och psykologer och skulle därmed kunna sägas vara de mest professionellt styrda grupperna en- ligt deras egen utsago. I andra avseenden förelåg ganska stora variationer som ofta hörde ihop med klientinriktning eller i vilken sektor man arbetar. Ingenjörerna var t.ex. minst regelstyrda och advokaterna minst hierarkiskt styrda. Kvinnorna framhöll mer än männen styrning av eget yrkeskunnande, av chefer och av klienter, medan männen tryckte på lagar och förordningar jämte ekonomi. Egenföretagande eller s.k. fria professionella skattade sin styrning av etiska regler, lagar och förordningar samt ekonomi och eget yrkes- kunnande högre än de anställda, vilket gör dem både starkt professionellt styrda och byråkratiskt styrda i betydelsen styrda av lagar och regler. Egna företagare bland advokater och arkitekter är de som i dessa avseenden bäst motsvarar det traditionella idealet av fria professionella.

Allt detta är enligt den självskattning som enkäten innehöll och som visar professionella anspråk så som de uppfattades av medlemmarna i de olika förbunden. Andra data om mera faktiska och objektiva förhållanden genom dokument om regler, villkor och statistiska relationer skulle natur- ligtvis ge en annan bild som är säkrare vad gäller att fastställa yrkesgrupper

professionalisering i egenskapstermer eller som konflikt- och konkurrensrelationer.

SACO-medlemmarna ombads också i enkäten att med ett ord eller ett kort uttryck ange vad ordet professionalism betyder för dem. Professionalism brukar stå för det enskilda yrkesutövandet och den kompetens och kunnighet som är förenat med det till skillnad från professionalitet eller professionalisering som gäller yrkesmässighet eller den professionella organiseringen på en kollektiv nivå. På denna öppna fråga om vad ordet professionalism betyder svarade en stor del av respondenterna inom varje grupp med en rad förslag som visar att detta är en mycket aktuell och levande diskussion bland många av dem.

Här fanns förslag som ”att vara bra på det man utför”, ”att veta vad man gör och varför”, ”hög nivå på kunskap och moral”, ”integritet och yrkesstolthet”, ”att utföra arbetsuppgifter efter bästa förmåga”. I nedanstående tabell ges de tio vanligaste nyckelorden.

Tabell 5.3: Nyckelord som synonymer till professionalism

Nyckelord för professionalism	Procent av respondenter (n=2 536)
1. Yrkeskunskap	11
2. Kunnighet	10
3. Kunskap	8
4. Kompetens	7
5. Yrkesskicklighet	6
6. Etik/moral	3
7. Kvalitet	2
8. Kunnig	2
9. Yrkesmässig	2
10. Kvalificerad	1
Total andel av avgivna svar	52

Kunskap, kompetens och skicklighet var de tre vanligaste allmänna nyckelorden som synonymer för professionalism. De angavs ofta utan referens till någon kontext. Andra förslag anknöt ofta till yrke som i yrkeskunskap eller yrkesskicklighet eller till etik och etiska attityder i anslutning till yrkesutförande och i relation till klienter. Endast tre respondenter nämnde emellertid licens eller auktorisation, endast nio använde orden tillit eller förtroende och bara elva autonomi, självständighet eller oberoende. Tolv personer använde termen kund i motsats till klient, och en kommersiell relation i

professionellt arbete antydde med uttrycket yrkesmässig eller mindre vanligt med kommersiellt. Professionalism uppfattades nästan alltid som en egenskap som karakteriserar personer eller positioner – knappast någonsin en organisation.

En särskild analys av socionomer visade att en dryg tredjedel föreslog kompetens, yrkeskunnsighet, kunnande eller någon variant av det. Några använde den gängse formuleringen ”vetenskap och beprövad erfarenhet”. Några andra talade om kvalitet. Vidare kunde man urskilja ett antal förslag som gick ut på förmågan att förena teoretiska kunskaper med praktiska erfarenheter. En annan kategori betonade att kunskapen ska vara förenad med personen – internaliserad. En ytterligare kategori var den som handlar om att medvetet kunna tillämpa kunskaper och erfarenheter. Ännu en kategori var den som berör etiska hänsyn. Slutligen återfanns också åtminstone kategorin som handlar om förmågan att kunna skilja på jag och du eller på sak och person. Bland universitetslektorerna kunde professionalism sammanfattas som ämneskunnande i kombination med stor förmåga att praktisera denna under ansvar och med vilja att utveckla den. Begreppet professionalism har alltså starka normativa drag och kan sägas utgöra en ideologi.

6

PROFESSIONELLAS FÖRTROENDE

INLEDNING

Detta kapitel utgör en sorts tillämpning av begreppet förtroende inom professionssociologin. Det handlar både om förtroende för professionella och det förtroende som professionella anser att allmänheten hyser; därav den tvetydiga titeln. Kapitlet syftar till att beskriva allmänhetens förtroende för ett antal professionella yrkesgrupper. Det handlar här om allmänhetens förtroende för experter eller professionella som en samhällsinstitution, och detta är ett väsentligt professionssociologiskt problem, liksom ett mycket väsentligt politiskt problem. Dessutom är det något som i mycket hög grad intresserar yrkesgrupperna själva i deras strävan att skapa och bibehålla förtroende i samhället. Förtroende bland allmänheten för enskilda yrken och deras motsvarande institutioner utgör ett väsentligt villkor för professionella och deras arbete, strategier och anspråk. Allmänhetens förtroende jämförs vidare med hur professionella bedömer eller uppskattar allmänhetens förtroende för dem. De professionellas bild av sig själva är också ett väsentligt problem i professionssociologin. Förklaringar till variationer i förtroendet till olika yrkesgrupper söks både hos allmänhet och professionella.

Första delen av kapitlet diskuterar något begreppet förtroende och dess utveckling, medan andra delen redovisar data från två olika enkätstudier. Den ena studien (SOM-enkäten) behandlar allmänhetens förtroende för yrkesgrupperna ifråga, och den andra studien (SACO-enkäten) behandlar vilket förtroende dessa professionella uppfattar sig ha hos allmänheten. Några

frågor att besvara är: Vad menas med förtroende? Hur ser sig allmänhetens förtroende för professionella? Det är en viktig politisk fråga i sig, om det finns förtroende för olika samhällsinstitutioner och hur det fördelar sig mellan olika medborgare. Hur ser professionella på allmänhetens förtroende för professionella, och hur ska man förklara skillnader mellan olika yrkesgruppers bedömningar? Hur överensstämmer allmänhetens bedömning med de professionellas bedömning? Andra intressanta frågor rör i det här sammanhanget hur förtroende skapas och hur det förstärks eller försvagas. Med det enkätmaterial som denna bok huvudsakligen baseras på kan emellertid dessa sistnämnda frågor inte besvaras här.

Frågor om förtroende och tillit är vanliga i den offentliga debatten – inte sällan föranlett av uppmärksammade s.k. affärer med politiker eller högre tjänstemän inblandade. Hyser medborgare förtroende för politik, rätt och service i landet? Kan vi lita på politiker, jurister, läkare, lärare och andra experter? Finns det ett mentalt kapital som kanske kan kallas för tillit, och hur fördelar det sig i så fall i samhället?

Begreppen förtroende eller tillit har också kommit tillbaka i samhällsvetenskapliga sammanhang sedan en längre tid. Från att de var ett vanligt tema hos en del klassiker och efter att de utvecklades inom funktionalismen och konsensusparadigmet, försvann de så gott som helt medan konfliktparadigmet var mera dominerande. Begreppen återkom framför allt med senare funktionalism och systemteori (Luhmann 1979) samt i diskussioner om det civila samhället (Keane 1988; Cohen & Arato 1995) och blev en viktig del i kritiken av de mera ortodoxa varianterna av rational-choice (Elster 1989; Coleman 1990) liksom i kritiken av rationell organisationsteori (Axelrod 1984; Etzioni 1988; Gambetta (red.) 1988). Ett viktigt skäl till att diskussionen om förtroende kommit tillbaka är utbredda föreställningar om att villkoren för samarbete, solidaritet och konsensus har försämrats, så att man måste söka nya alternativ till integration som skulle kunna återskapa samhällets "förtroendekapital" (Etzioni 1988; Ostrom 1990; Putnam 1996:kap 6; Misztal 1996:3; Rothstein 1998b). I sådana statsvetenskapliga studier förekommer empiriska tillämpningar liksom i media- och opinionsstudier (Holmberg & Weibull (red.) 1996 & 1997; Elliot 1997) samt i mera företagsekonomiskt inriktade organisationsstudier (Kramer & Tyler (red.) 1996; Gustafsson 1997). Denna statsvetenskap och sociologi har därför vissa normativa drag. En del av diskussionen har varit nära kopplad till kritiken av det modernas förändringar fram mot reflexivitet, globalisering och risk-

hantering (Luhmann 1979; Giddens 1990; Beck 1992). Den har också att göra med ett förnyat intresse för studier av personlig tillit i intimsfärer (Giddens 1991; 1992).

Opinionsmätningar i många länder pekar på en viss försvagning av förtroendet för samhällsinstitutioner på kort sikt – särskilt de politiska. Samtidigt visar sådana studier inte någon sjunkande tillit för medmänniskor i moderna samhällen och ger därmed i det avseendet inget stöd för den post-moderna pessimismen och nostalgin över ett förment försvunnet och väl sammanhållet samhälle. Det tycks istället vara i storstadssamhällena och bland de högutbildade som tilliten till andra är högre (Rothstein 1997; 1998a).

Begreppen förtroende och tillit analyseras först allmänt och teoretiskt, varvid en del av den förnyande diskussionen lyfts fram, och sedan i anslutning till empiriska frågeundersökningar som avser att mäta de här fenomenen. Därefter följer en längre redovisning av resultaten från egna studier som avslutas med en tolkande diskussion.

BEGREPPEN FÖRTROENDE OCH TILLIT

Luhmann menar att det modernas ökande komplexitet och risker skapade en sorts behov av en risktagarrationalitet. Tillit medverkar till att reducera social komplexitet genom att gå utöver tillgänglig information och generalisera beteendeförväntningar och ersätta saknad information med internt garanterad säkerhet (Luhmann 1979:93). Tillit får då funktionen att öka ett systems möjliga komplexitet, vilket sker genom större tolerans för osäkerhet. Den blir ett sätt att göra framtiden mera förutsägbar och därigenom framtidens alla eventualiteter mera uthärdliga. Social ordning i moderna samhällen är för Luhmann inte baserad på personlig tillit som i traditionella samhällen utan på systemtillit som bygger på övertygelsen och reflektionen om att andra har tillit. Man hyser tillit om att andra hyser tillit – en tillit om tillit. Tillit i abstrakta system kallar Luhmann förtroende (confidence), då man inte tar hänsyn till alternativ. Om man däremot väljer en handling till nackdel för andra handlingar, trots möjligheten att bli sviken av andras handlingar, definieras situationen som tillit (trust) (S. a. 69).

Giddens menar istället att frågan om social ordning bör omformuleras till hur sociala system binder tid och rum och skapar avstånd i tid och rum (Giddens 1984). Det är däri som modernitetens dynamik återfinns genom

att vara den viktigaste förutsättningen för det han kallar ”urbäddningen” (disembedding), genom att den gynnar utvecklingen av rationaliserade organisationer, vilka förmår binda ihop det lokala med det globala och genom att historien ingriper i och används till att forma framtiden (Giddens 1990). Men dynamiken finns också i ”urbäddningen”, vilket innebär att sociala relationer lyfts ur sina lokala interaktionssammanhang och sprids ut över tidrummet. Det sker för det första med symboliska utbytesmedel som t.ex. pengar, aktier och kontrakt, och för det andra med tekniska och professionella expertsystem. Båda sätten förskjuter sociala relationer från det omedelbara sammanhanget, och båda fallen vilar på tillit – inte till individer utan till abstrakta system.

Institutioner i det moderna baseras på reflexivitet, och individer i det moderna tvingas i brist på traditionell auktoritet att själv-reflexivt forma sina identiteter. Följaktligen anses villkoren för tillit helt annorlunda i det förmoderna jämfört med det moderna. I det förmoderna grundas den på personligt förtroende säkrad genom släktskap, lokalsamhälle, religion och tradition (facework commitments=åtaganden med ansikte). I det moderna grundas den på förtroende för abstrakta system (faceless commitments=ansiktslösa åtaganden) Giddens 1990:8). Tillit till personer innebär åtaganden med ansikte, där man söker tecken på andras hederlighet och trovärdighet. Tillit till abstrakta system är ansiktslösa åtaganden som innebär förtröstan på att experternas kunskaper och färdigheter fungerar, eftersom lekmän till stor del är okunniga om dem. Tillit till opersonliga principer i abstrakta system blir ofrånkomlig, samtidigt som det är en förutsättning för avståndskapande i tidrummet.

Villkoren är annorlunda för den ontologiska trygghet som grundläggs mellan det lilla barnet och dess vårdare och som utgör basen för skapande av tillit senare i livet. Giddens definierar tillit som förtroende för en persons eller ett systems pålitlighet med hänsyn till en given mängd händelser, där detta förtroende uttrycker en förtröstan om personens redlighet eller kärlek eller om vissa abstrakta principers riktighet (teknisk kunskap) (S.a. 34).

I många fall uppstår emellertid möten med dessa personer som representerar de abstrakta systemen vid vad Giddens kallar tillgångspunkter (access points S.a. 83). Sådana möten kan bli återkommande och all dagliga och få en liknande karaktär av trovärdighet som de personliga mötena med vänner. Det är ett exempel på återinbäddning av sociala relationer. Dessa möten med ansikten är också mycket betydelsefulla för att upprätthålla all-

mänhetens förtroende för det abstrakta systemet, och därför finns det där en rad strategier som t.ex. att skapa en gräns mellan en "front-stage" och en "back-stage" och hålla klienterna utanför vissa inre delar av systemet och bara släppa fram lämpliga delar till mötet med klienterna eller motsvarande i vad som kallats "sanningens ögonblick" (Norman 1983:18).

Misztal hävdar att tillit i sociologisk litteratur förekommer för det första som en funktion av individuella personlighetsegenskaper och ofta nära kopplade till samarbetsförmåga, ärlighet, lojalitet, allvar, hopp eller altruism (Misztal 1996:14). Enligt henne blir begreppet på det sättet reduktionistiskt. För det andra förekommer det som en social resurs och ett kollektivt attribut tillämpbart på institutioner och olika organisationsformer. För det tredje förekommer tillit som en värdefull allmän resurs eller ett socialt kapital vilket upprätthålls genom samhällsmedlemmarnas handlingar. Behandlat på detta tredje sätt blir det möjligt att visa hur tillit på mikronivå bidrar till den mera abstrakta tilliten på makronivå. Ett sådant exempel är att varje positiv kontakt med vår husläkare gradvis kan öka vårt förtroende för sjukvården som en sorts återinbäddning och resultera i en kollektiv tillit som upprätthålls på en rad olika sociala och samhälleliga sätt – inte minst i hur media återger förhållanden t.ex. i sjukvården.

Tillit är en fråga om individuellt val mellan alternativ, som att besluta sig för att ta risken att lita på en kollega eller en expert, medan förtroende är en mera vanemässig förväntan som att lita på att dagliga rutiner inträffar som t.ex. att brevbäraren kommer. Ett kännemärke på tillit är att det är beroende av något framtida ovisst – en förtroendefull anteciperings – och en tro trots osäkerhet. Misztal skiljer vidare ut tre olika typer av sociala ordningar som refererar till några olika sociologiska riktningar och teoretiker: den stabila kollektiva ordningen baserad på interaktionsregler, rykten eller minnen; den sammanhängande ordningen baserad på känslor i familj, släkt, vänskaps och lokalsamhälle samt samarbetsordningen baserad på strategier för solidaritet, tolerans och legitimitet (Misztal 1996:95ff). Det är den senare ordningen och dess legitimitet som ligger närmast tillhands att utgå från i det här sammanhanget, när det gäller förtroende för yrkesgrupper som kan sägas representera abstrakta system.

Gemensamt för de flesta teorier om förtroende och tillit är att de antas underlätta samhällets funktion. Bilderna för detta underlättande är många och mycket varierande. Några av dem är social resurs eller socialt kapital, smörjmedel, cement och moralisk ekonomi. Det är dock särskilt i media-

forskningen som begreppen har tillämpats mest och utvecklats bäst (Se för en översikt Elliot 1997). Vanliga synonymer till förtroende i ordböcker är tillit och tilltro, ofta med en rationell dimension (motsatsen hysa skepsis, tvivla) och en icke-rationell, affektiv dimension (hysa tillförsikt eller förtrosta). Förtroendet ses ofta som en relation mellan aktörer eller mellan en aktör som subjekt och ett socialt eller politiskt objekt (S.a. 39). Förtroende som ett individuellt fenomen behandlas antingen som en handling eller som ett mentalt tillstånd. Som handling anknyter det bland andra till Luhmann och Misztal ovan. Så sett är förtroende en rationell strategi som individer utvecklar för att hantera andra aktörers handlingsfrihet.

Att A har förtroende för B innebär att A medvetet väljer att lita på att B inte kommer att agera på ett sätt som tillfogar A skada, trots att det finns en risk för detta och att skadan i så fall blir stor. Förtroendet manifesteras i att A väljer att agera på ett visst sätt och utifrån vissa premisser trots att situationen medger alternativa handlingsätt och premisser. Om A inte har möjlighet att välja andra sätt att agera är förtroende inte relevant i situationen; då kan A bara hysa en passiv förhoppning om att ha turen att inte råka illa ut på grund av B. (S.a. 40)

Sett som ett tillstånd är förtroende vanligen detsamma som en affektiv förväntan. Frågor om förtroende torde mera mäta sådana mentala tillstånd än såväl handlingar som handlingsberedskap. Svar på frågor bör därmed höra mera ihop med förtroende än med tillit, eftersom tillit rör handlingar som gör att man överlämnar sig i andras händer och under vissa risker gör sig beroende av en annan aktör.

Förtroende för andra har getts många betydelser, bland andra en förväntan på andras tillgivenhet och redbarhet som hos Giddens ovan. Förtroende på systemnivå kan handla om en förväntan på att man som medborgare kan få sina intressen tillgodosedda utan att behöva kontrollera detta och en förväntan på att maktavare inte missbrukar sina positioner, vilket närmast har med legitimitet att göra (S.a. 41; Misztal 1996:245ff). Förtroende för institutioner är ofta baserade på egenskaper som man tillskriver denna utifrån rykten eller indirekta källor utan direkt egen erfarenhet från en interaktions- eller utbytesprocess t.ex. vid tillgångspunkter (Kramer & Tyler 1996:18).

Det råder också rätt stor oenighet om vad som är förtroendets motsats. Ibland står misstro för det. I andra fall är det snarare bristen på förtroende, vilket då inte är detsamma som misstro. I senare fallet utgör förtroende och

missstro två olika dimensioner. Elliot väljer att se förtroende som ett tillstånd som föreligger eller ej och således betrakta missstro som en annan dimension. Avsaknad av förtroende kan betyda missstro, men det innebär inte med nödvändighet detta (Elliot 1997:43). Mer om denna distinktion återkommer nedan i dataanalysen.

Svar på frågor om förtroende speglar dels individers förtroende för dessa objekt och den angelägenhet som individer tillmäter dem, dels ett kollektivt uttryck för objektens eller institutionernas ställning i samhället. Förtroende förutsätter viss kunskap om objektet som utgångspunkt för ett antagande om dess framtida funktion. Men samtidigt uttrycker förtroende att man saknar fullständig kunskap om vad man kan vänta sig – en brist som förtroendet så att säga kompenserar (S.a. 42).

Förtroende för abstrakta system och medier innehåller dels en kompetensdimension rörande individers uppfattning om och godkännande av expertkunskapen, dels en tillförlitlighetsdimension rörande individers förtroende för de i systemet ingående aktörernas avsikter och redbarhet (S.a. 7). Människors föreställningar om dessa dimensioner grundar sig åtminstone på tre olika underlag:

- egen erfarenhet när man t.ex. vid tillgångspunkterna använt sig av vissa tjänster
- föreställningar indirekt förmedlade av andra – inte minst av medier som förmedlar en viss opinion
- slutledningar eller härledningar som människor själva gör utifrån dessa två underlag (S.a. 1).

En annan distinktion som förekommer i mediaforskningen är den mellan en bedömning av trovärdighet som tillskrivs objektet genom utvärdering (av medier) i efterhand och förväntningar som ligger hos allmänheten om framtida utförande av objektet (Arvidsson 1980:7; Elliot 1997:kap 5 & 6). Ytterligare en distinktion är den mellan å ena sidan en långsiktigare och affektivt laddad helhetsbedömning och å andra sidan en korttids- och detaljbaserad kognitiv bedömning. Helhetssynen konstrueras med tiden på grundval av detaljbedömningar. Den sammanfattande slutledningen som utgör en individs bedömning, t.ex. som svar på enkätfrågor, består alltså av många dimensioner, där de olika delarna får olika vikt beroende på erfarenheter och intryck och hur långt borta eller nära de ligger i tiden och hur angeläget

objektet ifråga just då anses vara för respondenten. Angelägenheten bestäms av individuella behov och vilken betydelse institutionen eller yrket tillmäts kollektivt i samhället både traditionellt och av samtida händelser och opinioner.

Förtroende för t.ex. svensk sjukvård kan således höra ihop med hur man uppfattar sjukvårdspersonalens tekniska kompetens i detaljer, deras kompetens att göra helhetsbedömningar och att bemöta patienter. Men det kan också höra ihop med hur man uppfattar sjukvården som system eller institution vad gäller samordning, kommunikation, tillförlitlighet och kvalitet eller vad gäller sjukvårdspolitiska prioriteringar. I båda fallen kan förtroendet antingen vara mera baserat på direkta, egna erfarenheter eller mera på indirekta kunskaper och rykten. Det rör sig således om ett ganska besvärligt begrepp, som kräver många olika indikatorer för att man ska kunna få en god validitet och för att man ska kunna kontrollera den. Undersökningarna nedan uppfyller knappast alla dessa krav.

Oftast används en enda indikator för detta mångtydiga teoretiska begrepp som mycket väl skulle kunna vara föremål för en hel studie med en rad olika operationaliseringar, vilket skulle göra det möjligt att kontrollera validiteten. Indikatorn ifråga går rimligen närmast tillbaka på förtroende och inte tillit, eftersom svaret på en fråga inte innebär handlande under någon form av risk. Uppfattningen om förtroende för vissa yrkesgrupper utgör sannolikt en helhet av egna erfarenheter och hörsägner såväl om enskilda yrkesutövare som deras motsvarande institutioner, och innehåller antagligen både en kompetensdimension och en tillförlitlighetsdimension.

Djupare studier av tillit och förtroende skulle, enligt begreppsanalysen ovan, kräva omfattande och särskilda empiriska undersökningar. Vad som finns är däremot mest svar på enstaka frågor som rör förtroende i intervjuer eller enkäter. Allmänhetens förtroende för samhällsinstitutioner studeras t.ex. återkommande i bland annat Samhälle-Opinion-Massmedia-institutets frågeundersökningar (Holmberg & Weibull (red.) 1996; 1997; 2001; 2002; Svallfors 1996). Under frågan ”hur stort förtroende har du för det sätt på vilket följande samhällsinstitutioner och grupper sköter sitt arbete?” följer en uppräkningslista av ett antal institutioner som efter faktoranalys kan grupperas i fyra sfärer:

- den samhällsbevarande (kungahuset, Svenska kyrkan, storföretagen, försvaret, bankerna och domstolarna)

- den politiska (regering, riksdag, de politiska partierna och de fackliga organisationerna)
- den sociala (sjukvården, polisen och grundskolan)
- den mediala (radio/TV och dagspressen) (Weibull & Holmberg 1996; Holmberg & Weibull 2001)

Den sociala sfärens institutioner har under mätperioden sedan 1986 getts ett ganska högt och stabilt förtroende, vilket särskilt gäller sjukvården. Men där förelåg en svag nedgång mellan 1986 och 1991 som svarade mot ett allmänt försämrat förtroende i befolkningen för samtliga institutioner med undantag för media. Det följdes av en kraftig uppgång fram till 1994, och efter 1995 föll samtliga fyra sociala institutioner i förtroende och särskilt mycket sjukvården. Missnöje med offentlig service har visat sig i lägre förtroende för institutionerna inom vård, skola och omsorg.

Man finner ganska små skillnader vad gäller bakgrundsfaktorer. Kvinnor är dock överlag något mera positiva än män. Yngre och äldre personer hyser starkare förtroende för samhällsinstitutioner än medelålders. Högutbildade ligger högre än lågutbildade, och det gäller i synnerhet domstolarna och universiteten.

Konsumenter eller användare av viss service har som regel större förtroende för denna service (Johansson 1995; Nilsson 2000). Det skulle kunna tyda på att de som gör egna erfarenheter av en samhällsinstitution blir mera positiva till densamma. En något annorlunda tolkning är att dessa personer tar ställning mera till mötena med yrkesutövare än till institutionen som ett abstrakt system. Frågans formulering ”hur (de) sköter sitt arbete” hänför antagligen också förtroendet mera till yrkesutövarnivån. Om erfarenheter istället hade lett till mindre förtroende, skulle det utgöra ett betydligt allvarigare politiskt problem, än om mindre förtroende snarare är ett resultat av rykten och media.

Svarsalternativen i SOM-undersökningen var ”mycket stort förtroende”, ”ganska stort förtroende”, ”varken stort eller litet förtroende”, ”ganska litet förtroende” och ”mycket litet förtroende”. Det neutrala mittenalternativet kan tolkas på flera sätt. Det kan innebära: att objektet eller institutionen ifråga saknar betydelse för respondenten (Elliot 1997:133); att vad förtroendet gäller visserligen har betydelse men att det inte är så angeläget; eller att man inte av andra skäl vill ta ställning och hellre skulle svarat ”vet ej”. Dessa svar kan inte självklart inordnas i vad som för övrigt antas och be-

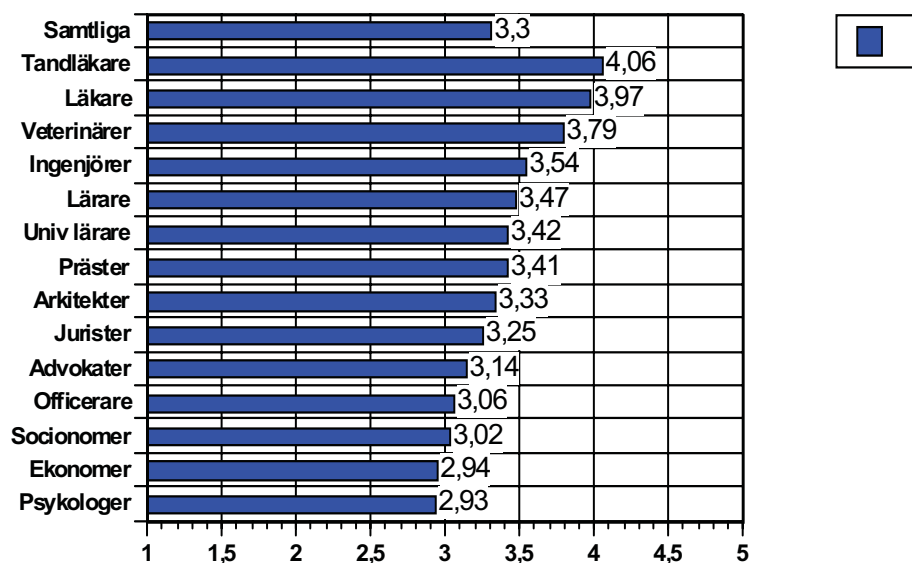
handlas som en intervallskala. SOM-institutet redovisar därför ofta bara de fyra andra alternativen och då gärna sammanslagna till ett positivt och ett negativt värde som subtraheras så att man får ett balansmått som kan variera mellan +100 via 0 till -100 procent.

SVENSKA FOLKETS FÖRTROENDE FÖR PROFESSIONELLA

Litet längre fram i Samhälle-Opinion-Massmediainstitutets undersökning i oktober 1995 ställdes på vårt uppdrag följande fråga: ”Allmänt sett, hur stort förtroende har du för det sätt på vilket följande yrkesgrupper sköter sitt arbete?”³ Följande yrkesgrupper fanns uppräknade: advokater, ekonomer, ingenjörer, arkitekter, läkare, tandläkare, veterinärer, officerare, psykologer, lärare, präster, socionomer, universitetslärare, och jurister. Vidare ingick i samma fråga även: domare, journalister, banktjänstemän och poliser.

Förtroendet preciserades alltså att gälla hur grupperna sköter sitt arbete. Även om det kan avse yrkesgrupperna som helhet och då vara mera bestämt av den samtida opinionen och den mediala bilden av grupperna som abstrakta system, så torde det i sitt sammanhang, där frågan om institutionerna föregått den om yrkesgrupperna, mera hänföra sig till representanter för grupperna som respondenten har egen erfarenhet av. Genom preciseringen eller avgränsningen till arbetet ger affektiva bestämningar också möjligen mindre effekter.

Sammanslagna till ett index visade sig sju procent av allmänheten ha litet förtroende, 37 procent ha stort förtroende och 56 procent varken ha stort eller litet förtroende för dessa professionella yrkesgrupper. Det föreligger så sett ett förtroende för professionella i landet. De har en viss legitimitet som helhet. Förtroendet för olika yrkesgrupper varierar emellertid avsevärt, så att det knappast går att se dem som en helhet. (Trots de metodmässiga problemen med det neutrala mittenalternativet, behandlas resultaten här först som intervallskala för att lättare skapa en rangordning.)

Figur 6.1: Allmänhetens förtroende för det sätt vissa yrkesgrupper sköter sitt arbete

Först ges en kommentar om dessa grupper. De tre vårdprofessionerna tandläkare, läkare och veterinärer hamnar i toppen med ganska stort avstånd till följande, medan två andra vårdprofessioner psykologer och socionomer jämte ekonomer hamnar i botten.⁴ Den höga skattningen av de tre vårdprofessionerna i toppen som bildar en grupp för sig hör antagligen ihop med människors starkare känsla av beroende av dem eller högre angelägenhetsgrad, och när det gäller veterinärerna handlar det kanske då mest om att vård av sällskapsdjur numera utgör en viktig del i vilka tjänster människor efterfrågar från dem. Det är också grupper som är välkända av allmänheten både genom direkta erfarenheter och genom hur de omtalas. Men det gäller knappast ingenjörer och universitetslärare. Samtliga grupper under präster i rangordningen är också sådana som allmänheten mer sällan har direkt kontakt med. Ekonomerna är en sådan grupp som hamnar långt ner på listan. Det är en grupp som istället numera är välkänd genom att de ofta anlitas som experter i media av olika slag. Det är för övrigt svårt att se likheter mellan de grupper som hamnar högt i motsats till dem som hamnar lågt. Vare sig graden av klientinriktat arbete, offentlig – privat anställning eller könsammansättning i gruppen ger några rimliga förklaringar. Utan en större studie med många indikatorer som visar människors grunder för förtroende-

skattningen, förblir detta dock spekulationer.

Sedan följer några försök att utifrån respondenternas egenskaper förklara skillnader i förtroendet för dessa grupper. Sammanslagna till ett index visar sig dessa 14 grupper skattas lika högt av män och kvinnor. Det finns dock skillnader när det gäller förtroendet för vissa grupper. Kvinnor skattar advokater, ekonomer, präster, socionomer och psykologer signifikant högre än män, medan män endast skattar ingenjörer signifikant högre än vad kvinnor gör. Att döma av standardavvikelseerna skulle man möjligen säga att det råder större enighet i skattningen mellan män än mellan kvinnor (0,5 resp. 0,7). Det råder vidare störst enighet kring tandläkare och ingenjörer och minst enighet kring präster och psykologer. Men den tolkningen hänger mycket på vad mittenalternativet innebär.

Vad gäller utbildning hos respondenterna föreligger tydliga skillnader. De med låg utbildning skattar betydligt under genomsnittet och hyser alltså mindre förtroende för professionella. De med medellång utbildning ligger något över genomsnittet, och de med hög utbildning ligger betydligt över. De med låg utbildning skattar särskilt advokater, jurister, ingenjörer, arkitekter och universitetslärare signifikant lägre, och läkare och tandläkare högre än snittet (dock icke signifikant). De med hög utbildning skattar däremot ingenjörer, arkitekter, universitetslärare och jurister signifikant högre. En möjlig tolkning är att de med lägre utbildning skattar de två grupper högre som de har mest erfarenhet av, nämligen läkare och tandläkare, medan de med högre utbildning utgår mindre från egna erfarenheter och därmed skattar dem lägre.

Cirka tre fjärdedelar av SACO:s medlemmar arbetar i offentlig sektor. Man kan vänta sig att offentligtanställda i allmänhet därmed skulle skatta professionella högre än vad privatanställda väntas göra. Av de statligt anställda utgörs vidare en mycket stor andel medlemmar i SACO. Resultatet bland allmänheten är dock sådant att de kommunanställda skattar något högre än snittet och de statligt anställda lägre, medan de privatanställda ligger något litet över snittet. (I denna helhet är skillnaderna dock inte signifikanta.) De kommunanställda skattar särskilt advokater, psykologer, socionomer och präster högre (varav psykologer och socionomer i hög utsträckning själva är kommunanställda), medan de statligt anställda skattar advokater och ekonomer lägre och tandläkare och officerare högre. Privatanställda utmärker sig med att skatta präster lägre än genomsnittet.

Det finns också vissa skillnader vad gäller egen klasstillhörighet.⁵ Arbe-

tare ligger något under snittet och tycks därmed ha lägre förtroende för professionella än tjänstemän och egenföretagare som ligger något litet över snittet, medan högre tjänstemän eller akademiker ligger betydligt och signifikant över. Arbetare skattar särskilt jurister, ekonomer, ingenjörer, officerare och universitetslärare lägre, vilket stämmer rätt väl med utbildningsbakgrunden ovan. Omvänt skattar högre tjänstemän: jurister, ekonomer, ingenjörer, arkitekter, tandläkare, officerare och universitetslärare högre. Egenföretagarna skattar psykologer lägre och tandläkare, präster och jurister högre.

Fackföreningstillhörighet hör ihop med skattning av förtroende så att LO-medlemmar och de utan facklig tillhörighet i allmänhet skattar förtroendet som lägre än genomsnittligt och TCO-medlemmar som högre och SACO-medlemmar som ännu högre, samtidigt som enigheten är klart större bland de sistnämnda och klart mindre bland dem som ej är fackliga medlemmar. Det är särskilt ekonomer, ingenjörer och jurister som LO-medlemmarna tilldelar lägre förtroende, medan TCO-medlemmarna skattar ingenjörer och socionomer högre och officerare lägre. SACO-medlemmarna har mera varierande uppfattningar om de olika yrkesgrupperna än de andra fackliga medlemsgrupperna. De skattar således ekonomer, läkare, tandläkare och psykologer lägre och ingenjörer, officerare, lärare, präster, universitetslärare och jurister högre än genomsnittligt. Men det är svårt att se något mönster i detta.

Sammanfattningsvis finner vi att de professionella har förtroende bland allmänheten. Där föreligger ett visst mått av förtroendekapital eller en viss legitimitet. Skillnaderna mellan olika yrkesgrupper är emellertid så stora att man knappast kan tala om de professionella som en helhet eller en homogen grupp sett ur allmänhetens perspektiv. Tre vårdyrken som allmänheten kan väntas vara mera beroende av hamnar i toppen på rangordningen, medan yrken som allmänheten har mindre direkt erfarenhet av hamnar i botten. Dit hör ekonomerna som är en av de mest anlitade experterna i media. Det är för övrigt svårt att hitta förklaringar till rangordningen i yrkesgruppernas egenskaper. Vissa förklaringar kan man istället finna bland respondenterna. När det gäller könstillhörighet skattar t.ex. män ingenjörerna högre än vad kvinnor gör. De professionella har vidare inte helt oväntat större förtroende bland sina egna, nämligen högre utbildade, högre tjänstemän eller akademiker samt SACO-medlemmar. Förtroendet för professionella kan därmed väntas öka med stigande utbildning i samhället. Det finns knappast stöd för

att lägre utbildade skulle ha större reverens eller respekt för professionella och omvänt att högre utbildade skulle vara mera kritiska mot dem – om vi nu låter indikatorn ”förtroende för det sätt på vilket yrkesgrupperna sköter sitt arbete” stå för alla dessa teoretiska begrepp. Professionella tycks således ha hög legitimitet bland högre tjänstemän och högre utbildade. Bristen på legitimitet i arbetarklassen och bland lägre utbildade är dock inget stort problem. Det handlar bara om några procent fler som har litet förtroende för professionella.

I SOM-undersökningen år 2000 upprepades frågan om förtroende för vissa yrkesgrupper med följande resultat. Samtliga professionella yrkesgrupper som är aktuella i denna bok förutom läkare tilldelades högre förtroende år 2000 än år 1995. Det gäller särskilt ekonomer och psykologer som låg på minussidan 1995. Detta kan delvis förklaras med att utbildningen i befolkningen ökat under denna tid, vilket ger ett något högre förtroende, särskilt för professionella yrken.

Tabell 6.1: Förtroende för vissa yrkesgrupper bland befolkningen SOM-undersökningarna 1995 och 2000 (balansmått).

Yrkesgrupp	SOM 1995	SOM 2000	Diff.
Läkare	+76	+76	0
Ingenjörer	+46	+56	+10
Univ lärare	+36	+53	+17
Lärare	+42	+48	+4
Arkitekter	+29	+43	+14
Präster	+36	+37	+1
Advokater	+13	+27	+14
Officerare	+8	+23	+15
Socialarbetare	+4	+22	+18
Ekonomer	-3	+18	+21
Psykologer	-2	+16	+18

En prövning av om allmänheten skiljer på förtroende för institutionen som abstrakt system och förtroende för yrkesutövarna och då kanske mera utifrån egen erfarenhet, är att se på sambandet mellan en institution och dess motsvarande yrkesgrupp. Alla våra fjorton yrken hade dock inte sina institutionella motsvarigheter som svarsalternativ i SOM-undersökningen.

Tabell 6.2: Sambanden mellan förtroende för en samhällsinstitution och dess närmast motsvarande yrkesgrupp som korrelationskoefficienter. SOM-undersökningen 1995

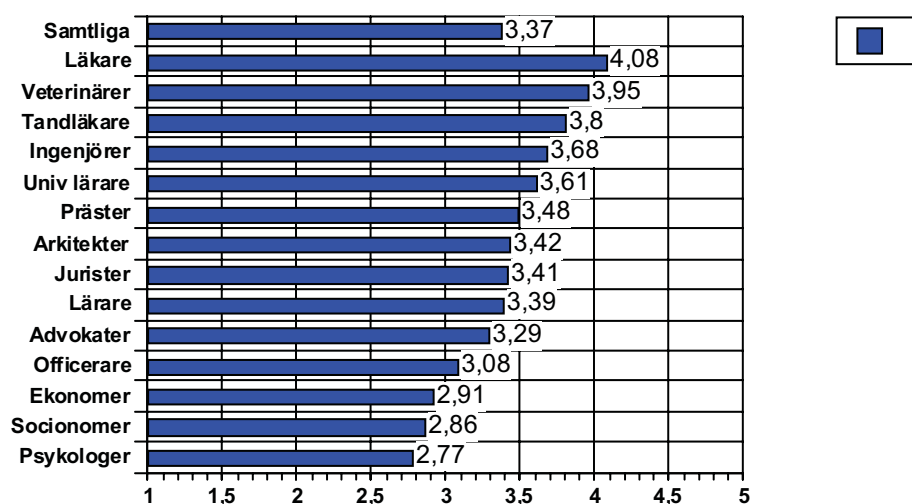
Yrkesgrupp och institution	Korrelationskoefficient
Advokater - domstolarna	0,33
Domare - domstolarna	0,53
Jurister - domstolarna	0,44
Poliser - polisen	0,66
Banktjänstemän - bankerna	0,55
Ekonomer - bankerna	0,38
Läkare -sjukvården	0,41
Officerare - försvaret	0,55
Lärare - grundskolan	0,43
Präster - svenska kyrkan	0,59
Journalister - dagspressen	0,43

Sambanden mellan förtroende för en yrkesgrupp och dess motsvarande samhällsinstitution ligger totalt sett runt 0,4. Det var också konsistent så att alla andra samband var lägre och låg kring 0,2. Störst överensstämmelse förelåg vad gäller poliser, och högt samband var det också för domare och banktjänstemän. Av de yrken som ingår i vår egen studie förelåg störst samband för officerare och präster. Det finns alltså knappast något av dessa samband som tyder på att allmänheten gör en alldeles klar åtskillnad mellan förtroende för institutionen som abstrakt system och dess motsvarande yrkesgrupp. Sambandet mellan advokater och domstolar är som synes det svagaste. (De som har motsatt åsikt på den ena eller den andra av dessa två variabler, när vi samtidigt bortser från det neutrala mittenalternativet, motsvarar ändå inte mer än cirka 11 procent.)

Men det förekommer dock vissa skillnader mellan en yrkesgrupp och dess institution så som visas i SOM-undersökningen från år 2000. Där låg journalisterna under värdena för mediainstitutionerna, medan präster, lärare, domare, poliser och läkare åtnjöt högre förtroende än sina motsvarande institutioner kyrkan, skolan, domstolarna, polisväsendet respektive sjukvården (Holmberg & Weibull 2000:45).

PROFESSIONELLAS SYN PÅ ALLMÄNHETENS FÖRTROENDE

I vår egen studie uppmanades SACO-medlemmarna att ”ange hur stort förtroende eller misstroende de trodde att människor i allmänhet hyser till var och en” av fjorton angivna yrkesgrupper. Svartalternativen var mera motsatta varandra: ”mycket stort förtroende”, ”stort förtroende”, ”varken förtroende eller misstroende”, ”stort misstroende” och ”mycket stort misstroende”, vilket gör att de skiljer sig från alternativen i SOM-studien och inbegriper två dimensioner. Vi redovisar även här först de professionellas skattning som en intervallskala.

Figur 6.2: Professionellas uppfattning om allmänhetens förtroende för vissa yrkesgrupper

Eftersom frågorna i denna undersökning och i SOM-studien inte har exakt samma lydelse, kan man inte direkt jämföra nivån som ligger några hundradelar högre här i SACO-studien (3,37 mot 3,30). Rangordningen blir dock intressant att jämföra. Den utfaller mycket lika i de båda studierna (rangkorrelationskoefficient = 0,96). Även i den här studien hamnar de tre vårdprofessionerna läkare, veterinärer och tandläkare i toppen men i något annan ordning. Läkarna hamnar hos SACO-medlemmarna på första plats. I botten ligger också här de båda vårdprofessionerna socionomer och psyko-

loger. Det är bara lärare som skattas klart olika hos allmänheten jämfört med vad SACO-medlemmarna tror. Lärare är en grupp som är välkänd bland allmänheten och som kanske därför skattas högre av den.

Hur väl stämmer SACO-medlemmarnas skattning med det förtroende som allmänheten faktiskt tilldelar de olika professionella grupperna? Den frågan kan alltså inte helt tillfredsställande besvaras, eftersom frågornas svarsalternativ i de två olika enkäterna inte var helt identiska. Rangordningen kan man ändå jämföra.

Tabell 6.3: En jämförelse mellan allmänhetens förtroende för professionella och de professionellas uppfattning om allmänhetens förtroende för professionella.
(Motsvarar tabellerna 1 och 2.)

1. Allmänhetens förtroende för professionella yrkesgrupper 2. De professionellas skattning av allmänhetens förtroende för professionella grupper 3. De professionellas över- eller underskattning

Skattade yrkesgrupper	1. Allmänhetens skattning	2. Professionellas skattning	3. Över- eller underskattning
Totalt	3,30	3,37	-
Advokater	3,14	3,29	Ö
Arkitekter	3,33	3,42	-
Ekonomer	2,94	2,91	-
Ingenjörer	3,54	3,68	Ö
Jurister	3,25	3,41	Ö
Läkare	3,97	4,08	-
Lärare	3,47	3,39	U
Officerare	3,06	3,08	-
Psykologer	2,93	2,77	U
Präster	3,41	3,48	-
Socionomer	3,02	2,86	U
Tandläkare	4,06	3,80	U
Univ. lärare	3,42	3,61	Ö
Veterinärer	3,79	3,95	Ö

Lärare, psykologer, socionomer och tandläkare skattas av samtliga SACO-medlemmar lägre än vad allmänheten faktiskt gör. Advokater, ingenjörer, jurister, universitetslärare och veterinärer skattas å andra sidan av samtliga SACO-medlemmar högre än vad allmänheten faktiskt gör. Inte heller i det här fallet tycks det emellertid finnas tydliga gemensamma egenskaper mellan dessa grupper som skulle kunna tjäna som förklaringar till dessa avvikel-

ser.

Vilka yrken man kan tänkas känna till, hör ihop med tolkningen av mittenalternativet ”varken eller...”. Det kan därför vara intressant att se hur stor andel av svaren som ligger där och vilka yrken allmänheten och SACO-medlemmarna tar mer och mindre ställning till, vilket är en möjlig tolkning av detta alternativ.

Tabell 6.4: Allmänhetens och de professionellas andel i svarsalternativet ”varken eller...” i procent

Skattade yrkesgrupper	Allmänhet	Professionella
Tandläkare	13	26
Läkare	14	14
Veterinärer	35	23
Lärare	35	49
Präster	37	37
Advokater	42	38
Ingenjörer	44	36
Psykologer	46	47
Jurister	48	43
Ekonomer	49	48
Arkitekter	49	54
Univ lärare	51	41
Officerare	55	60
Socionomer	58	64

Svarsalternativet ”varken eller...” har hälften eller nära hälften av respondenterna bland allmänheten fyllt i för jurister, ekonomer, arkitekter, universitetslärare, officerare och socionomer, vilket skulle kunna tolkas som mera okända yrken eller yrkesutövare som man inte känner sig så beroende av. Allmänheten har däremot tagit starkare ställning angående tandläkare än vad de professionella gjort. Överensstämmelsen med SACO-medlemmarna är inte längre lika stor. De båda populationerna använder ändå genomsnittligt mittenalternativet nästan lika ofta (bara 0,3 procent oftare bland SACO-medlemmarna).

Trots olikheten i frågornas svarsalternativ i enkäten till allmänheten och i enkäten till SACO-medlemmarna ges här också en tabell där mittenalternativen i de båda studierna tas bort och de båda värdena för ”litet” respektive ”stort förtroende” samt ”förtroende” respektive ”misstroende” slås samman och skillnaderna mellan dessa redovisas som ett balansmått på för-

troende eller brist på förtroende respektive misstroende.

Tabell 6.5: 1) De procentuella skillnaderna mellan stort respektive litet förtroende för professionella bland allmänheten, som balansmått. 2) Samt mellan förtroende och misstroende vad gäller SACO-medlemmarnas uppfattning om allmänhetens förtroende för professionella

Skattade yrkesgrupper	1. Allmänhetens skattning	2. SACO-medl. skattning
Tandläkare	83	70
Läkare	76	82
Veterinärer	71	77
Ingenjörer	46	59
Lärare	42	36
Univ. lärare	36	55
Präster	36	49
Arkitekter	29	39
Jurister	23	37
Advokater	13	26
Officerare	8	8
Socionomer	4	-12
Ekonomer	-3	-7
Psykologer	-2	-19

Nu framträder skillnaderna mellan olika grupper betydligt skarpare, t.ex. förtroendet hos allmänheten för tandläkare respektive psykologer, vilken skulle kunna uttryckas som en skillnad på hela 85 procentenheter bland de respondenter som tar ställning för eller emot. Redovisat på detta sätt bibehålls dock rangordningen i allmänhetens skattning med undantag för ekonomer och psykologer. Där finns två grupper (ekonomer, psykologer) respektive tre grupper (socionomer, ekonomer, psykologer) för vilka misstroendet överväger mot förtroendet, och där SACO-medlemmarna också över-skattar allmänhetens misstroende eller brist på förtroende, nämligen socionomer, ekonomer och – särskilt starkt vad gäller psykologer.

Eftersom den tidigare använda intervallskalan inte särskilt tydligt visar vilka stora skillnader det kan handla om, ska vi också som exempel jämföra de två vårdprofessionerna läkare och psykologer på kategorivariabler och i procenttal.

Tabell 6.6: Professionellas uppfattning om allmänhetens förtroende-misstroende för läkare respektive psykologer

Misstroende- förtroende	För läkare			För psykologer		
	Antal	Procent	Skillnad	Antal	Procent	Skillnad
Mycket stort misstroende	9	0,32	-2%	147	5,2	-36%
Stort misstroende	45	1,58	(-5%)	876	30,97	(-28%)
Varken/eller	391	13,74		1320	46,66	
Stort förtroende	1652	58,07	+84%	449	15,87	+17%
Mycket stort förtroende	748	26,29	(+81%)	37	1,31	(+26%)
Totalt	2845	100,0		2829	100,0	

(Anm. I kolumnen skillnader är ”mycket” och ”stort” sammanräknade. Siffrorna inom parentes är hämtade från allmänhetens svar i SOM-undersökningen.)

Mindre än 2 procent av SACO-medlemmarna tror att allmänheten hyser misstroende mot läkare jämfört med 36 procent mot psykologer. Omvänt tror SACO-medlemmarna att 84 procent av allmänheten hyser förtroende för läkare jämfört med 17 procent för psykologer.⁶ Allmänheten (siffrorna inom parentes i tabellen) hade lågt förtroende till 5 procent för läkare och till 28 procent för psykologer och de hade högt förtroende för läkare till 81 procent och för psykologer till 26 procent. SACO-medlemmarna underskattar alltså något allmänhetens misstroende mot läkare och överskattar deras misstroende mot psykologer. De underskattar även något allmänhetens förtroende för psykologer. Dessa dramatiska skillnader mellan de här två exemplifierade yrkena – särskilt bland de professionella – kan förklara en del av de svårigheter psykologer uppfattar sig ha för att nå en mera likvärdig status som läkare, såväl hos allmänheten som hos andra professionella. Det kan röra sig om mycket starka och bestående uppfattningar om yrken, som yrkesgrupperna kan leva på eller har att kämpa mot.

Läkarna själva gör exakt samma bedömning som övriga SACO-medlemmar angående allmänhetens förtroende för läkare. Däremot bedömer de allmänhetens misstroende för psykologer som något högre (33%) än allmänheten men något lägre än övriga SACO-medlemmar. Psykologerna själva gör precis samma bedömning som allmänheten om dess förtroende för läkare (81%). (Misstroende (stort och mycket stort) är där baserat på så få psykologer att det inte är att räkna med.) Av psykologerna bedömer 20 procent att allmänheten hyser misstroende mot dem, vilket är något lägre än vad den faktiskt gör, och 34 procent att allmänheten hyser förtroende för dem, vilket är en överskattning i motsats till andra SACO-medlemmar.

Höga korrelationer i bedömningen av olika yrkesgrupper hittar vi förstås särskilt mellan advokater och jurister (0,57), mellan läkare och tandläkare (0,40), mellan psykologer och socionomer (0,41) och mellan tandläkare och veterinärer (0,48). Störst enighet om vilket förtroende allmänheten hyser, råder om universitetslärare, tandläkare, veterinärer och arkitekter, medan minst enighet eller mycket olika åsikter råder om advokater och präster.

Kvinnliga SACO-medlemmar skiljer sig signifikant från medelvärdet genom att skatta förtroendet högre än manliga i allmänhet och i synnerhet vad gäller advokater, jurister, ekonomer och psykologer, vilket stämmer med kvinnor i hela befolkningen, och signifikant lägre endast vad gäller officerare. Sistnämnda yrke är ett som kvinnor har klart mindre erfarenhet av, och de svarar också som väntat i något högre grad ”varken eller...”. Manliga SACO-medlemmar bedömer istället advokater, jurister, socionomer och psykologer att ha lägre förtroende hos allmänheten än vad kvinnor anger. Men de har ingen större andel i alternativet ”varken eller...” än kvinnor har, t.ex. i ett sådant kvinnodominerat yrke som socionomer, vilket männen kan förväntas ha något mindre erfarenhet av.

En jämförelse mellan SACO-grupperna kan man göra genom att se hur de var för sig bedömer allmänhetens förtroende för professionella som helhet (Kolumn 1 i tabell 6.7). Det ger ett mått på hur enskilda yrkesgrupper uppfattar allmänhetens förtroende för professionella, och utgör en indirekt indikator på hur en viss yrkesgrupp skiljer sig från andra SACO-yrkesgrupper. I ett nästa steg kan man jämföra samtliga SACO-medlemmars bedömning av allmänhetens förtroende för en viss grupp med gruppens egen bedömning av sig själv (kolumn 2) och därmed få ett mått på självuppfattningen och i vilken utsträckning den avviker från samtliga professionellas bedömning av en viss yrkesgrupp i termer av över- eller underskattning (kolumn 3).

Tabell 6.7: SACO-medlemmarnas skattning av allmänhetens förtroende för professionella som helhet: 1) SACO-gruppernas bedömning av allmänhetens förtroende för samtliga professionella 2) Skillnaden mellan samtliga SACO-medlemmars bedömning av allmänhetens förtroende för en viss yrkesgrupp och yrkesgruppens skattning av sig själv 3) Över- eller underskattning bedömd efter kolumn 2

Skattande yrkesgrupper	1. Summerad skattning	2. M minus egen skattning	3. Över-/underskattning
Totalt	3,37	-	-
Advokater	3,40	+0,42	ÖÖ
Arkitekter	3,32	-0,20	UU
Ekonomer	3,48	+0,37	ÖÖ
Ingenjörer	3,27	-0,13	U
Jurister	3,36	+0,04	-
Läkare	3,39	-0,11	U
Lärare	3,31	-0,23	UU
Officerare	3,37	+0,51	ÖÖ
Psykologer	3,39	+0,41	ÖÖ
Präster	3,48	+0,16	Ö
Socionomer	3,48	+0,13	Ö
Tandläkare	3,38	-0,19	UU
Univ lärare	3,32	+0,08	-
Veterinärer	3,30	+0,03	-

Ekonomer, präster och socionomer tilldelar allmänheten ett något större förtroende för professionella än samtliga gör, medan ingenjörer tilldelar den ett något mindre förtroende. I övrigt är avvikelserna från medelvärdet för samtliga SACO-medlemmars skattning ganska små. Man kan därmed konstatera att SACO-medlemmarna tycks vara ganska ense om att värdera allmänhetens förtroende för professionella som helhet. I det avseendet utgör de en relativt homogen grupp.

I ytterligare ett steg kan man jämföra hur enskilda SACO-grupper uppfattar sig själva i relation till samtliga SACO-medlemmars skattning av den egna gruppen och på det sättet få ett mått på den självuppfattning som rör en viss grupp till skillnad från uppfattningen av allmänhetens förtroende av professionella som helhet. Advokater, ekonomer, officerare och psykologer visar där en klar överskattning jämfört med det förtroende som samtliga SACO-medlemmar anser att allmänheten hyser för just dessa professionella grupper. Är det kanske ett uttryck för deras starkare identitet som grupp eller

deras starkare anspråk på att nå förtroende bland allmänheten? Av dessa fyra är det dock bara officerare som har en klart högre samhörighet med kolleger än genomsnittligt.

Präster och socionomer visar en viss överskattning, medan arkitekter, lärare, och tandläkare tvärtom underskattar sig själva kraftigt, dvs. samtliga SACO-medlemmar anser att allmänheten har större förtroende för dessa tre grupper än vad de själva skattar sig ha. De har alltså ett slags överskott på förtroende som de skulle kunna utnyttja till sin fördel. De två stora yrkesgrupperna ingenjörer och läkare underskattar sig själva något. Det är bara jurister, universitetslärare och veterinärer som hamnar så nära övriga SACO-medlemmars bedömning att man inte kan tala om någon signifikant skillnad. De tycks därmed vara mera "realistiska" i den mening att de skattar sig själva på nästan samma sätt som samtliga SACO-medlemmar skattar dem. Hur ska man tolka dessa skillnader? Här följer några försök till förklaringar.

När vi skiljer ut s.k. teknik- eller ting-professioner från s.k. levande-professioner kan vi konstatera att det knappast finns någon tendens att de överskattar hur övriga SACO-medlemmar uppfattar allmänhetens förtroende för dem och underskattar vad SACO-medlemmarna tror om den motsatta typen, med undantag för att de som tillhör teknik-professioner tilldelar arkitekter och psykologer ett något lägre värde och att de som tillhör levande-professioner tilldelar psykologer ett något högre värde än genomsnittet.⁷ Denna dikotomi fungerar alltså på det hela taget knappast som förklaring.

Det tycks inte finnas något mönster sådant att manligt eller kvinnligt dominerade yrkesgrupper tenderar att över- eller underskatta sig själva. Det är knappast heller så att grupper med särskilt stark professionell organisering eller kåranda tenderar att överskatta sig själva (med undantag alltså för officerare) och tvärtom att de med svagare organisering tenderar att underskatta sig själva.

Sammanfattningsvis kan vi konstatera att SACO-medlemmar skattar professionellas förtroende hos allmänheten i stort på samma sätt som allmänheten själv gör. Rangordningen avviker för några yrkesgrupper, men sammanfaller ändå i mycket hög grad mätt som rangkorrelation. SACO-medlemmar visar sig på det sättet ha en realistisk bild av sig själva. Högre utbildades tendens att tillägna professionella större förtroende än vad lägre utbildade gör, går således inte igen i SACO-studien. Inom SACO-gruppen

föreligger inte heller något samband mellan utbildningstid och skattning av förtroendet. En annan slutsats är att professionella knappast utgör en grupp som avviker från allmänheten utan istället bör betraktas som en del av befolkningen. Homogeniteten i SACO-medlemmarnas bedömning är något större än bland allmänheten, och så sett utgör de dock en urskiljbar grupp. Man hittar inte heller några generella förklaringar hos yrkesgrupperna, vare sig till att de bedöms olika eller att de bedömer olika – med en över- eller underskattning av förtroendet hos allmänheten som resultat i några fall. Förtroendet tycks bestämmas mera av de särskilda uppfattningar – mer eller mindre stereotypa – som finns om varje yrkesgrupp för sig.

SAMMANFATTNING

I det här kapitlet har resultat från två frågeundersökningar redovisats och analyserats. I SOM-studien 1995 gav allmänheten sin syn på förtroende för fjorton uppräknade professionella yrkesgrupper. De tre vårdprofessionerna tandläkare, läkare och veterinärer hamnade i toppen på rangordningen och två andra vårdprofessioner socionomer och psykologer hamnade jämte ekonomer i botten. I huvudsak hyste alltså allmänheten förtroende för dessa professionella grupper med undantag för ekonomer, socionomer och psykologer (som mätt med balansmått hamnar på minussidan). Det fanns således på det hela taget ett socialt förtroendekapital för professionella experter i landet. Det varierade dock mycket kraftigt beroende på yrkesgrupp, men det fanns inga klara mönster som visade vad hos dessa yrkesgrupper som bestämmer förtroendet. Vi kan spekulera i att allmänheten är mera beroende av tandläkare, läkare och veterinärer. Man utgår kanske där gärna ifrån egna erfarenheter och handlingar som omfattar ett risktagande, och vi skulle i så fall ha att göra med tillit snarare än förtroende. Tillit på mikronivå skulle här tänkas bidra till den mera abstrakta tilliten på makronivå. Yrkesgrupper med nära relationer till klienter skulle därvid ha fördelar i att skapa och upprätthålla förtroende, och det blir samtidigt svårt att jämföra graden av förtroende och tillit mellan olika grupper och samhällsinstitutioner. Klientinriktade yrkesgrupper i SACO-studien tillägnade dock inte allmänheten större förtroende för professionella än vad icke klientinriktade grupper gjorde.

Förtroendet för professionella varierade dessutom ganska litet beroende på människors egen bakgrund, och det var därmed svårt också att hitta

förklaringar till variationerna i egenskaper hos respondenterna som kunde tänkas bestämma deras uppfattningar. Utbildning jämte facklig och klassmässig tillhörighet var dock tre sådana förklaringar. De professionella fick nämligen bäst stöd bland sina egna: de högre utbildade; SACO-medlemmarna och de högre tjänstemännen. Men det är ändå inget större samhällspolitiskt problem att de lägre utbildade hyste något mindre förtroende för professionella. Ekonomer, socionomer och psykologer hade 1995 hos allmänheten mycket litet förtroende eller rent av misstroende. I SOM-undersökningen 2000 hade förtroendet för dessa liksom för alla andra professionella yrken ökat avsevärt.

I SACO-studien uppfattades allmänhetens förtroende både mera och mindre positivt än vad allmänheten gjorde. Överensstämmelsen mellan allmänhetens och SACO-medlemmarnas skattningar var ändå mycket stor, och rangordningarna av grupperna var så gott som identiska. SACO-medlemmarna eller de professionella visade sig på det sättet vara en del av befolkningen och inte någon avvikande särgrupp. Vad gällde några yrkesgrupper med lågt förtroende hos allmänheten överskattade emellertid SACO-medlemmarna denna brist på förtroende.

Lärare, psykologer, socionomer och tandläkare skattades emellertid av samtliga SACO-medlemmar lägre än vad allmänheten faktiskt gjorde. Advokater, ingenjörer, jurister, universitetslärare och veterinärer skattades å andra sidan av samtliga professionella högre än vad allmänheten faktiskt gjorde. Förutom veterinärer var dessa grupper sådana som allmänheten har mindre direkta eller egna erfarenheter av, vilket kan förklara att förtroendet för dem var lägre hos allmänheten än bland SACO-medlemmarna. Att några grupper underskattade sitt förtroende, medan andra överskattade det, var också ett problem för dessa grupper själva.

Ekonomer, präster och socionomer skattade allmänhetens förtroende för professionella högre än vad samtliga SACO-medlemmar gjorde, medan ingenjörer skattade lägre. Advokater, ekonomer, officerare och psykologer överskattade sig själva kraftigt jämfört med det förtroende som samtliga SACO-medlemmar ansåg att allmänheten hyste för dem. Där var det istället arkitekter, lärare och tandläkare som underskattade sig själva. Det kan möjligen förklaras med att alla tre grupperna hade haft sämre arbetsvillkor under ett antal år, och allmänhetens uppfattningar kanske inte bestämdes i samma utsträckning av detta som yrkesgruppernas egna uppfattningar.

Förtroende är en viktig del i professionellas relation till omvärlden och

till klienter. På det hela taget visar skattningarna i de här studierna att de professionella har en sådan samhällslegitimitet, men att variationerna samtidigt är stora mellan olika grupper. Lägre utbildade; medlemmar i LO; samt personer som tillhör arbetarklassen hyser lägre förtroende, medan högre utbildade; medlemmar i SACO samt personer som tillhör högre tjänstemän hyser betydligt högre förtroende för professionella. Ett s.k. utbildnings-samhälle där utbildningen förlängs och de utbildades andel ökar, borde då stärka förtroendet för professionella och därmed öka denna legitimitet. På det sättet är förtroendet delvis självgenererande, och de professionella kan se tiden an med tillförsikt.

Det står alldeles klart att allmänheten åtminstone i termer av förtroende inte betraktar professionella som en homogen grupp. De gör istället en klar åtskillnad mellan olika yrkesgrupper, och spännvidden är mycket stor mellan grupper som man hyser stort respektive litet förtroende för. SACO-medlemmarnas bedömning av allmänhetens skattning stämde vidare väl överens med allmänhetens egen skattning, vilket gör att SACO-medlemmar också torde uppfatta stora skillnader mellan olika yrkesgrupper. Samtidigt tycks de därmed också mera utgöra en del av allmänheten än en särskild kategori. (Frågan om förtroende behandlas då som en projektiv fråga.) Däremot var standardavvikelsen avsevärt lägre bland de professionella än bland allmänheten (totalt på index 0,42 resp. 0,61) och det gällde genomgående i bedömningen av varje yrkesgrupp. Detta tyder istället på en viss homogenitet bland SACO-medlemmar, och att de professionella i någon mån därmed utgör en särskild grupp.

Den goda överensstämmelsen mellan allmänhetens och SACO-medlemmarnas skattningar och svårigheterna att hitta andra förklaringar och bestämmingar, visar samtidigt att uppfattningarna om förtroendet är starka, stabila mönster som det kan vara mycket svårt för enskilda grupper att förändra. Förtroendet bestäms kanske mera av traditionella uppfattningar om yrken än av egna erfarenheter eller av rykten och medier. För att kunna svara på det behöver man dock veta mera vad förtroendet består av, hur och av vilka krafter det formas och hur det hör ihop med uppfattningar eller föreställningar om yrkena ifråga (Hansen, Orban & Svensson 2000).

Diskussionen kring begreppen förtroende och tillit har förnyats i och med kritiken av det moderna och utifrån delvis normativa teorier om hur man ska återskapa större samhällelig tillit. Men begreppen är mångtydiga och besvärliga att hantera både teoretiskt och empiriskt. I det här kapitlet

har vi utgått från en enda indikator på förtroende i två olika enkätstudier. Den går förmodligen närmast tillbaka på förtroende som teoretiskt begrepp. När det gäller några grupper med nära klientrelationer som allmänheten är beroende av kan det dock handla om tillit. Uppfattningar om förtroende utgör sannolikt en helhet av egna erfarenheter och hörsägner både om enskilda yrkesutövare och deras motsvarande institutioner som abstrakta system. Den goda överensstämmelsen mellan de båda oberoende enkäterna tyder ändå på en godtagbar inre konsistens eller validitet hos begreppet förtroende för yrkesgrupper.

Kritiken av vissa samhällsinstitutioner som följd av 1990-talets neddragningar och organisationsförändringar gav visst utslag så att vård, skola och omsorg hade ett sjunkande förtroende medan de motsvarande yrkesgrupperna däremot ökade sitt förtroende hos allmänheten. Det uppstod därmed en skillnad i förtroende mellan vissa samhällsinstitutioner och deras dominerande yrken. Ökade krav på professionalism kan ha medverkat dels till sjunkande förtroende för institutioner samtidigt med ökat förtroende för professionella yrkesgrupper.

PROFESSIONELL MEDELKLASS

INLEDNING

Utbildning i allmänhet och högre utbildning i synnerhet spelar mycket stor roll i hur samhällsklasser skapas och återskapas såväl i termer av socialisation och investering i humankapital som selektion eller sortering (Gesser 1985). Viss arbetskraft får sitt värde i den högre utbildningen både som kompetens eller kvalifikationer och som status (Collins 1979). Professionella grupper hör till dem som definitionsmässigt har en stor del av sin värdesättning med sig från högre utbildning. En viss examen med efterföljande anställning ger inträde till vad man kan kalla den professionella medelklassen. Om det vuxit fram en sådan urskiljbar klass har varit föremål för en längre diskussion i samhällsforskningen särskilt från 1970-talets slut (Gouldner 1979; Konrad & Szelenyi 1979; Castro 1992).

Detta kapitel är ett försök att pröva i vilken utsträckning de professionella, här definierade som SACO-medlemmar, kan sägas utgöra en del av vad som brukar kallas den nya medelklassen och hur denna medelklass ser på 1990-talets förändringar samt i vilken utsträckning de utgör en politisk mer eller mindre enad kraft. Detta kapitel behandlar därmed bokens tredje tema – professionella i ett klassperspektiv. Efter en inledning om klassbegreppet redovisas sedan hur SACO-medlemmar placerar sig själva i klasstermer. Därefter ska vi se om dessa professionella skiljer sig markant från allmänheten i några olika avseenden och om de har stora likheter inom sig som grupp och om de därmed kan sägas bilda ett kollektiv som skulle kunna framstå som en egen politisk kraft. Denna prövning baseras huvudsakligen på de

enkätdata som används i denna bok, och någon genomgång av tidigare studier av den svenska medelklassen är det inte fråga om (Therborn 1981; Eyerman 1985; Ahrne m fl 1985; Vogel 1987; Eyerman m fl 1987; Brint 1994:192ff).

Man brukar skilja på tre betydelser av det allmänna klassbegreppet (Crompton 1998:11). En betydelse har att göra med prestige, status, kultur och livsstil. En klassisk sociologisk bakgrund till den är den weberianska, och den har under senare tid haft en viktig utveckling med Bourdieu (Bourdieu 1984). En andra betydelse rör klasser som faktiska eller potentiella politiska aktörer. Det är ett perspektiv som finns och som funnits i många olika forskningstraditioner, inte minst den marxistiska. En tredje betydelse har att göra med ojämlikheter vad gäller resurser och tillgångar av olika slag som t.ex. auktoritet, färdigheter, kunskaper och examina. Det återfinns främst i nymarxistiska och i vissa andra klassteorier och försök att hitta kategorier som återspeglar förändringar i arbetsdelning och arbetsfördelning (Wright 1978; Roemer 1982; Ahrne m fl 1985; Vogel 1987).

Detta kapitel berör delvis alla dessa tre betydelser. Vi ska först återvända till frågan om förtroende från förra kapitlet. Det baserar sig på omdömen av liknande slag som prestige och status. Samtidigt ska vi använda denna indikator tillsammans med indikatorer rörande resurser och tillgångar för att se i vilken utsträckning de professionella skiljer ut sig från allmänheten, vilken inre homogenitet de uppvisar och vilka potentiella politiska kollektiv eller fraktioner av den nya medelklassen som de därmed kan tänkas bilda (Wright 1997:19ff).

Begreppet den nya medelklassen har diskuterats ganska länge i samhällsvetenskapen – först knutet till tjänstemannaskikt i industrialismen och senare till den offentliga sektorn och välfärdssamhället och nu till föreställningar om postindustrialismens informations- och kunskapssamhälle. En del sådana studier har handlat om positioner i produktionsprocessen och om makt över kapital och arbete. Andra har främst handlat om fördelningen av resurser på marknader (för översikter se t.ex. Murphy 1988; Castro 1992; Butler & Savage 1995; Crompton 1998). Flera försök har gått ut på att förena dessa nymarxistiska och nyweberianska makt- respektive marknads- perspektiv i en och samma teoretiska klassifikation för att finna grunderna för kollektiva intressen och handlingar (t.ex. Giddens 1973; Roemer 1982). På det hela taget har dessa försök inte lyckats frilägga en mera homogen klass av anställda med gemensamma politiska sympatier, utan snarare ett

aggregat bestående av flera fraktioner delvis beroende på den snabba rekryteringen från olika sociala grupper och delvis beroende på olika villkor i arbetslivet (Butler & Savage 1985; Brint 1994).

Den professionella medelklassen definieras här som, ”de människor som har åtminstone medelinkomst genom att tillämpa relativt komplex kunskap” (Brint 1994:3). Ofta blir emellertid kunskapen inte operationellt definierad annat än antal år i högre utbildning. Klassen betecknas som ny p.g.a. att den expanderat kraftigt under efterkrigstiden. Här definieras den professionella medelklassen empiriskt som medlemmar i SACO:s fackförbund eller andra motsvarande grupper. SACO expanderade mer än trefaldigt från tre till tretton procent av samtliga fackföreningsmedlemmar under tiden 1970–99.

Professionella kan vara ägare eller delägare av företag och hör då ekonomiskt till den egendomsägande klassen. Egenföretagare och privatpraktiserande bland SACO-medlemmar minskade från 16 procent 1950 till endast 3 procent 1997 (Statistisk årsbok, SCB 1999). Bland respondenterna i vår enkät, med 13 av 27 förbund representerade jämte Advokatsamfundet, uppgav sig emellertid hela 15 procent vara egenföretagare och 18 procent vara ägare eller delägare i företag. Vi återfinner egenföretagarna främst bland tandläkare, arkitekter och veterinärer. Merparten av medlemmarna i Advokatsamfundet är också egenföretagare (88%). Det gör ändå att större delen dvs. 85 procent av dessa akademiker är anställda, varav 17 procent i den privata sektorn och 68 procent i den offentliga sektorn, och utgör därmed lönearbetare. Deras relationer till ägare och chefer eller företags- och arbetsledning handlar mycket om förtroende. Lång utbildning och professionell anknytning kan garantera att ett relativt självständigt arbete utförs lojalt och korrekt. Mycket av det dagliga arbetet genomförs individuellt eller i mindre och självständiga grupper utan någon direkt kontroll eller övervakning. Många arbetsuppgifter kräver mera personliga kvalifikationer för att göra bedömningar under stor frihet eller diskretion (Lipsky 1980). En utveckling mot mera självständigt arbete hör ihop med en fortfarande pågående förändring från en mera rigid byråkratisk legalism och detaljstyrning till mer flexibel tillämpning och målstyrning baserad på professionalism. Flera professionella grupper kan därmed räknas bland dem som har kallats för ”delvis självständigt anställda” (Wright 1978; Ahrne m.fl. 1985). De saknar i stort inflytande över andras arbete men har istället avsevärt inflytande över eget arbete. Det rör dock mindre arbetets mål eller placering i en vidare

kontext och mera hur det dagliga arbetet läggs upp och genomförs (Derber 1982; Svensson & Östnäs 1990:24). Andra professionella tillhör beslutsfattare eller är arbetsledare med auktoritet och inflytande över andras arbete utan makt över produktionskapital. Bland respondenterna utgjorde chefer och arbetsledare nästan hälften. Inom egenföretagarna tillhörde naturligtvis nästan alla ledningen. Bland de anställda var andelen som tillhörde ledningen och som var chefer utan att ingå i ledningen ungefär lika stor, nämligen en femtedel både i privat och i offentlig sektor. En mindre andel chefer och personer som ingick i ledningen återfanns bland socionomer, samhällsvetare, lärare, civilingenjörer, psykologer och jurister (utom advokater).

Det är bara efter särskilda anmälningar eller mycket allvarliga brister i arbetet som kollegor eller överordnade kan ingripa bland sådana delvis självständiga anställda. Organisationsledningarna måste istället lita till yrkesutövarnas kompetens, lojalitet, etik och moral. Välfärdsstaten har kännetecknats av att ha utvecklat sådana befintliga yrkesgrupper och medverkat till att skapa en del nya. Förtroende har således kommit att bli ett nyckelbegrepp i att identifiera klasspositionen för vad som har kallats tjänste- eller serviceklassen (Goldthorpe 1982). Detta förtroende är grundläggande vid delegering av auktoritet eller legal legitimitet från ledning och chefer till arbetsledare och anställda i en organisation såväl som vid konsultationer av professionella i frågor som handlar om kunskap och expertis. Löner och framtida belöningar betraktas som ett slags kompensation för att plikttroget fullgöra uppdraget, och serviceklassen anses som homogent konservativ i sina försök att bevara sådana privilegier. Som klass har den ansetts ha nära och goda relationer till arbetsgivare, anställningstrygghet och goda möjligheter till avancemang samt vara betrodd snarare än kontrollerad av chefer och beslutsfattare (Goldthorpe 1982:168ff; 1995). Det finns dock knappast någon stark evidens för detta, vare sig i England eller i Sverige (Oskarson 1994).

Ett annat näraliggande sätt att identifiera klasser är att söka den typ av resurs som deras positioner främst baseras på (Roemer 1982; Wright 1997). Materiella och ekonomiska egendomsresurser är de viktigaste källorna till information om klassposition, eftersom de kan lagras och användas på nya fält. Organisationsresurser är nära knutna till särskilda organisationskontexter som auktoritet och kan inte lagras eller konverteras i samma utsträckning. Immateriella och kulturella resurser – inklusive professionella kunskaper,

som, betyt, examina, färdigheter och kompetens – kan lätt lagras av individer eller grupper och kan konverteras men inte lika lätt som ekonomiska resurser. För anställda professionella förekommer professionella resurser och organisationsresurser så gott som alltid i kombination med varandra och oftast ömsesidigt förstärkande. Ett sådant exempel är den delegerade auktoritet som tjänstemän har i kombination med professionell kompetens. I vissa systemförändringar under 1990-talet har tillgången, fördelningen och kombinationen av dessa resurser skiftat på sätt som ofta är svårt att frilägga och observera (Butler & Savage 1995; Svensson 1998). Kulturella och professionella resurser måste tillämpas på arbetsmarknaden eller i organisatoriska sammanhang om de ska kunna generera materiella belöningar utöver status (Savage m fl 1992). Kollektiv organisering manifesteras där av stängning, gränser och ett slags monopol med syfte att skapa fält eller marknader för det egna yrket och dess specialiteter. Effektiviteten i sådana professionella projekt bestäms av de konverterade resursernas styrka. Projekten genomförs på individnivå bland anställda, på gruppnivå, på arbetsplatsnivå och på de professionella organisationernas eller förbundens nivå både lokalt och centralt.

Tillgång till organisationsresurser etableras främst genom den organisatoriska kontexten. Byråkrater kan därmed definieras som de vilka besitter såväl organisatorisk auktoritet som kunskapsresurser. De har inflytande över att i någon utsträckning förändra procedurer och fördelning av medel samt hur personal tillsätts och arbetsuppgifter fördelas. Gränserna för kunskapsresurser är däremot mera flytande beroende på att efterfrågan varierar och genom att effektiviteten i de professionella gruppernas projekt varierar. Kunskaper är dessutom ofta svåra att skilja ut från den allmänna resursen arbetskraft och blir därmed mycket ett resultat av hur den kollektiva intressekampen förs. Ett annat omdiskuterat gränsproblem är det mellan kunskapsresurser och kapitalresurser. Många högre utbildade professionella hamnar nära kapitalägarnas intressen och åsikter och har därmed mera gemensamt med dem än med de anställda (Wright 1978; Brante 1987; Castro 1992:kap 7).

Professionella kan alternativt definieras som sådana yrkesgrupper som saknar det mesta av organisationsresurser på individnivå men istället har kunskapsresurser och avsevärd självständighet på individ- eller yrkesutövningsnivå. Vissa mindre professionaliserade yrken, ibland kallade semiprofessioner, saknar också mycket av organisationsresurser på individnivå samt

digt som deras kunskapsresurser är mindre användbara för att sätta gränser (Roemer 1982; Hoff 1983).

Den nya medelklassen förblir ändå starkt heterogen, och det är därför viktigt att urskilja på vilken nivå i arbetsorganisationen som de professionella befinner sig och vilka resurser de därmed har mer eller mindre tillgång till. Det är också mycket viktigt att skilja den offentliga sektorn från den privata. Där har funnits klara gränser och åtskilliga konflikter mellan dessa båda sektorer som berättigat att urskilja välfärdsstatsprofessionella till skillnad från marknadsprofessionella (Perkin 1989; Brante 1987; 1990; Castro 1992:212ff; Crompton 1998:150f). Införandet av vissa organisations- och marknadsformer i nyliberal anda i den offentliga sektorn i t.ex. England under 1980-talet och i Sverige under 1990-talet har lett till en större konvergens mellan sektorerna och skapat nya typer av konflikter inom den offentliga sektorn samtidigt som flera marknadsprofessionella grupper stärkt sin marknadsorientering (Hanlon 1998).

AKADEMIKERNAS KLASSPOSITIONER

SACO organiserade från början 1947 vad man kan kalla kärnprofessionernas yrkesutövare och högre tjänstemän. Tjänstemännens centralorganisation TCO har organiserat semiprofessioner och lägre tjänstemän samt tjänstemän på mellannivå. Reformen av högre utbildning, så att all eftergymnasial utbildning kommit att ingå i högskolan, har närmast de båda organisationernas rekryteringsgrunder (Hellberg 1995:104). Det illustreras t.ex. av att TCO ändrade sin engelska beteckning från "salaried employees" till "professional employees" 1980.

I befolkningsstatistiken ingår SACO- och TCO-medlemmar i gruppen tjänstemän. Till högre tjänstemän räknas de med minst sex års utbildning utöver grundskola. De utgjorde enligt 1990 års folk- och bostadsräkning 10 procent av den förvärvsarbetande befolkningen. Till tjänstemän på mellannivå räknas de med tre men ej sex års utbildning utöver grundskola, och de utgjorde 16 procent. Så kallade fria yrkesutövare med akademisk utbildning utgjorde där mindre än en halv procent. Enligt en nymarxistisk indelning som utgår från graden av inflytande i arbetslivet ingår akademiker och högre tjänstemän med sex procent i det s.k. mellanskiktet, vilket 1990 utgjorde en dryg tredjedel av den förvärvsarbetande befolkningen (Ahrne m.fl.

1996:63).

I den förvärvsarbetande befolkningen år 1990 hade en fjärdedel eftergymnasial utbildning (2% mer än i totalbefolkningen), varav ena hälften hade en kortare och andra hälften en längre eftergymnasial utbildning (Siffror om högskolan 1993:24). Av den knappa halvmiljonen som hade längre eftergymnasial utbildning i åldern 25–64 år förvärvsarbetade 93 procent, och en dryg tredjedel av dem arbetade inom den privata sektorn, en tredjedel i primärkommuner och en tredjedel i stat eller landsting. (Motsvarande siffror i vår enkät: 33, 17, 48%).

Tabell 7.1: Andelen kvinnor i och social bakgrund för vissa yrken år 1990

Yrkesgrupp	Andel kvinnor	Högre tjänstem	Mellan tjänstem	Lägre tjänstem	Företagare	Arbetare
Civilingenjörer	11	40	29	10	10	11
Jurister	31	44	23	11	11	10
Läkare	34	55	22	8	7	7
Psykologer	67	37	23	14	10	15
Samhällsvetare	44	29	27	14	10	19
Socionomer	76	22	26	14	12	26
Tandläkare	42	41	26	12	11	11
Teologer	26	31	27	10	12	19
Ämneslärare	50	33	25	12	13	17

Källa: Siffror om högskolan 1993:33ff. SCB, nr 14

Psykologer och socionomer var de två av dessa yrkesgrupper som 1990 hade störst andel kvinnor, och civilingenjörer den som hade minst andel. Under 1990-talet ökade andelen kvinnor med några procent i samtliga dessa yrken i takt med att andelen kvinnor bland antagna studenter till högre utbildning ökade (Högutbildade i Sverige, SCB 1997). Andelen kvinnor i den yngsta åldersgruppen har ökat mest bland ingenjörer och därnäst bland jurister, läkare och tandläkare, som därmed kan väntas ytterligare feminiseras, vilket fortsätter att ske dock i långsammare takt bland samhällsvetare, socionomer, teologer och ämneslärare. Yrkesvalen är fortfarande starkt könsbundna med män i tekniska yrken och kvinnor i vård omsorg och utbildning. Bland SACO-medlemmar totalt ökade andelen kvinnor från 36 procent 1982 till 46 procent 1997 (Statistiska årsböcker, SCB 1984, 1999).

När det gäller klassursprung representerar läkare och socionomer motpolerna bland dessa nio yrkesgrupper ovan. Den sociala snedrekryteringen

till högre utbildning som helhet består i sort sett. Undantagen är civilingenjör- och grundskolelärareutbildningarna, där det skett en viss utjämning (Uppskattad utbildning, SCB 1997).

Något fler än 30 procent av respondenterna i vår enkät uppgav att de hade sitt ursprung från arbetar- eller jordbrukarhem; 12 procent från företagshem, 34 procent från tjänstemannahem och 22 procent från akademikerhem. Det ger en bild av hur expansionen av den svenska professionella medelklassen sett ut. Den samhällsomvandlingen har till stor del inneburit en klassuppflyttning och en klassresa. Om SACO-medlemskapet här får vara detsamma som akademikerhem, har utbildning och yrkeskarriär för bara en dryg femtedel inneburit att man stannat kvar i sin ursprungsklass.

På frågan om man ansåg sig tillhöra en särskild samhällsklass svarade 56 procent ja, 37 procent nej och 7 procent vet ej. Det var alltså bara drygt hälften som där uttryckte någon form av klassidentitet, vilket är betydligt lägre än i befolkningen som helhet.

De som svarade nej visade sig ha något mera högerorienterade åsikter om offentlig sektor och privatisering. De som svarade ja uppmanades också att placera sig själva i den klass de ansåg att de nu tillhörde. Tre procent ansåg sig då tillhöra arbetarklass, fem procent lägre medelklass, 45 procent medelklass, 43 procent övre medelklass och fyra procent överklass. Motsvarande siffror i en annan studie av klassidentitet var för högre tjänstemän: 5 procent arbetarklass, 71 procent medelklass och 23 procent indifferent (Cigéhn 1995:126).

I det följande ska vi så pröva i vilken utsträckning de professionella kan urskiljas som grupp från befolkningen i allmänhet och i vilken utsträckning de visar sig höra ihop som en homogen grupp och därmed kan sägas utgöra ett potentiellt politiskt kollektiv. Vi börjar med att återgå till förra kapitlet och begreppet förtroende.

BETRODD TJÄNSTEKLOSS

Vi kunde först konstatera att allmänheten åtminstone i termer av förtroende inte betraktar professionella som en homogen grupp. De gör istället en klar åtskillnad mellan olika yrkesgrupper, och spännvidden är mycket stor mellan grupper som man hyser stort respektive litet förtroende för. SACO-medlemmarnas bedömning av allmänhetens skattning stämmer vi-

dare väl överens med allmänhetens egen skattning, vilket gör att SACO-medlemmar också uppfattar stora skillnader mellan olika yrkesgrupper. Överensstämmelsen mellan allmänhetens och SACO-medlemmarnas skattningar är mycket stor, och rangordningarna av grupperna är så gott som identiska. SACO-medlemmarna eller de professionella visar sig på det sättet vara en del av befolkningen och inte någon avvikande särgrupp, om frågan används projektivt.

Den lägre standardavvikelsen bland de professionella jämförda med allmänheten tyder emellertid på en viss homogenitet, och att de professionella på det sättet i någon mån utgör en särskild grupp. Vi kunde också konstatera att de professionella får bäst stöd bland sina egna: de högre utbildade; SACO-medlemmarna och de högre tjänstemännen.

Allmänheten kan väntas tolka förtroende som en relation mellan professionell och klient vid deras möte. Överordnade och chefer kan antas tolka det också som en fråga om diskretion eller självständighet i arbetet, vilket skulle understryka att de professionellas position i arbetsorganisationen handlar om förtroende snarare än kontroll. Men enligt den nationella studien skilde sig inte chefer och arbetsledare i sin bedömning av förtroende för professionella från den övriga befolkningen. Detsamma gäller ledare, chefer och beslutsfattare i vår egen studie av SACO-medlemmar. Det finns alltså ingen tendens i dessa data för Goldthorpes tes att de professionella uppfattas av chefer mer än andra att tillhöra en betrodd tjänste- eller serviceklass. Den enda indikationen åt det hållet är, att ju högre utbildning desto större förtroende hyser man för professionella.

POLITISKA ÅSIKTER

Omstruktureringen av ekonomi och arbetsliv med en expanderande tjänster och nya fraktioner inom vad som kan kallas en tjänste- eller service klass, förändrade grundvalarna för politiska val. Högre tjänstemän – ibland motsvarande socialgrupp I och inkluderande de mest privilegierade anställda samt företagsledare, avdelningschefer, storföretagare och egenanställda konsulter – har vanligen röstat konservativt eller borgerligt; t.ex. 70 procent år 1988 (Oskarson 1994:52). Skillnaden mellan privatanställda och offentliganställda tjänstemän har gradvis ökat. De offentliganställda har emellertid i många sammanhang förväntats öka sina sympatier för vänsterpartier eller

socialistiska partier och att stödja expansion av den offentliga sektorn i högre grad än vad de faktiskt visat sig göra (Widlund 1994). Under perioden 1976–91 röstade offentliganställda tjänstemän till 40–46 procent på vänsterpartier, vilket var åtminstone 6 procentenheter mer än bland privatanställda tjänstemän (Oskarson 1994:88). Skillnaden var emellertid avsevärt större och som mest 20 procentenheter mellan de högre tjänstemännen i offentlig respektive privat sektor.

Ett annat sätt att söka klasskollektiv är att se hur grupperna i fråga placerar sig vad gäller politiska attityder och på höger-vänsterskalor som resultat av rekrytering till och erfarenheter av vissa yrkes- och organisationspositioner. Vi ska använda några sådana indikatorer i detta avsnitt.

De högre tjänstemännens attityder till vissa socialpolitiska frågor avviker avsevärt från arbetares och övriga tjänstemäns attityder. De högre tjänstemännen visar sig mycket kritiska till att minska inkomstskillnaderna och att höja skatterna hellre än att skära ned de sociala reformerna (Svallfors 1989). Kring årsskiftet 1995/96 motsatte sig t.ex. 45 procent av svenska folket en minskning av den offentliga sektorn mot 40 procent av SACO-medlemmar, medan 29 procent av befolkningen tyckte det var ett bra förslag att minska den jämfört med 43 procent av SACO-medlemmar (Nilsson 1996:24). SACO-medlemmar är vidare avsevärt mera positiva till att låta privata företag svara mera för äldreomsorg och sjukvård. De är i synnerhet mycket mera positiva än befolkningen i allmänhet till att öka antalet friskolor. Högre tjänstemän är också mindre villiga att satsa mera pengar på sjuk- och hälsovård, stöd till äldre, bostadsbidrag, socialbidrag samt sysselsättningsåtgärder. Deras kritik riktas mera mot välfärdspolitiken än mot företagets vinster och statens subventioner av näringslivet.

I vår egen studie är många liknande frågor direkt hämtade från och jämförbara med de årliga undersökningarna i svenska befolkningen som görs av Samhälle-Opinion-Massmedia (SOM-institutet) vid Göteborgs universitet. Frågan ”Vilken är din åsikt om?” följs av ett antal förslag, t.ex. ”Minska den offentliga sektorn” som har svarsalternativen: ”mycket bra förslag (5), ganska bra förslag(4), varken bra eller dåligt förslag(3), ganska dåligt förslag(2), mycket dåligt förslag(1)”. Ofta redovisas resultaten med att det neutrala mittenalternativet utesluts, eftersom det även innehåller de som inte tar ställning och de som hellre skulle svara ”vet ej”. Vidare dras de positiva från de negativa, så att man får ett s.k. balansmått. Det ger som resultat på frågan om att minska den offentliga sektorn -16 procentenheter

i hela befolkningen jämfört med +3 för de professionella, som alltså därmed tyckte att det skulle vara ett bra förslag att minska den offentliga sektorn, trots att större delen av dem är anställda där. Här följer också några andra indikatorer som har med privatisering att göra.

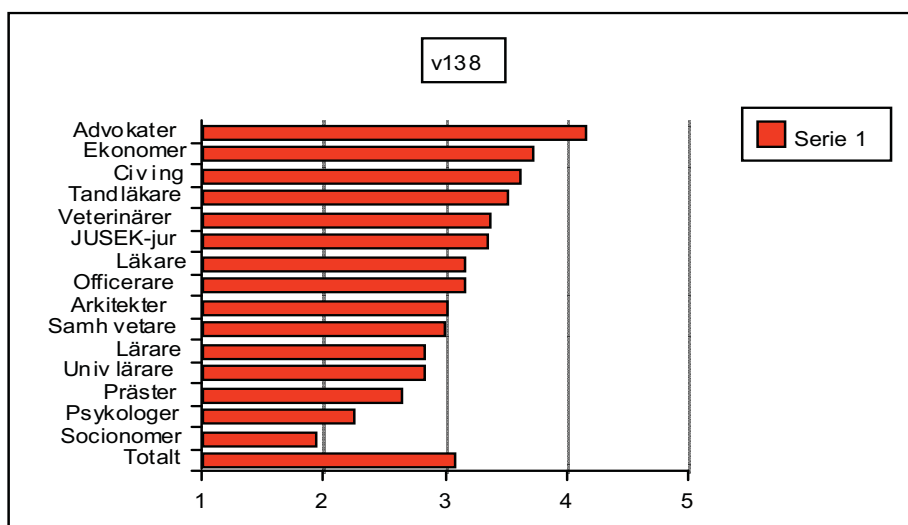
Tabell 7.2: Åsikt om att minska den offentliga sektorn och att privatisera vissa verksamheter med ett balansmått för eller emot

Indikatorer	Befolkningen	Professionella
Minska den offentliga sektorn	-16	+3
Överföra statlig affärsverksamhet i privat regi	0	+10
Låta privata företag svara för äldreomsorgen	-40	-25
Öka antalet fristående skolor	-25	+20
Bedriva mera av sjukvården i privat regi	-31	-10

På det sättet skiljer de professionella ut sig något från befolkningen genom att vara mera positiva till förslaget att minska den offentliga sektorn och att privatisera vissa offentliga verksamheter, men skillnaderna mellan olika yrkesgrupper är dock mycket stora. Så här ser de ut, när det gäller just förslaget att minska den offentliga sektorn.

Tabell 7.3: Åsikt om att minska den offentliga sektorn som medelvärde på femgradig intervallskala och som balansmått med de som är för minus de som är emot detta förslag. (Ju högre medelvärde desto mera positiva till förslaget.)

Yrkesgrupper	Medelvärde	Balansmått
Samtliga	3,07	+3
Socionomer	1,93	-70
Ekonomer	3,71	+48
Samhällsvetare	3,00	-5
Lärare	2,83	-12
Präster	2,65	-23
Officerare	3,15	+11
Advokater	4,15	+70
Arkitekter	3,01	-1
Ingenjörer	3,62	+38
Läkare	3,16	+10
Psykologer	2,24	-52
Tandläkare	3,52	+29
Universitetslärare	2,81	-12
Veterinärer	3,36	+22
JUSEK-jurister	3,34	+23

Figur 7.1: Åsikt om förslaget att minska den offentliga sektorn som medelvärden

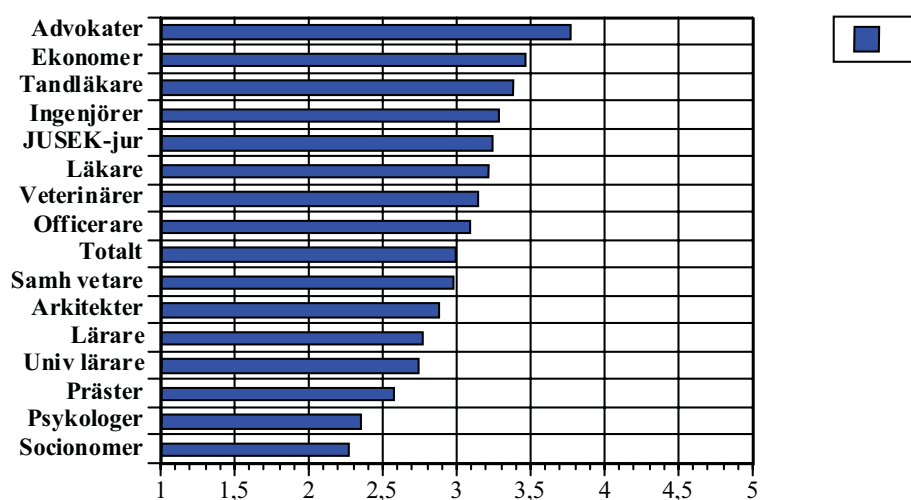
Socionomer, psykologer och präster är starkt emot förslaget att minska den offentliga sektorn, medan advokater, ekonomer och ingenjörer är starkt för. Motpolerna representeras som synes av socionomer och advokater, vilka visar den stora spännvidden inom SACO i denna fråga. De som är anställda i den offentliga sektorn hade ett balansmått på -17 och medelvärde på 2,76 mot de privatanställdas +34 resp. 3,56 och egenföretagarnas +58 resp. 3,95. Kvinnors balansmått var -20 och medelvärdet 2,71 mot männens +20 resp. 3,32. Både sektor och kön förklarar alltså stora delar av skillnaderna mellan yrkesgruppernas åsikter i denna fråga. De yrkesgrupper som är signifikant splittrade inom sig i åsikten om den offentliga sektorns minskning är: civil-ekonomer, samhällsvetare, civilingenjörer, psykologer, läkare, tandläkare och veterinärer.

Ett index är bildat av följande förslag som har hög korrelation inbördes och som riktas så att de representerar en konstruerad indikator på en politisk höger-vänsterskala:

- minska den offentliga sektorn
- behålla kärnkraften även efter 2010
- minska finansmarknadens inflytande på politiken

- överföra statlig verksamhet t.ex. Telia i privata händer
- låta privata företag svara för äldreomsorg
- öka antalet fristående skolor
- bedriva mera sjukvård i privat regi
- höja skatterna hellre än att minska den offentliga servicen

Vi får då nedanstående rangordning av de fjorton yrkesgrupperna, som i stort sett är identisk med den föregående enstaka indikatorn om att minska den offentliga sektorn.

Figur 7.2: Yrkesgruppernas medelvärden på ett femgradigt index som representerar en politisk vänster-högerskala. (Ju högre värde desto mera högerorienterade attityder)

Medelvärdesskillnaderna mellan yrkesgrupperna är för det mesta signifikanta med undantag för några näraliggande grupper. Återigen förklaras en hel del av dessa skillnader mellan yrkesgrupper av bakgrundsvariabeln/faktorn kön (kvinnor = 2,74 och män = 3,16) och av faktorn sektor (offentliganställda = 2,8, privatanställda = 3,23 och egenföretagare = 3,62). Det finns en viss interaktion mellan kön och sektor, så att offentliganställda kvinnor har ytterligare lägre värde, medan privatanställda män har ytterligare högre värde. Skillnaden mellan levande-professioner (socionomer, lärare, präster, läkare, psykologer, tandläkare, universitetslärare, och veterinärer) och teknik-professioner (ekonomer, arkitekter och ingenjörer) är också relativt stor

(L = 2, 8 resp. T=3, 2) och interagerar med kön, så att kvinnor i levande-professioner har ytterligare lägre värde, medan män i teknik-professioner har ytterligare högre värde.

Om man kontrasterar de fyra grupperna på vänsterkanten (socioonomer, psykologer, präster och universitetslärare) med de fyra på högerkanten (advokater, ekonomer, tandläkare och civilingenjörer) finner vi avsevärt större andel kvinnor och offentliganställda bland de förra och män och privatanställda bland de senare. Man kan därmed konstatera att SACO-medlemmarna utgör ett aggregat av professionella som är starkt fragmenterade på såväl kön och sektor som yrkesgrupp.

Bland respondenterna skilde vi ut anställda (52%) från chefer (18%) och från de som tillhör företags- eller organisationsledningen (30%). Det finns signifikanta skillnader mellan dessa olika nivå-kategorier i hur de håller med om förslaget att minska den offentliga sektorn och att privatisera vissa delar av den. Chefer och ledare håller oftare med om att det är bra förslag (M=3,27 för ledare och M=2,78 för övriga anställda). Ledarskap är förstås relaterat till kön, då män är överrepresenterade bland chefer och ledare. Det är också relaterat till sektor, då chefer och i synnerhet ledare i den privata sektorn är avsevärt mera orienterade åt den högra sidan på skalan än personer i motsvarande positioner i den offentliga sektorn. Officerare, och läkare har fler chefer än genomsnittet, medan präster, advokater, arkitekter och tandläkare har fler ledare än genomsnittet. Den politiska högerorienteringen bland läkare, advokater och tandläkare kan därmed delvis förklaras av en överrepresentation av chefer respektive ledare. Den starkaste interna skillnaden i politiska åsikter mellan offentliganställda kvinnor och egenföretagande män tycks föreligga bland tandläkare (M diff=1,01), läkare, allmänjurister, arkitekter och veterinärer i den ordningen.

En annan faktor som kan förklara mycket av skillnaderna i politiska åsikter är klassbakgrunden. Professionella som kom från arbetarhem har signifikant lägre värde på vänster-högerskalan (M=2,72), medan de som kom från tjänstemannahem har högre värde (M=3,14) och de från akademikerhem har ännu högre värde (M=3,2). Signifikanta skillnader i politiska åsikter visar sig också föreligga mellan de samhällsklasser som man placerade sig själv i. De tre lägre klasserna arbetarklass, lägre medelklass och medelklass på ena sidan skilde sig från övre medelklass och överklass å andra sidan. Skiftande klassbakgrund och nuvarande egen subjektiv klasstillhörighet kan således vara två faktorer som skapar heterogenitet bland SACO-medlem-

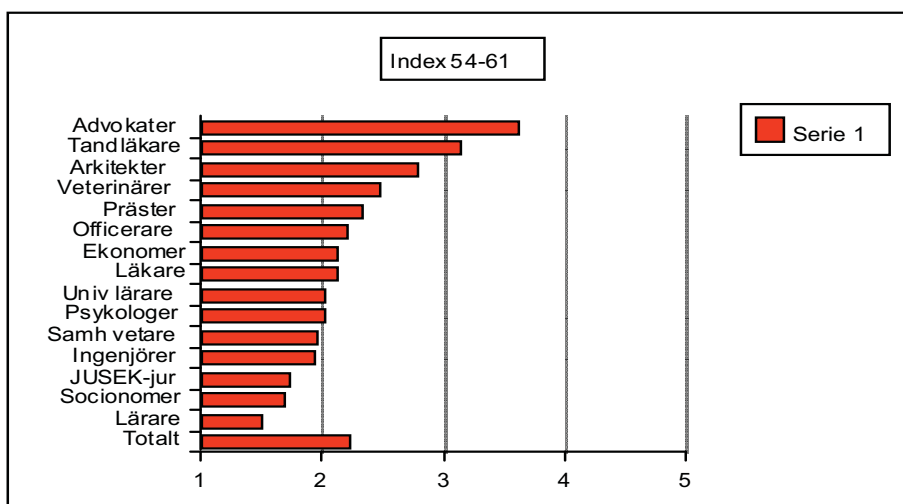
marna och förhindrar ett gemensamt klassmedvetande och att de bildar ett mera sammanhängande politiskt kollektiv (Cigéhn 1995:139).

RESURSER

Ett annat sätt att testa homogeniteten i en förmodad ny professionell medelklass går ut på att använda indikatorer som organisationsresurser och kunskapsstillgångar, vilket anknyter till skillnader mellan företags- och organisationsledare, chefer och arbetsledare å ena sidan och övriga professionella anställda å andra sidan. Beslutsfattande positioner eller auktoritet undersöktes med åtta olika frågor som slogs samman till ett index.

Frågan handlade om inflytande på beslut vid den egna arbetsplatsen:

- öka eller minska antalet anställda
- större förändringar om vad som ska tillverkas eller säljas eller vilka tjänster som ska utföras
- förändringar av arbetstakten
- förändringar av arbetssättet eller organisationen
- beslut om budgeten i allmänhet
- beslut om budgetens storlek
- beslut om budgetens fördelning
- andra viktiga beslut

Figur 7.3: Index angående inflytande på beslut i den egna arbetsorganisationen

Bland SACO-medlemmarna är det som synes stora variationer mellan yrkesgrupperna vad gäller tillgången till beslutsresurser eller beslutsmyndighet. Advokaterna har mest inflytande och lärarna minst. Advokater, arkitekter och tandläkare har höga värden på detta index. Det förklaras framförallt av att det i dessa tre grupper finns en stor andel egna småföretagare, som har stort inflytande genom att vara ägare eller delägare. Ingenjörer, allmänjurister, socionomer och lärare är mera underordnade byråkratisk styrning och mindre självstyrande professionella i sina respektive arbetsorganisationer. Beslutsmyndighet kan också studeras som i vilken utsträckning man är styrd av lagar och förordningar, ekonomi, etiska regler, arbetsrutiner respektive eget kunnande. Advokater, tandläkare, läkare, präster och psykologer uppger sig t.ex. i hög grad vara styrda av etiska regler, medan ekonomer och ingenjörer inte uppger sig vara det. Samtliga yrkesgrupper uppger sig däremot i mycket hög grad vara styrda av eget kunnande. Detsamma gäller frågan om ”i vilken grad kan du bestämma över hur du ska lägga upp ditt arbete”. Att vara självständig i sin yrkesutövning i det direkta arbetet kan också sägas höra till de professionellas anspråk. Här finns den mest anmärkningsvärda homogeniteten bland respondenterna, vilket kan sägas skilja den professionella medelklassen från andra skikt eller klasser. Det är kanske bara i den meningen som det finns någon slags potentiellt kollektiv.

SAMMANFATTNING

Med tjänstesektorns och tjänstearbetets expansion under senare decennier och särskilt under 1980-talet växte det fram betydande och militanta grupper inom vad som ofta kallats en ny medelklass. De är ganska välorganiserade genom sina fackförbund inom TCO eller SACO. Det var också de som under 1970- och 80-talen förde offensiva kampanjer utifrån egna intressen, ofta med internationella jämförelser, och inte anpassade sig till krav på återhållsamhet, utan ofta använde sig av de offentliganställdas konflikträtt – utmanade av arbetsgivarorganisationernas krav på neddragningar som de ofta var (Åmark 1993). Den solidariska lönepolitiken med mindre inkomstskillnader, kostsamma försäkringsreformer, som utnyttjades mera av arbetsklassen jämte höga marginalskatter på inkomster, missgynnade också delvis den nya medelklassen. Det är några omständigheter som skulle kunna

tänkas skilja ut en ny medelklass inklusive professionella från den svenska allmänheten.

Högre tjänstemän har traditionellt röstat konservativt eller borgerligt. SACO-medlemmar röstar vanligen för vänsterpartier i samma utsträckning som den utbildade medelklassen som helhet tenderar att göra, dvs. 25–30 procent (SOM-data 1996 egen bearbetning; Oskarson 1994:104). I valet 2002 röstade 37 procent av SACO-medlemmarna på Socialdemokraterna och Vänsterpartiet mot 48 procent av hela väljarkåren. De största avvikelserna gällde Miljöpartiet som fick drygt 10 procent bland SACO-medlemmarna mot knappt 5 procent bland samtliga och Folkpartiet med knappt 23 respektive drygt 13 procent (Universitetslärares 14:2002, s. 12). I det här avseendet hör SACO-medlemmarna till ett i huvudsak borgerligt politiskt skikt. Det har emellertid framträtt en växande skillnad mellan tjänstemän i den privata respektive den offentliga sektorn, vilket skapat splittring inom vissa yrkesgrupper. Offentliganställdas rörelse åt vänster har dock tenderat att gå långsammare än väntat samtidigt som deras andel på arbetsmarknaden har vuxit med rekrytering från lägre klasser i samhället.

Professionella håller i större utsträckning än allmänheten med om förslaget att minska den offentliga sektorn och att privatisera vissa verksamheter. På en politisk vänster–högerskala är de professionella mera högerorienterade än allmänheten. Skillnaderna mellan olika professionella grupper är dock avsevärd. Vid extrempolerna finner vi socionomer på vänsterkanten och advokater på högerkanten. En stor del av dessa skillnader förklaras med kön och sektor, där sektor inkluderar en stor andel egenföretagare. En annan förklaring är chefspositioner och beslutsmakt, vilket samvarierar med kön, sektor och delvis med yrkesgrupp. Chefer och personer i ledning håller betydligt oftare med om förslagen att minska den offentliga sektorn och att privatisera delar av den.

Vi har alltså ett aggregat av professionella som är splittrat främst på kön, och arbetslivssektor jämte ägande av ekonomiskt kapital (offentlig, privat, egenföretagare) men också med avseende på auktoritet och organisationsresurser (chefer, ledning, övriga anställda). En fortsatt feminisering respektive privatisering kommer att skapa ökade skillnader mellan och inom yrkesgrupper utöver skillnader som ligger i interna specialiseringar. I många fall kan sådana specialiseringar sammanfalla med könsskillnader och skillnader mellan sektorer (Einarsdottir 1997). Splittringen hör ihop med klassursprung. De två extrema grupperna är då åter å ena sidan socionomer som

i större utsträckning härrör från arbetarhem och å andra sidan advokater och läkare som oftare kommer från akademikerhem. Eget kunnande och ambitioner att arbeta självständigt utifrån professionell kunskap och etik är däremot det som främst förenar dessa yrken. Däri ligger starka gemensamma anspråk på professionalism.

I kapitel två diskuterades marknadsiering och en tendens att övergå från en mera traditionell altruistisk tjänsteideologi till kommersialisering. Vi kunde konstatera att det förutom en uppdelning mellan yrkesgrupper också förelåg en viss uppdelning i åsikter och en inre differentiering inom offentliganställda yrkesgrupper och särskilt bland socionomer, lärare, läkare, psykologer, universitetslärare och jurister. Men om denna uppdelning hade tilltagit i.o.m. att arbetsvillkoren hade förts mera i riktning mot marknader, kan förstås inte avgöras från detta enstaka mättillfälle.

Bland de tre metoderna att pröva om professionella kan betraktas som och konstituerar ett mera homogent skikt som en ny medelklass, har vi alltså funnit svagt stöd vad gäller förtroende, där professionella knappast skiljer sig från allmänheten i sin uppfattning men samtidigt inte betraktas som en enhet. Överensstämmelsen mellan allmänhetens och de professionellas rangordning av yrkesgrupperna vad gäller förtroende är mycket stor. De professionella visar sig i det avseendet snarare vara en del av befolkningen än en avvikande särgrupp. Däremot skiljer de sig från allmänheten så att de för det första röstar mera konservativt och borgerligt i allmänna val och att de för det andra hyser mera högerorienterade politiska åsikter. Men även där är splittringen mellan yrkesgrupper med avseende på kön, sektor, organisationsnivå och klassbakgrund så stor att man knappast kan tala om ett aggregat och rakt inte om ett sammanhållet kollektiv och en potentiell politisk aktör.

PROFESSIONELLAS INTERNATIONALISERING

INLEDNING

Professionella yrken och utbildningar utvecklades i nära symbios med nationalstaternas framväxt, särskilt på kontinenten och i de nordiska länderna. Professionerna har haft sin utbildning, sitt statliga och offentliga erkännande, sin reglering och sin arbetsmarknad nästan helt och hållet inom nationalstaternas gränser. Så är det knappast i samma utsträckning numera. Mellan- och överstatliga organisationer utmanar nu dessa nationella monopol gällande såväl kontroll av utbildning som regler för arbetsliv och yrke. Nationell avreglering ersätts delvis av internationell återreglering – främst genom EU och sedan också genom globalisering av marknader för kapital, varor, tjänster och arbete (Fingleton (red.) 1992; Dicken 1992; Eden (red.) 1994; Evetts 1995a/b, 1999; Orzack 1992; 1996; Sassen 1996; Held et. al. 1999; Hanlon 1999).

Sedan slutet av 1960-talet har vidare den högre utbildningen i Sverige internationaliserats i flera olika avseenden (Sörlin 1994; af Winklerfelt 1994; Cederlund 1999; Sedigh Zadeh 1999; Sörlin & Törnqvist 2000). Högre utbildade skaffar sig i ökad utsträckning delar av sin utbildning utomlands – något som var vanligt på medeltiden och fram till början av 1800-talet. Högre utbildade arbetar dessutom oftare utomlands under längre eller kortare tid. I Sverige utgör SACO en av de mera aktiva aktörerna för internationalisering (Akademiker 1999:3:20ff). Men i talet om dessa tendenser tycks internationaliseringen inte sällan överdrivas mycket starkt. Nationalstaten sägs erodera, och emigrationen av högre utbildad arbetskraft jämte

ekonomiskt kapital anses antingen hota eller vara en nödvändig förutsättning för nationell välfärd och ekonomisk utveckling. Andra argumenterar för att nationalstatens påstådda borttynande är mycket överdriven. Ett skäl är att internationaliseringen i stor utsträckning är ett fenomen som i huvudsak berör den politiska och professionella urbana eliten. Ett annat skäl är att de politiska institutionerna och den offentliga administrationen fortfarande är nära knuten till nationalstaten. I detta kapitel ska vi granska internationaliseringens utbredning och särskilt professionellas migration, fördelningen av åsikter om internationalisering bland SACO-medlemmarna och hur erfarenheter av internationalisering är knutna till åsikter därom.

Egenföretagare bland SACO-medlemmar och högre utbildade har alltid i Sverige utgjort en minoritet, nästan en tredjedel har varit privatanställda och cirka två tredjedelar offentliganställda. Det betyder att en mindre andel av de professionella mera direkt har kunnat påverkas av internationalisering på det sätt som ekonomisk internationalisering kan drabba företag genom internationell konkurrens eller genom utländska företagsköp eller att inhemska företag bestämmer sig för att förlägga sin verksamhet i andra länder med t.ex. lägre kostnader för arbetskraften. Mycket av farhågorna i diskussionen kring internationalisering har rört just företagsflyttningar. Offentliga organisationer är inte flyttbara på samma sätt, och offentliganställda påverkas därmed avsevärt mindre av internationell kapital- och arbetskraftsmigration. Privata kapitalinvesteringar är mindre nationellt bundna än finansieringen av offentliga verksamheter, vilket också gör att privat sektor påverkas avsevärt mera av internationalisering än den offentliga. Internationalisering påverkar därmed också män och kvinnor på arbetsmarknaden i olika hög grad, eftersom männen utgör en större andel i den privata sektorn och kvinnorna en större andel i den offentliga sektorn (Perkin 1989; Reich 1991; Bailey 1994; Herman 1996).

Överläggningar inom EU för att internationalisera utbildning och arbete har pågått länge i formella organisationer och med stora inslag av informell lobbying, vilket visat stort inflytande från vissa professionella organisationer och från vissa länder (Neale (red.) 1996; Svensson 1994a/b, 1996). Vad som kan kallas europeisering påverkar mycket starkt såväl central som regional nationell politik och administration (Jacobsson 1997; Jacobsson & Mörth 1998). Påtryckningar på nationella professionella förbund innehåller därvid bland annat: ömsesidigt erkännande av examina och betyg, harmonisering av kursinnehåll och antal utbildningsår, identifiering och elimi-

nering av marknadsbegränsningar, att gynna effektivitet och stimulera intresseorganisationer samt att centralisera ansvar. Dessa processer tenderar att öka betoningen på legitimitet hos internationella organ. Professionella yrken internationaliseras på så sätt att nationalstaternas inflytande och den professionella kontrollen över yrkesinträden, konkurrensregler och belöningar minskar. Detta växande internationella, dvs. huvudsakligen europeiska, regleringsväsende utmanar de traditionella professions sociologiska modellerna som hade nationalstaten som sin grundläggande enhet (Evetts 1995a/b; 1999). Samtidigt betonar internationaliseringen och särskilt europeiseringen vilka nationella intressen som måste beaktas och skyddas. Behovet av legitima nationella organ och trovärdig politik ökar i takt med de internationella påtryckningarna (Jacobsson & Mörth 1998). Denationaliseringen kan alltså på många sätt vara överdriven. Så tycks det ha varit under några år kring senaste sekelskiftet, när det gäller den påstådda utflyttningen från Sverige av längre utbildad arbetskraft och vissa professionella yrken (Välfärdsbulletinen 1998:4; 1999:2; Invandring... 1999). Internationalisering är emellertid det bästa exemplet på ett nytt område för nationell politik (Premfors 1998).

Efter denna allmänna inledning kommer kapitlet att först handla om talet om och institutionaliseringen av internationalisering av högre utbildning. I kapitlets andra del presenteras några data om längre utbildades migration samt enkätdata om internationella erfarenheter och åsikter om internationalisering i några olika betydelser bland SACO-medlemmarna. Vi ska också något spekulera i vilka tänkbara effekter internationaliseringen kan få i termer av fortsatt differentiering inom och mellan SACO-yrken och i vilken utsträckning dessa yrkesgrupper och deras företrädare i dessa avseenden utgör en homogen grupp och en politisk kraft. Kapitlet handlar mest om den utåtriktade internationaliseringen och mindre om den inåtriktade, t.ex. internationell reglering av professionellas yrkesutövning.

INTERNATIONALISERING AV HÖGRE UTBILDNING: INTERNATIONALISERING ELLER EUROPEISERING

Begreppet internationalisering förekommer numera flitigt i många olika betydelser och både som hot och löfte. Allmänt betecknar det en gradvis omlokalisering av vilken fråga, aktivitet eller resurs som helst från en inom-

statlig till en mellan- eller överstatlig nivå. Det finns såväl ekonomisk, politisk som kulturell internationalisering – det senare inkluderar bland annat internationella delar i utbildning, litteratur i främmande språk och utbyte av studenter och lärare. Här följer ett exempel på en annan tolkning av begreppet internationalisering som närmast representerar en ideologi som kan kallas internationalism.

Internationalisering är i den utbildningspolitiska diskussionen ett honnörsord, som kan ha skiftande innebörd: allt från att höja kvaliteten i den svenska utbildningen, så att Sverige klarar sig i konkurrensen på världsmarknaden, till att utbildningen ska ge insikt i de globala sambanden - i fråga om befolkning, utnyttjandet av naturens resurser och fördelningen av välstånd - och skapa förståelse för andra kulturer, religioner och samhällen. En gemensam nämnare är dock ambitionen att med hjälp av utbildning underlätta rörlighet över nationsgränserna och internationellt samarbete. (Utlandsstudier och internationella utbildningskontakter. Vad ska göras centralt, vem ska göra det och hur?, *Ds* 1993:76, s 39)

Högre utbildning och professionella yrkesgrupper har naturligtvis också i Sverige alltid haft viss internationell anknytning. Svenska studenter har bedrivit utlandsstudier allt sedan de första universiteten bildades på kontinenten (Svensson 1978; Törnqvist 1993; Sörlin 1994;). Kontakter mellan enskilda forskare eller grupper inom olika institutioner har knutits spontant på längre eller kortare tid och i mer eller mindre ömsesidiga utbyten. Internationella sammanslutningar har etablerats. Tillsammans har detta vävt till ett numera mycket omfattande och ständigt förändrande nätverk.⁸ Vissa professionella yrkesutövare håller kvar kontakter med det internationella vetenskapliga samhället. Andra får del av det genom tidskrifter och den information som deras förbundsorganisationer förmedlar. Dessa nationella organisationer är ofta representerade i internationella sammanhang.

Från 1970-talet har den spontana internationaliseringen kompletterats med en mera planerad och programmatisk policy jämte en utbyggd organisation. Internationella frågor väckte ett ökat intresse under 1960-talet, och det var en av grunderna till att man mera systematiskt började diskutera internationalisering och att medvetet driva all utbildning i en sådan riktning. Så tillsatte t.ex. Universitetskanslersämbetet en arbetsgrupp 1972 för att utreda universitetens internationalisering. Den tog sig följande utgångspunkt.

Utvecklingen mot ökat beroende och samspel mellan länder och folk förändrar i avgörande grad förutsättningarna för tillvaron och därmed för utbildningen. I stort är denna utveckling inte bara ofrånkomlig utan också önskvärd. Men internationaliseringsprocessen medför problem, och den kan ta inte önskvärda former. Detta förstärker emellertid skälen för internationalisering av utbildningen, så att förutsättningarna skapas för att påverka utvecklingen. En internationaliserad utbildning måste vara allsidig, kritisk och värdemedveten.⁹ (Utbildningens internationalisering 1974)

Behovet av internationell solidaritet och världsmedborgarkänsla togs som det främsta och allmänna motivet för internationaliserad utbildning. Till det kom ett underordnat arbetsmarknadsmotiv som gällde att olika yrkesfunktioner ansågs bli mera internationella. Med utbildning skulle man skapa global öppenhet, medvetenhet och handlingsberedskap jämte förståelse och respekt för andra folk och kulturer. På det sättet skulle man ge studenterna ett allsidigt, kritiskt och värdemedvetet tänkande. Detta betonades mycket starkt. Men internationaliserad utbildningen skulle också så långt som möjligt vara jämförbar med och konkurrenskraftig med andra länders utbildning.

Utredningen föreslog en mängd olika åtgärder på olika nivåer. Innehållet i alla studiekurser borde internationaliseras. Alla utbildningslinjer borde inledas med en tvärvetenskaplig orienteringskurs om universitetens funktion i samhället och i en internationaliserad värld. Utredningen föreslog också att inrätta en internationell ekonomutbildning, studiekurser i öststatkunskap, i latinamerikanska samhällsförhållanden och i internationella relationer. Man föreslog också åtgärder för att underlätta student- och lärarutbyten, bland annat att inrätta internationella sekretariat dels inom UKÄ dels vid universiteten. Särskilda statliga medel anslogs till den grundläggande högskoleutbildningens internationalisering, och de första delarna i en administrativ organisation kring internationalisering var därmed etablerade. Reformerna fick en rad bestående resultat med ytterligare andra linjer och kurser med internationell inriktning. Efterhand har sedan också internationella inslag i kurser och särskilda kurser tillkommit i många ämnen. Men det har ändå varit en ganska begränsad verksamhet, om man jämför med det utbud som förekommer numera.

I högskolelagens femte paragraf stadgas att ”högskolorna bör vidare i sin verksamhet främja förståelsen för andra länder och för internationella förhållanden”. Detta har också betonats mycket starkt i studenternas nationella

program för internationalisering (SFS 1991).

Men den högre utbildningens och de professionella yrkenas internationalisering aktualiserades i Sverige på ett helt nytt sätt genom vad som kan kallas europeiseringen och först med Sveriges anslutning till det europeiska ekonomiska samarbetsavtalet (EEA) vid årsskiftet 1993/94 och sedan med medlemskap i den europeiska unionen (EU) ett år senare. Grunderna till denna aktualisering var i huvudsak två. För det första förekom en häftig kritik mot det svenska utbildningsväsendet på alla nivåer. När det gäller högre utbildning ansågs länge omfatta en för liten andel, särskilt av de avgångna yngre från gymnasieskolan. Genomströmningen och examinationsfrekvensen ansågs allt för låg inom många strategiska ämnen, en för stor andel hade kortare högskoleutbildningar, en för liten andel arbetade inom näringslivet och lönerna för de längre utbildade ansågs alltför låga. Utbyggnad föreslogs främst av de tekniska och naturvetenskapliga utbildningslinjerna för att stärka Sveriges internationella konkurrenskraft och för att motverka vad som vid jämförelser främst med andra OECD-länder tolkades som ”att Sverige halkat efter”.¹⁰

För det andra lyftes utbildningen fram som ett viktigt medel för öka den europeiska gemenskapen. Detta formulerades i en rad programskrifter i EU-kommissionen. (En översikt ges i af Winklerfelt 1994). Utbildningen måste enligt dessa få större betydelse för att man ska kunna förverkliga de politiska, ekonomiska och sociala målen. Man har mest tryckt på kvaliteten i utbildningen för att skapa en välutbildad arbetskraft till införandet av den inre marknaden 1993 och dess konkurrenskraft mot andra delar av världen. Men på senare år har man också betonat utbildningens roll för social och kulturell integration mellan länder inom EU och att erkänna och uppmuntra den kulturella mångfalden och flerspråkigheten, ”och den betydelse som unga människor kan ha för den europeiska integrationen” liksom för öppenhet mot övriga världen. (Memorandum on Higher Education 1991:21). Den sociala och kulturella integrationen betonas ytterligare i SOCRATES, det utbytesprogram som från 1995 ersatte ERASMUS. EU-medlemskapet öppnade en större arbetsmarknad som också gör det viktigare att jämföra utbildningar mellan olika länder. Propagandan för internationalisering i betydelsen utbyten av studenter och lärare intensifierades i samband med inträdet i EU och målade upp en mycket positiv bild i studenttidningar och förbundstidningar.

Detta är två huvudskäl till att utbildningens internationalisering åter

kom på dagordningen och gav anledning till en mycket intensiv verksamhet. Under 1970-talet tog man initiativ från centralt håll genom UKÄ och föreslog i detalj hur internationaliseringen skulle gå till. Från slutet av 1980-talet var de centrala initiativen av mera allmänt slag, medan utförandet överlämnades till högskolorna, vilket var en följd av den decentralisering och avreglering som också högskolan genomgick under dessa år. Det finns nu en besluts- och administrationsapparat uppbyggd för internationaliseringsfrågor. Verket för högskoleservice hade det under några år som en av sina sex avdelningar, där man huvudsakligen hade informations- och uppföljningsuppgifter. Universiteten har internationaliseringsdelegationer och sekretariat, som formulerar programskrifter. På fakulteterna och på institutionerna finns internationaliseringsansvariga. Det har alltså skett en stark formalisering av verksamheten både i termer av kodifiering och organisation.

Sedan europafrågan åter aktualiserat internationaliseringen blev detta ibland liktydigt med europeisering. I många programskrifter och i diskussioner uppmärksammades det, och man sökte hålla isär det så att europeisering inte skulle ske på bekostnad av internationalisering. I Göteborgs universitets andra internationaliseringsprogram sågs t.ex. inriktningen på Europa som naturlig med hänsyn till att man hade de flesta ekonomiska, politiska och kulturella kontakterna med dessa länder.¹¹ Samtidigt i tider av stark europafokusering påmindes om universitetets profilering på forskning och utbildning om problem i tredje världen, och att denna prioritering inte skulle få stå i motsatsställning till Europa utan som en balansering och en markering av Europas placering i ett större, globalt sammanhang.

Ser man på internationaliseringsdiskussionen på längre sikt, går det att urskilja två huvudfår. Den ena omfattar en retorik knuten till bildning, kulturell mångfald, freds- och konfliktnfrågor, integration och ett globalt perspektiv. Den hör närmast ihop med internationalisering. Den andra omfattar en retorik knuten till yrkesutbildning, ekonomisk utveckling, produktion och marknadskonkurrens. Den hör istället närmare ihop med europeisering. Under 1990-talets första hälft skedde en klar svängning från den första till andra hållningen. Den institutionella uppdelningen mellan dem båda demonstreras tydligt i hur vissa universitet skiljer på ett internationellt sekretariat och ett EU-sekretariat. Det sena 90-talet innebar istället en viss ambivalens till europeiseringen och klar stagnation av utbyten i EU-program. Internationaliseringen sågs oftare som ett hot mot nationell utveckling.

MIGRATION OCH AMBIVALENS TILL INTERNATIONALISERING

Under 1960-talet förekom en diskussion om utflyttning av högre utbildad arbetskraft eller "brain drain" som mest omfattade forskare (Friborg & Annerstedt 1972; Friborg 1975). Under senare hälften av 1990-talet började man åter tala om emigration i sådana termer, men då inkluderades mera allmänt högre utbildade. Men ibland fokuserades uppmärksamheten särskilt på civilingenjörer. Denna diskussion ifrågasatte på sitt sätt internationaliseringen och såg den som ett hot mot nationell ekonomisk utveckling och välfärd. Statistiken över emigrationen misstolkades och överdrevs emellertid ofta. Vissa yrkesförbund och arbetsgivareförbund jämte SACO deltog i denna diskussion, där den ökade benägenhet att flytta utomlands gärna förklarades med låga löner i teknologibranschen och höga inkomst- och företagsskatter, vilket anses känneteckna ett ogynnsamt företagsklimat och orsaka utflyttning också av hela företag – något som underlättades genom medlemskapet i EU. SACO föreslog ett antal möjliga åtgärder för att förändra dessa villkor:

1. Höja lönerna
2. Sänka skatterna
3. Underlätta för företag att etablera sig
4. Använda invandrare med högre utbildning

Frågeundersökningar bland studenter och nyutexaminerade visade mycket riktigt på en ökad benägenhet eller önskan att arbeta utomlands kortare eller längre tid. I några studier gällde att så många som tre fjärdedelar av t.ex. civilingenjörer, ekonomer och naturvetare kunde tänka sig att arbeta utomlands (Personal och ledarskap 9:1998). Detta kan i sig självt tolkas som en effekt av en stark propaganda kring internationalisering och studentutbyten sedan slutet av 1980-talet. Utbildningsdepartementet och SCB har efter bästa förmåga sökt korrigera tolkningarna och tillhandahålla säkrare siffror angående migrationen. Ökad emigration har naturligtvis delvis att göra med att Sveriges befolkning har fått en större andel med utländsk bakgrund, och den andelen varierar också mycket mellan olika yrkesgrupper. Emigrationen ökade ganska kraftigt under 1990-talets första år, då det förelåg mycket hög arbetslöshet, för att sedan avta under senare delen av 90-

talet. Högskoleutbildades utvandring ökade något starkare än de icke högskoleutbildades. Med hänsyn till återinvandring låg nettoflödet under 1990-talet något under 0,25 procent av det totala antalet högskoleutbildade. År 1998 var andelen utvandrade ungefär 0,5 procent av den totala gruppen högskoleutbildade. Av ingenjörer, ekonomer och forskare födda i Sverige flyttade t.ex. 1,2 procent av respektive grupp utomlands toppåret 1997. År 1998 utvandrade 699 civilingenjörer som var födda i Sverige, medan 386 som tidigare utvandrat flyttade tillbaka detta år. Vid mitten av 1990-talet utvandrade något mindre än två procent av nyutexaminerade civilingenjörer. Sjuksköterskor, läkare och tandläkare är tre andra yrken som hade en hög andel utvandrade vissa år under 1990-talet (Emigration bland högutbildade, SCB 1998; Välfärdsbulletinen 1998:4; 1999:2; Statistiska meddelanden SCB 2:1998; Invandring... 1999).

Kvinnor och män utvandrade i samma utsträckning under 90-talet med undantag för sjuksköterskor, där den lilla andelen manliga visade en större benägenhet att utvandra. Det var de yngre som flyttade mest. Antalet utvandrade högskoleutbildade födda i Sverige i åldern 25–34 år var dubbelt så stort som antalet i nästa tioårsgrupp. Av svenskfödda utvandrade återvänder mellan 40 och 60 procent inom tio år, och återvändandet ökade under senare delen av 1990-talet.

Mellan de nordiska länderna har det funnits en fri arbetsmarknad sedan 1954, och erfarenheterna härifrån har använts för att förutspå möjliga rörelser mellan EU-länder. Under 1980-talet var emigrationen från Sverige, Danmark och Norge mycket liten och låg mellan 0 och 0,3 procent av befolkningen (Wadensjö 1995: kap. 5). Något mer än åtta procent av emigranterna hade högre utbildning, och benägenheten att emigrera ökade med högre utbildning i samtliga tre länder. Ändå uppgick inte andelen emigranter till mer än 0,1 procent av den svenska befolkningen med högre utbildning. Ekonomer och civilingenjörer hade den högsta benägenheten att utvandra – dubbelt så hög som universitetsutbildade i allmänhet, inklusive läkare vilka föredrog nordiska länder. Under 1980 och 90-talen var migrationen bland medicinsk personal ansevärd i olika riktningar beroende på växlande möjligheter på arbetsmarknaden.

I samtliga nordiska länder bestod större delen av emigranter med högre utbildning under 1980-talet av män. De nordiska länderna tog emot 25 procent av svenska migranter och EU-länder 35 procent och övriga länder således omkring 40 procent. Språk och andra barriärer hade mindre bety-

delse för högre utbildade att utvandra till EU-länder, och skillnaden mellan EU-medlemslandet Danmark och icke-medlemmarna Sverige och Norge var anmärkningsvärt liten när det gällde högre utbildade som emigrerade till EU-länder. Emigrationen var temporär och andelen återvändare var större bland de högre utbildade emigranterna, vilka därmed får ses som rörligare. Efter nio år hade halva andelen svenska emigranter återvänt.

Under tidigt 90-tal uppskattades två procent av hela arbetskraften i EU att ha kommit från andra EU-länder, 1,6 procent av EU:s befolkning bodde permanent i annat EU-land och 0,1 procent årligen av EU:s befolkning flyttade mellan EU-länder. Detta varierade naturligtvis betydligt mellan olika yrkesgrupper.

I vår egen SACO-studie frågade vi de professionella om de skulle vilja arbeta utomlands kortare eller längre period. Mindre än en tredjedel svarade nej, något mer än en fjärdedel svarade ja, kortare period, 16 procent ja, ett år, och också lika många ja, en längre period än ett år. Det fanns inga större skillnader med avseende på kön eller klassursprung, medan ålder hade ganska starkt samband så att 80 procent bland trettioåringar och 51 procent av personer i sextioårsåldern önskade arbeta utomlands – ju yngre desto längre period. Detta kan tolkas som en effekt av propagandan om internationalisering riktad till ungdomar under 1970 och 80-talen. Men viktigare är förstås att benägenheten och möjligheterna för rörlighet allmänt sett minskar med åldern.

Önskan om att arbeta utomlands var också något knuten till erfarenheter av att studera eller arbeta utomlands. Med en dikotomiserad variabel, arbetat utomlands eller inte, var sambandskoefficienten dock inte högre än 0,16, vilket motsvarar en fjärdedel av respondenterna som hade sådana erfarenheter och samtidigt önskade arbeta utomlands. Bland de som önskade arbeta utomlands var skillnaden mellan de som hade och de som inte hade erfarenhet av att arbeta utomlands 16 procent (81%-65%). Det tycks ganska naturligt alltså som om internationell erfarenhet ger viss benägenhet för ytterligare internationalisering.

Önskan att arbeta utomlands en viss begränsad tid var mera uttalad bland universitetslärare, samhällsvetare, ekonomer och officerare in den ordningen, och minst uttalad bland advokater, ämneslärare och psykologer. En fjärdedel av ekonomer och präster kunde tänka sig att arbeta utomlands under mer än ett år mot 16 procent bland samtliga. Det är uppenbarligen mycket stor skillnad mellan önskan att arbeta utomlands och andelen professionella

som faktiskt gör det. Potentialen för att arbeta utomlands tycks stor och stigande, men det finns åtskilliga hinder för att förverkliga denna önskan.

Sammanfattningsvis, emigrationen av professionella antas hota den nationella ekonomiska utvecklingen. Det förekommer tydligt en ökad benägenhet och önskan att flytta utomlands för arbete efter examen, och internationell erfarenhet av att studera eller arbeta utomlands ökar denna benägenhet. Det föreligger dock en klyfta av begränsande villkor mellan benägenheten eller potentialen att emigrera och att faktiskt realisera en utflyttning. Den överdrivna diskussionen kring emigrationen kan mycket väl tolkas som en sorts motsats till den tidigare mycket positiva propagandan för internationalisering genom migration av högre utbildad arbetskraft. Det kan emellertid också ses som en växande konflikt mellan aktörer som ser till nationella och regionala intressen å ena sidan och en internationaliserad professionell elit som saknar sådan lojalitet å andra sidan. En sådan uppdelning med åtföljande spänningar kan också förekomma inom och mellan olika professionella yrkesgrupper.

ÅSIKTER OM INTERNATIONALISERING

Professionella jämförda med befolkningen

Trots denna ökade migration och utbyten med andra länder tycks svenskar i allmänhet under 1990-talet ha varit mindre internationellt orienterade i vissa andra avseenden enligt årliga enkätstudier (Demker 1996). Samarbete med andra länder är inte alldeles självklart, förutom med nordiska länder; uttalanden i internationella konflikter som inte direkt berör Sverige bör undvikas; färre invandrare bör accepteras; och mindre bidrag till utvecklingsländer bör ges. Sådana värderingar spreds från den politiska högern över till vänstern under 90-talet. Medlemskap i NATO attraherade en mindre men ökande andel, medan frihet från allianser traditionellt har haft högre acceptans (Bjereld & Ekengren 1996; Bjereld 1999).

SACO-medlemmarna avviker från allmänheten genom att vara mera positiva i många av dessa åsikter om internationalisering så som högre utbildade tenderar att avvika också i andra avseenden. År 1996 angav de oftare än allmänheten att det kunde vara ett bra förslag att ta emot fler flyktingar (27% mot 13%). De angav mindre ofta att förslaget att minska bidrag till utvecklingsländer var ett bra förslag (16% mot 31%). Dessa indikatorer

kommer att kallas internationell solidaritet, och på det sättet tycks högre utbildade ha högre solidaritet än allmänheten. Här följer några andra jämförelser mellan SACO-medlemmar och allmänhet. Dessa indikatorer kommer att kallas internationell orientering eller samarbete, och de ska senare sättas samman i ett index.

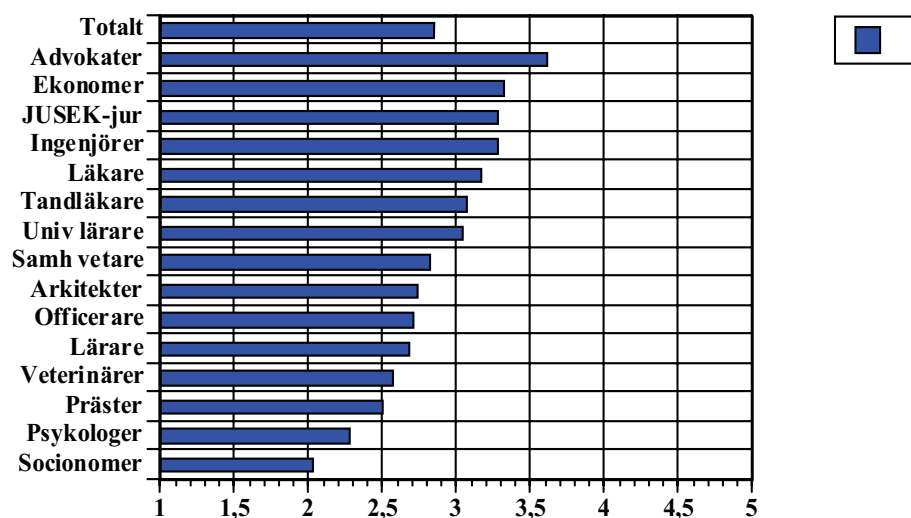
Tabell 8.1: Jämförelse mellan SACO-medlemmar och svenska befolkningen på fem indikatorer som avses mäta internationell orientering. Procent som fann förslagen bra respektive dåliga

Indikatorer	Svarsalternativ	SACO-medl.	SOM-unders.
”Sverige bör vara med i EU även om det betyder inskränkning av den politiska självständigheten”	Bra förslag	39	19
	Dåligt förslag	45	61
”Sverige bör lämna EU även om det betyder en försämrad ekonomi”	Bra förslag	20	33
	Dåligt förslag	64	42
”Sverige bör i fredstid föra en alliansfri politik, syftande till neutralitet i krig”	Bra förslag	66	70
	Dåligt förslag	17	7
”Sverige bör söka medlemskap i NATO”	Bra förslag	22	17
	Dåligt förslag	50	46
”Sverige bör söka europeiskt försvarssamarbete”	Bra förslag	42	31
	Dåligt förslag	30	36

Svenska professionella tycktes vara mer benägna att stödja medlemskap i EU jämfört med allmänheten. (Bland allmänheten var skillnader i stöd för EU-medlemskap starkt uttalade mellan lägre och högre utbildade, 25% mot 49% huvudsakligen för medlemskap). De tenderade också oftare att stödja samarbete för internationellt fredsarbete. Internationalisering i betydelsen internationell solidaritet, internationell orientering samt europeisering tycks alltså vara ett område där det finns skilda åsikter mellan professionella och allmänhet. Dessa skillnader kan väntas öka i och med att internationaliseringen utvecklas, vilket kan orsaka växande spänningar mellan en elit eller expertgrupp och den övriga befolkningen.

SKILLNADER INOM SACO

Inom SACO förekommer flera olika uppdelningar som visar skillnader i åsikter om internationalisering, som t.ex. yrke, sektor, kön, ålder och klass, vilka också kan väntas öka i och med att internationaliseringen utvecklas. Det första exemplet rör medlemskap i EU, som har diskuterats ingående och innehåller många aspekter på internationalisering.

Figur 8.1: Stöd för förslaget att "Sverige bör vara med i EU även om det betyder inskränkning av den politiska självständigheten" på en femgradig skala

Advokater, ekonomer, ingenjörer och övriga jurister gav starkast stöd för förslaget att stanna kvar i EU, medan socionomer och psykologer gav det svagaste stödet. Ett annat exempel är förslaget att "Sverige bör lämna EU även om det betyder en försämrad ekonomi". Bland samtliga ansåg 64 procent att det var ett dåligt förslag mot 20 procent som ansåg att det var ett bra förslag, vilket ger ett balansmått på +44 för EU, om vi bortser från det neutrala mittenvärdet "varken eller". Skillnaderna mellan yrkesgrupperna var emellertid mycket starka. Advokaterna instämde i så hög grad att deras balansmått var +71 mot -9 för socionomerna. Hälften av socionomerna var positiva till att lämna EU, medan endast 10 till 15 procent var det bland advokater, ekonomer, ingenjörer, läkare och veterinärer.

Män var klart mera positiva till förslaget att Sverige ska stanna kvar som medlem i EU jämfört med kvinnor; äldre professionella var mera positiva

än yngre; professionella från akademiska familjer var mera positiva än de från arbetarfamiljer; egenföretagare var mera positiva än offentliganställda, vilka var mindre positiva än anställda i den privata sektorn; och chefer var betydligt mera positiva än icke-chefer. Vi finner ett starkt differentierat aggregat av professionella som saknar potential att agera som ett mera sammanhållet politiskt kollektiv på yrkes- och förbunds nivå. Ändå arbetar SACO hårt på att formulera mera enhetliga politiska program i vissa frågor – t.ex. att skapa en acceptans för EMU.

Indikatorerna från vår egen enkätstudie bland professionella: ”acceptera färre flyktingar i Sverige”, ”hjälpa invandrare att bevara traditioner och kultur”, ”acceptera fler flyktingar från andra länder” och ”minska hjälpen till utvecklingsländer” sattes samman i ett index kallat internationell solidaritet. Kvinnor och anställda i offentlig sektor visade därvidlag avsevärt större solidaritet än män och anställda i privat sektor, vilket också präster och psykologer gjorde jämförda med officerare och tandläkare. Det fanns däremot inga signifikanta skillnader mellan åldersgrupper och inte heller i flera andra avseenden.

De fem indikatorerna som rörde internationalisering i föregående tabell uppvisade hög inre korrelation skilda från indikatorerna rörande internationell solidaritet och sattes samman i ett index som avsåg att mäta internationell orientering i betydelsen ekonomiskt och politiskt samarbete. Nedan framgår värdena på detta index för de femton yrkesgrupperna.

Tabell 8.2: Internationell orientering – index på fem variabler och fördelning på yrkesgrupper

Yrkesgrupp	Medelvärde	Standardavv.
Advokater	3.40	0.921
Läkare	3.12	0.943
Civilingenjörer	3.11	0.951
Tandläkare	3.10	0.944
Ekonomer	3.09	0.695
JUSEK-jurister	3.08	1.004
Officerare	2.97	0.861
Universitetslärare	2.95	1.032
Samhällsvetare	2.81	0.898
Arkitekter	2.75	1.009
Ämneslärare	2.71	0.927
Veterinärer	2.69	1.090
Präster	2.57	0.982
Psykologer	2.34	0.830
Socionomer	2.25	0.761

Man finner signifikanta medelvärdeskillnader mellan de flesta parvis jämförda yrkena, utom för t.ex. socionomer och psykologer i undre delen och ingenjörer och läkare i övre delen. Enligt standardavvikelsen tycks den inre samstämmigheten vara lägst bland arkitekter, universitetslärare, veterinärer och allmänjurister i JUSEK, och högst bland ekonomer.

Mycket av skillnaderna mellan yrkesgrupper förklaras av och interagerar med skillnaderna mellan sektorer, kön och klass. Indexet kan användas för att finna sådana förklaringar. Vi finner större internationell orientering bland egenföretagare och anställda i privat sektor jämförda med anställda i offentlig sektor; större också bland personer i chefspositioner (både i offentlig och privat sektor); bland män jämförda med kvinnor; äldre professionella jämförda med yngre; och bland professionella som kommer från företagarfamiljer, tjänstemanna- och akademikerfamiljer jämförda med arbetarklass och bland dem som anser sig tillhöra överklass, övre medelklass och medelklass jämförda med dem som anser sig tillhöra lägre medelklass och arbetarklass. Den mest uttalade internationella orienteringen representerades av äldre egenföretagande manliga advokater och arkitekter och både manliga och kvinnliga tandläkare och privatanställda ingenjörer. Den minst uttalade internationella orienteringen representerades istället av yngre offentliganställda kvinnliga socionomer, psykologer, präster och veterinärer samt privatanställda kvinnliga arkitekter.

Internationell orientering i betydelsen av samarbete mellan länder var klart starkare bland äldre SACO-medlemmar med ungefär samma skillnad mellan åldersgrupperna både hos män och kvinnor. Den minst internationellt orienterade åldersgruppen var de mellan fyrtio och femtio år, födda 1947–56 som gått i högre utbildning under sent 1960-tal och tidigt 1970-tal. Regressionen mellan ålder och index för internationell orientering var emellertid mycket måttlig ($r=0,16$). Ålder är knappast en särskilt viktig förklaring till internationell orientering, och den går i klart motsatt riktning till vad som kunde förväntas utifrån ambitionerna att internationalisera. Äldre professionella var mera internationellt orienterade än yngre i samtliga yrkesgrupper utom bland advokater och allmänjurister, där fördelningen var mera spridd mellan åldersgrupper.

Skillnaderna var signifikanta mellan offentliganställda och egenföretagare, mellan privatanställda och egenföretagare och mellan offentliganställda och privatanställda i den storleksordningen. Större delen av egenföretagare finns bland advokater, arkitekter, tandläkare och veterinärer i den ordningen.

Större delen av anställda i privat sektor återfinns bland ingenjörer, ekonomer och samhällsvetare. Ett antal yrken har istället sin merpart bland anställda i offentlig sektor: socionomer, ämneslärare, präster, läkare, psykologer, universitetslärare och allmänjurister. Det förelåg en signifikant skillnad mellan män och kvinnor och de mest kvinnligt dominerade yrkena var socio- nomer, psykologer, ämneslärare och samhällsvetare. Könsskillnaderna var signifikanta inom de olika sektorerna utom bland egenföretagande profes- sionella. Sektorsskillnaderna var å andra sidan signifikanta inom könen utom skillnaden mellan privatanställda och egenföretagande män. Den största in- terna skillnaden mellan män och kvinnor fanns bland läkare respektive veteri- närer. Den största skillnaden mellan offentlig och privat sektor (bortseende från skillnaden mellan anställda och egenföretagare) förelåg bland läkare, tandläkare och ingenjörer, som om olika selektionsprocesser eller arbetsvill- kor var mest uttalade i dessa yrken.

Höga värden på indexet för internationell orientering förelåg även bland chefer. Företagsledare och chefer var överrepresenterade med 26 procent i den grupp som definierades som hög på skalan och som utgjorde två tredje- delar. Vad som kallades beslutsfattare hade högre värde på internationell orientering än icke beslutsfattare (dock inte högre än r-0,17). Självständig- het i arbetet som att bestämma över den egna arbetstiden och sättet att lägga upp arbetet och att inte behöva rapportera ofta till överordnad korrelerade positivt med internationell orientering. Professionellt arbete som klient- inriktat hade samband med lägre internationell orientering jämfört med icke klientinriktat arbete. Tjänstearbete med stark inriktning på ”att tjäna människorna utan hänsyn till deras ekonomiska ställning” korrelerade med låg internationell orientering. Å andra sidan hade kommersiella värden, re- presenterade av en stark inriktning på ”att sälja kvalificerade tjänster till bästa pris”, samband med hög internationell orientering. Klientinriktad of- fentlig service är förstås mera bunden till det nationella territoriet än pro- duktionen av varor i den privata industrin, och sådana professionella kan därmed väntas vara mindre internationellt orienterade. Ökande ekonomiska resurser, vilket var fallet under 1990-talet huvudsakligen i den privata sek- torn, hade samband med hög internationell orientering. Detta kan illus- trera den växande skillnaden mellan ”social tjänsteprofessionalism” och en ”kommersialiserad professionalism” (Hanlon 1998).

Respondenterna kodades på ett politiskt index från vänster, över mitten till höger, och detta index användes för att analysera åsiktsdifferentieringen

inom och mellan yrkesgrupper (jfr kapitel sju). Skillnaderna i internationell orientering var starka mellan dessa tre politiska grupper med lägsta värde för vänstergruppen och högsta för högergruppen ($c=0,6$). Ännu högre värden förekom med hänsyn till ålder. Detta mönster uppträder också i enkäter bland svenska allmänheten, och är anmärkningsvärt annorlunda jämfört med andra europeiska länder. Ett annat index som avsåg att mäta åsikter angående statligt inflytande uppvisade ganska högt samband med internationell orientering ($c=0,55$). Denationalisering i denna betydelse tycks alltså höra ihop med internationalisering.

Det finns tendenser till att åsikterna om internationell orientering fördelar sig som i följande sammanfattande tabell.

Tabell 8.3: Fördelning av professionella på index om internationell orientering

Höga värden	Låga värden
Äldre	Yngre
Män	Kvinnor
Egenföretagare	Offentliganställda
Advokater, arkitekter	Socionomer, präster
Chefer	Icke chefer
Kommersialiserade yrken	Sociala tjänsteyrken
Högerorienterade	Vänsterorienterade
Denationalisering	Nationalisering

ERFARENHETER AV INTERNATIONALISERING

Nästan hälften av nyutexaminerade studenter uppger i enkäter att deras utländska erfarenheter har varit avgörande för deras planer att flytta utomlands för arbete efter examen. Antagligen ger ökande internationella erfarenheter en större benägenhet att söka studier, praktik eller arbete utomlands. I vår enkät hade vi några frågor som handlade om internationella erfarenheter, vilka återges här och jämförs med internationell orientering.

Nästan 20 procent av respondenterna hade erfarenhet av att studera utomlands minst tre månader och något fler kvinnor än män, men förvånansvärt nog ingen klar åldersskillnad. Den genomsnittliga tiden i studier utomlands var 16 månader medan det var 22 månader för de i fyrtioårsåldern. Omkring 20 procent hade arbetat utomlands åtminstone en period, och 11 procent under flera perioder och personer äldre än femtio år litet

oftare än yngre. Det totala antalet månader i arbete utomlands var 19 i genomsnitt och 25 för personer äldre än femtio år. Ju fler år i högre utbildning desto större erfarenheter hade professionella självklart av såväl studier som arbete utomlands.

Nästan hälften av respondenterna höll kontakt med kolleger utomlands åtminstone en gång om året och mer än hälften av dessa åtminstone en gång varje månad. Frekvent kommunikation med utlandet hade män dubbelt så ofta som kvinnor. Detsamma gällde män och deras fastare internationella nätverk i jämförelse med kvinnor. Ålderskillnader var däremot obetydliga. Nästan hälften av de svarande läste regelbundet tre eller flera internationella tidskrifter, män oftare än kvinnor och äldre mycket oftare än yngre. En tredjedel angav att de deltog i en till fem internationella konferenser, och sex procent oftare än så med någon övervikt för män och stark övervikt för äldre personer. Nästan 30 procent hade en dator ansluten till Internet och egen e-postadress – återigen fler män än kvinnor men åter bara obetydliga ålderskillnader.

Professionella med ursprung i högre samhällsklasser hade studerat utomlands något litet oftare än de från jordbrukar- och arbetarklassfamiljer. Att ha arbetat utomlands var något mindre vanligt bland personer från arbetarklasshem. Internationella nätverk och deltagande i internationella konferenser vara mera frekvent bland professionella från akademiker- och företagarehem.

När det gäller dessa erfarenheter av internationella kontakter förekom skillnader mellan offentlig och privat sektor bara med avseende på kommunikation med utländska kolleger, vilket var något vanligare i den privata sektorn. Professionella i chefspositioner hade inte studerat eller arbetat utomlands mera än icke-chefer. Däremot var det något vanligare att chefer läste internationella tidskrifter, hade kontakter med utländska kolleger och deltog i internationella konferenser, samtidigt som de inte lika ofta hade tillgång till Internet och e-post.

Internationella erfarenheter fördelade sig vidare mellan yrkesgrupperna på följande sätt. Mellan en åttondel och en fjärdedel av dessa hade studerat utomlands bland universitetslärare som ett undantag i den övre delen med en tredjedel, och socionomer och officerare i den nedre delen med något mindre än en tiondel. Att ha arbetat utomlands åtminstone under en period var ganska vanligt (mer än 40%) bland arkitekter, ingenjörer, läkare och universitetslärare och minst vanligt bland socionomer och advokater

(mindre än 20%). Att läsa internationella tidskrifter var vanligast bland universitetslärare (medelvärde=6,1 st), läkare (M=3,7), veterinärer (M=2,6) och ingenjörer (M=2,5), och minst vanligt bland socionomer, präster och advokater. Samhällsvetare, ingenjörer och universitetslärare var de mest privilegierade när det gäller Internet och egen e-postadress.

Sammanfattningsvis, tycks fördelningen av internationella erfarenheter ha samband främst med yrke, och dessa erfarenheter var vanligare bland manligt dominerade yrken i den privata sektorn. Internationella erfarenheter korrelerade bara i mindre utsträckning med samhällsklass och kön, vilket också hör ihop med yrke. Äldre personer hade större erfarenhet av att arbeta utomlands, och de läste oftare internationella tidskrifter och deltog oftare vid internationella konferenser än yngre. Internationella erfarenheter tycktes inte ha någon särskild betydelse för att nå chefspositioner. Sådana positioner tycktes däremot oftare erbjuda möjligheter till internationella nätverk.

Vad har sedan dessa internationella erfarenheter att göra med åsikter om internationella frågor? Gynnar de internationell orientering, och i så fall i vilken utsträckning under olika villkor eller olika bakgrund? Professionella med internationella erfarenheter i skilda avseenden tenderade att vara mera positiva till internationella frågor mätta med de variabler som ingick i index för internationellt samarbete eller orientering. Detta gällde de som hade studerat eller arbetat utomlands; för de som önskade arbeta utomlands; för de som regelbundet läste utländska tidskrifter; för de som ofta hade kontakt med utländska kolleger och deltog i internationella nätverk och konferenser och de som hade tillgång till Internet och e-post. Det enstaka högsta värdet på index för internationell orientering förelåg bland de i den äldsta åldersgruppen som höll kontakt med utländska kolleger åtminstone en gång i veckan (3,7), oberoende av tidigare studier utomlands.

Sammanfattningsvis, var äldre professionella mera internationellt orienterade i betydelsen åsikter rörande internationellt samarbete. De hade dessutom oftare erfarenhet av att arbeta utomlands och hålla kontakt med utländska kolleger, men hade däremot inte studerat utomlands oftare än yngre. I det avseendet var det anmärkningsvärt nog ingen klar åldersskillnad. Vilket yrke man har och vilka arbetsuppgifter som ingår där såsom internationella kontakter, tycks vara mycket betydelsefullt för internationell orientering, relativt oberoende av tidigare erfarenheter av att studera och arbeta utomlands.

SAMMANFATTNING

I talet om internationalisering överdrivs inte sällan högre utbildades och professionellas emigration liksom denationalisering av politik och förvaltning. Internationaliseringen av den högre utbildningen har dock ökat. Sedan 1970-talet har vi haft en internationaliseringspolitik som organiserat och systematiserat den tidigare spontana och traditionella internationaliseringen av universiteten. En organisatorisk uppdelning utvecklades under 1990-talet mellan internationalisering och europeisering. I Sverige påverkades detta av den internationella karaktären i mycken forskning och högre utbildning samt av ideologin om internationalism från 1970-talet å ena sidan och internationalisering av ekonomi och professionellt arbete liksom integration av europeisk ekonomi och kultur inom ramen för EU å andra sidan.

Emigration av högre utbildade har antagits hota den nationella ekonomiska utvecklingen. Det föreligger uppenbarligen en ökad benägenhet att arbeta utomlands efter examen i vissa yrken, och internationella erfarenheter av att studera och arbeta utomlands ger ytterligare ökad benägenhet att vilja arbeta utomlands. Samtidigt finns där fortfarande en rad begränsande villkor för att man ska kunna förverkliga sådana önskemål. Migrationen av professionella är trots allt ännu mycket begränsad. De ofta starkt överdrivna siffrorna om emigrationen kan kanske tolkas som ett slags motreaktion mot den tidigare mycket positiva propagandan kring internationalisering och emigration. Men det kan också ses som en illustration till växande uppdelning och spänningar mellan aktörer som vill se till nationella och regionala intressen å ena sidan och en internationaliserad professionell elit som saknar en nationell lojalitet å andra sidan. En sådan uppdelning och grund för konflikt kan också anas såväl inom som mellan olika professionella yrkesgrupper.

Internationalisering är ett område som uppvisar skillnader mellan professionella och allmänhet vad gäller såväl internationell solidaritet och internationellt samarbete som europeisering. Professionella är på det hela taget mera positiva till dessa förändringar. Dessa skillnader kan väntas tillta i takt med att internationaliseringen utvecklas, vilket skapar växande spänningar mellan en expertelit och den övriga befolkningen. Det förekommer emellertid även skillnader mellan professionella. På index rörande internationell orientering eller samarbete fann vi betydelsefulla skillnader mellan

olika professionella grupper. Äldre professionella, män, egenföretagare, i kommersialiserade professionella yrken som advokater och arkitekter, chefer och högerorienterade personer var mera internationellt orienterade än yngre professionella, kvinnor, anställda i offentlig sektor, i serviceprofessioner som socionomer, präster och vänsterorienterade personer. Den största interna skillnaden mellan män och kvinnor förelåg bland läkare respektive veterinärer. Den största skillnaden mellan offentlig- och privatanställda förelåg bland läkare, tandläkare och ingenjörer, som om olika rekrytering och arbetsvillkor skulle vara mest framträdande i dessa yrkesgrupper.

Även när det gäller internationalisering framstår SACO-medlemmarna knappast som något mera sammanhängande aggregat som skulle kunna bilda ett tydligare underlag för en viss politik på det sätt som SACO centralt ändå driver sådana frågor. Ålder, kön, sektor och graden av kommersialisering respektive serviceinriktning är förhållanden som klart begränsar möjligheterna att skapa ett mera enhetligt politiskt kollektiv.

9

PROFESSIONELLA I 1990- TALETS SVERIGE

Under 1980- och 90-talen inträffade en rad förändringar i svensk ekonomi och organiseringen av produktion, tjänster och arbete som delvis påverkade professionella. Syftet med denna studie har varit att undersöka hur dessa professionella – eller närmare bestämt ett urval medlemmar i femton akademiska och professionella yrkesförbund, varav tretton är anslutna till SACO – själva har uppfattat dessa förändringar. **Professionalism** som styrform har jämförts med byråkrati och nytt ledarskap samt med marknad och allmänhetens valfrihet. Genom ett **organisationsperspektiv** har de professionellas nya arbetsvillkor och arbetsorganisationer studerats och hur de är mer eller mindre differentierade och splittrade utefter strukturella faktorer som yrke, position, kön, ålder, och egen klassbakgrund. Särskild uppmärksamhet har ägnats huruvida deras arbetsorganisationer utvecklats till mera marknadsliknande företag och var det eventuellt finns stöd för en serviceideologi respektive en kommersiell ideologi. Genom ett **klassperspektiv** har de professionellas differentiering och homogenitet prövats och hur de förhållit sig till förändringarna samt i vilken utsträckning de skulle kunna tänkas uppträda som en enad politisk kraft. Samtidigt har syftet varit att söka kartlägga och beskriva akademikers och professionellas villkor och värderingar i 1990-talets Sverige.

Genom att denna studie i huvudsak baseras på en enkät bland de profes-

sionella själva rör den sig i hög grad på en diskursiv nivå, dvs. hur förändringarna betraktades och uppfattades snarare än hur de faktiskt påverkade villkor och förhållanden som i sista änden berör befolkningen som medborgare och brukare – en undersökning som kräver helt andra data (Esping-Andersen red. 1996; SOU 2000:3; Taylor-Gooby red. 2001; Kautto m. fl. red. 2001). Diskussionen i detta avslutande kapitel ska emellertid huvudsakligen disponeras enligt de tre analysmodellerna **marknad**, **byråkratisk ledning** och **professionalism** (Freidson 2001). Men först kommer här en översiktlig sammanfattning av de förändringar som varit utgångspunkten för att studera de professionellas villkor och värderingar i 1990-talets Sverige.

Professionerna intog och expanderade i det utrymme, huvudsakligen inom offentlig sektor, som nationalstatliga regeringar skapade genom att reglera marknaderna. De kom därmed att få avsevärt större betydelse för administration och tjänsteproduktion. Denna betydelse ifrågasattes under 1900-talets senare decennier, och ”en veritabel strid står för att avgöra vem som kontrollerar professioner och professionella, hur de bedöms, vilka funktioner de har, hur deras service ska levereras och betalas osv.” (Hanlon 1999:1; jfr Pollitt & Bouckaert 2000). Försvaren av en fortsatt tillväxt för den offentliga sektorn visade sig knappast starka nog att motsätta sig de nya krafter i postfordismen – ofta benämnda den nya högern eller nyliberalismen – som sedan 1970-talet i England och sedan 1980-talet i de flesta kontinentala och skandinaviska länderna utnyttjade den så kallade nya offentliga ledningen (the new public management NPM, Blomqvist & Rothstein 2000, Lane 2000; Pollitt & Bouckaert 2000; Taylor-Gooby red. 2001).

Den statsfinansiella krisen som hörde ihop med denna strid orsakades delvis av stigande kostnader i välfärdsstaten och delvis av nedgången i den globala fordismen. Samtidigt formulerade den nya högern en alternativ ideologi och satte dagordningen för en stor del av den offentliga diskussionen. Denna politik har sammanfattats i följande fyra punkter: 1) Staten ansågs ha vuxit till att omfatta alltför många områden av individers och familjers liv. Den borde vara mindre men starkare (Hanlon 1999:25). 2) Konkurrens, frihandel och fri marknad blev nyckelbegrepp som antogs ge större effektivitet, högre vinster och därmed ökade resurser. Marknadskrafterna betraktades som det allmänna intresset som skulle ersätta alla särintressen i nationalekonomins namn. 3) Denna uppfattning följdes av en attack på den offentliga sektorn som stod utanför marknaden och som ansågs ineffektiv, parasitär eller tärande och med karaktär av skråanda (Hanlon 1999:27).

I motsats till idéerna om det sociala medborgarskapet skulle individen vara ansvarig för sina egna handlingar och välfärd, vilket innebar ett skifte från kollektiv organisationsnivå till individuell nivå och en förstärkning av medborgarna som konsumenter (White & Harris 1999:56).

Enligt denna ideologi vidtogs mått och steg i många västländer bland annat: minskad finansiering av den offentliga sektorn och särskilt på stora områden som skola, hälsa och social välfärd och på lokal och kommunal nivå; minskning av personal, vilket började på lägre nivåer för att sedan följas på högre nivåer i arbetsorganisationerna (downsizing); flexibla arbetsmarknadsstrategier som deltidsarbete, utflyttning till underleverantörer (outsourcing); olika grader av privatisering av en rad verksamheter; uppdelning på beställare och utförare av tjänster; införande av marknadsliknande former både externt och internt, uppföljning och kvalitetsmätning.

I en jämförande studie av tio OECD-länder kunde man sammanfatta reformstrategierna för offentlig ledning och hur den inverkade på det politiska systemet, den offentliga administrationen och marknads ekonomin till följande fyra typer (Pollitt & Bouckaert 2000: kap. 8). 1) Att **upprätthålla** är en strategi som inverkade på alla tre aktörerna genom att strama upp och reducera administrationen och rättssystemet. 2) Att **modernisera** är att föra in nya och mer flexibla metoder för budgetering, ledning, uppföljning och tjänsteproduktion, som kan innefatta en avreglering uppifrån såväl som en mobilisering av medborgare och brukare underifrån. 3) Att **marknadisera** är att införa marknadsliknade mekanismer och att låta det administrativa systemet genomsyras av marknadens kultur, värden och praktiker. 4) Att **minimera** är att föra över uppgifter från den offentliga administrationen till marknaden genom att privatisera och kontraktera, vilket ofta kallats att urholka staten. Samtliga dessa förändringar har gett olika fördelar och nackdelar för professionella yrkesgrupper och yrkesutövare, vilket skapat nya skillnader och som ibland gått på tvärs mot tidigare skillnader och i synnerhet den mellan offentlig och privat sektor (Exworthy & Halford 1999).

I en annan jämförande studie av sju Europeiska länder diskuteras dessa sentida förändringar. Där visas de offentliga välfärdsinstitutionerna ha en avsevärd elasticitet och återhämtningsförmåga, och förändringarna anses mera som kalibrering, anpassning och modifiering än ett fullt systemskifte (Taylor-Gooby red. 2001:3, 187). Men även i socialdemokratiskt styrda länder ligger vägen nu öppen för fler reformer i riktning mot marknader baserade på konkurrenslogik.

Marknadsliknande former för produktion och kontroll av offentliga tjänster har alltså införts i en rad länder under senare år som skapat nya relationer mellan staten, allmänheten och professionella: olika grader av privatisering, uppdelning mellan politiker och högre tjänstemän som köpare eller beställare och professionella som säljare eller utförare och leverantörer; konkurrens, kontraktering och marknadsföring; resultatbetalning i mindre enheter; interna marknader; uppföljning (ofta i ekonomiska termer); samt valfrihet för klienter eller snarare kunder och konsumenter. Välfärdsstats- och social serviceprofessionalism har härmed tenderat att övergå till en mera kommersialiserad professionalism.

KOMMERSIALISERING OCH MARKNADENS LOGIK

Vi ska sammanfatta en del resultat som handlar om denna aspekt av den nya offentliga ledningen. Året innan regeringsskiftet från en socialdemokratisk till en borgerlig koalitionsregering 1991 inträffade den högsta noteringen i opinionsmätningar för att stödja en minskning av den offentliga sektorn (Nilsson 2000). Bara två år senare och sedan dess har det åter funnits en majoritet som motsatt sig en sådan minskning. Högre utbildade är på det hela taget mer positiva till att minska skatter och att reducera den offentliga sektorn och att avreglera och marknadsisera olika slags professionell service än övriga grupper i befolkningen och särskilt jämförda med arbetarklassen. SACO-medlemmar visade sig t.ex. mycket mera positiva till att föra över större delar av äldreomsorg och sjukvård till privata entreprenörer. Professionella var i synnerhet mycket mera positiva än befolkningen i övrigt till att öka antalet enskilda skolor.

Utvecklingen av åsikter om privatisering i befolkningen visade ett liknande mönster som angående att minska den offentliga sektorn – starkt motstånd att t.ex. privatisera sjukvården sedan 1992. Ett index om privatisering konstruerades från ett antal påståenden i enkäten till akademikerna. Rangordningen av de femton yrkesgruppernas åsiktsindex överensstämde väl med den som gällde att minska den offentliga sektorn med advokater, ekonomer och tandläkare mest positiva till privatisering och sociologer, psykologer och präster minst positiva. Skillnaderna mellan yrkesgrupperna förklarades till stor del av faktorerna kön (kvinnor $M=2,74$, män $M=3,16$) och anställningssektor (offentlig $M=2,8$ privat $M=3,38$). Det fanns en viss

interaktion mellan sektor och kön, sådan att offentliganställda kvinnor hade ännu lägre värden, medan privatanställda och egenföretagande män hade ännu högre värden.

Under 1990-talet bytte en del professionella från offentlig till privat sektor antingen på egen hand eller genom att deras arbetsorganisation privatiserades. Denna grupp var signifikant mera positiv till privatisering samtidigt som den var mera marknadsorienterad enligt frågan om att sälja tjänster till bästa pris. Detta skulle kunna stödja tesen att det finns en rörelse i riktning mot marknadsorientering som påverkas av faktiska erfarenheter av privatisering. Löner, arbetsmiljö och inflytande torde därvid ha stor betydelse. Denna erfarenhet var i urvalet ganska begränsad och samtidigt lika fördelad över yrkesgrupper. Erfarenheter av privatisering tycks ändå stärka marknadsorienteringen, och de marknadsliknande formerna införda i den offentliga sektorn kan väntas minska skillnaderna mellan sektorerna och istället splittra yrken i en del inriktad på social service och en annan del inriktad på kommersiell service.

Att vara inriktad på universell social service till allmänheten som medborgare är grunden i vad som har kallats social serviceprofessionalism i motsats till att vara inriktad på marknaden och att producera särskild service enligt enskildas efterfrågan som är grunden i kommersialiserad professionalism (Hanlon 1999). Denna marknadsinriktning gynnas av liknande förändringar i systemen för utbildning av professionella och skapar ytterligare uppdelning av arbetsvillkor och attityder i många olika yrken (Brint 1994; Slaughter & Leslie 1997). Frågorna som avsåg att täcka in dessa polariserade skillnader löd: ”Hur starkt är din yrkesgrupps arbete faktiskt inriktat på att tjäna människorna utan hänsyn till deras ekonomiska ställning, respektive att sälja kvalificerade tjänster till bästa pris?” ”Hur starkt anser du att din yrkesgrupps arbete borde vara inriktat på att tjäna människorna utan hänsyn till deras ekonomiska ställning, respektive att sälja kvalificerade tjänster till bästa pris?” Att tjäna människorna syntes vara en mycket stark etisk kod bland professionella att döma av genomsnittet på 4,2 på den femgradiga skalan jämfört med 3,1 för att sälja tjänster. Men både tjänandet och säljandet borde samtidigt vara större enligt akademikernas svar.

Nästan två tredjedelar av samtliga ansåg att deras yrkesgrupp mycket starkt borde tjäna människorna utan ekonomiska hänsyn. Starkast för detta var socionomer, lärare, präster, läkare och psykologer och så kallade levandeprofessioner, och svagast för var ekonomer och ingenjörer och så kallade

teknik- eller tingprofessioner. Nästan en tredjedel av samtliga ansåg att deras yrkesgrupp mycket starkt skulle sälja tjänster. Arkitekter, advokater, ingenjörer och tandläkare hade här de högsta värdena, medan präster hade det lägsta. Här ligger en betydande uppdelning mellan serviceinriktade och marknadsinriktade yrken som kanske kan tolkas som altruism gentemot nytta (Hellberg 1999:32). Försvararna av altruism utmanades starkt av marknadsinriktningen. Chefer och beslutsfattare var också betydligt mer inriktade mot marknad än övriga anställda professionella, vilket indikerar ledningens kantring mot marknad i motsats till anställda. Professionella i den privata sektorn var på det hela taget lika starkt för marknadsisering som egenföretagarna. Män var starkare för än kvinnor, vilket förstås hör ihop med att de är överrepresenterade bland egenföretagare och tingprofessioner. Benägenhet att definiera det egna yrket som tjänande ökade med åldern, vilket kanske kan ses som en indikation på att synen på yrket som ett kall är i avtagande. (Åldersskillnaderna på kön, sektor och inriktning på arbete mot klienter eller varor var samtidigt små.)

Bland de offentliganställda var det en betydande skillnad i åsikter om tjänandet och säljandet, och en anmärkningsvärd inre uppdelning kunde ses bland socionomer, lärare, läkare, psykologer, universitetslärare och allmänjurister (ej advokater). Detta är en indikation på en inre uppdelning av professionella grupper på social serviceprofessionalism respektive kommersiell professionalism (Castro 1999). Detta resultat pekar mot att omdefiniera relationen mellan professionella och allmänhet eller potentiella brukare av tjänster från en relation som professionell-klient till en definierad som producent-konsument eller säljare-köpare.

(En altruistisk attityd till arbetet visades förvånansvärt nog i en annan studie inte vara mera utbredd bland professionella än bland referensgruppen manuella arbetare (Berghlund 2001:182ff). Bland sex länder var det dock bara i Sverige som det fanns en svag tendens bland professionella att vara mera altruistiska, medan tendensen var den motsatta i Norge, Tyskland, Frankrike, USA och England. Instrumentella attityder till arbetet var istället signifikant mindre företrädda bland professionella i samtliga dessa länder utom USA samt bland chefer utom i England.)

RATIONALISERING OCH LEDARSKAPETS LOGIK

Avreglering och decentralisering påverkade såväl professionellas kontroll över utbildning som över arbetsorganisationer och ledning. I högskolereformen 1977 fördes en rad utbildningsinstitutioner samman till en gemensam organisation under den då förhärskande ideologin i Sverige om planering, effektivitet, demokratiskt deltagande och lika medborgerliga rättigheter och möjligheter enligt det modernistiska och fordristiska samhället. Professionella utbildningsprogram var nationella, och de professionella förbunden kunde delta på nationell nivå med att stipulera inträdeskrav, antal utbildningsplatser och att i övrigt planera innehållet i utbildningen, medan utförandet lämnades till fakulteter och institutioner.

Avregleringen och decentraliseringen av den högre utbildningen under 1990-talet enligt den nyliberala ideologin lämnade istället större självständighet vad gällde innehåll och uppläggning till de lokala nivåerna (Bauer m.fl. red. 1999). Det existerar fortfarande kortare nationella förordningar för ett fyrtiotal yrkesutbildningar jämte några allmänna examina. Men uppdragen är mycket mindre centralt reglerade än tidigare, vilket har gett utrymme för lokala profiler och stora variationer (Furåker 2001). På det sättet förlorade de nationella yrkesförbunden en del av sitt inflytande över sina utbildningar.

Under avregleringen förlorade dessa förbund också en stor del av sin centrala och lokala organisation för fortbildning och återkommande utbildning. Segregering mellan olika geografiska områden och integrering mellan olika professioner gav mindre utrymme och resurser för lokal professionell organisering av utbildning och kollegial integrering. Detta har utgjort ett visst hot mot att upprätthålla professionell kompetens.

Avreglering som medger tjänsteproduktion av andra än offentliga organisationer, innebär också att det ges större möjligheter att ta anställning hos privata anordnare eller att arbeta som egenföretagare. Detta ger också vissa möjligheter att välja klienter eller kunder.

Den administrativa ledningens betydelse har sedan i början på 1980-talet framhävts starkt i många länder och i många verksamheter i motsats till professionell autonomi och diskretion (Enteman 1993; Randle 1996; Pollitt & Bouckaert 2000). Chefers och ledares roll som rationella beslutsfattare har betraktats som mycket viktigare än tidigare till nackdel för förtroende för professionella. Den starka traditionen att ha kollegial ledning

och att rekrytera chefer från den egna yrkesgruppen förändrades därmed. Denna tidigare karriärstängning bröts upp och kontroll av professionellt arbete sker nu oftare av ledare med andra meriter och erfarenheter, vilket ger mer formella byråkratiska relationer.

Det nya ledarskapet kan också tolkas som en konstruktion av organisationer i riktning mot mer fullvärdiga enheter enligt en etablerad syn på organisationer som kan uppträda på en marknad (Brunsson & Sahlin-Andersson 2000). Det är en process som kan kallas företagisering eller bolagisering (du Gay & Salaman 1992). Detta sker genom att stärka organisationens identitet och skapa en mer avgränsad enhet som kan sätta sina mål, utforma sin kultur, identifiera och friare utnyttja sina resurser, anställa sin personal och att självständigt fördela arbetet. Det sker också genom att upprätta en hierarki för samordning och över- och underordning och att styra arbete enligt organisationens inre mål snarare än enligt centralbyråkratiska regler eller professionella standarder utifrån. Ledarskapsutbildningar har varit ett centralt instrument för den utvecklingen. Det sker slutligen genom en starkare rationalitet där mål snarare än regler ska styra och i mindre enheter som har sina egna mål. Effektiviteten ska följas upp med utvärderingar och kvalitetsmätningar, och ansvariga professionella och chefer ska vara tydligt angivna.

Här följer några resultat om hur akademikernas berördes av förändringar som har att göra med det nya ledarskapet. Avreglering hade bara påverkat en mindre del av de professionella och särskilt arkitekter, medan decentralisering var vanligare och särskilt bland lärare. En tredjedel av samtliga hade berörts av målstyrning och särskilt officerare och lärare. Sparkrav hade nästan 60 procent berörts av och särskilt tandläkare, officerare och lärare. Chefer hade berörts av dessa förändringar mer än övriga och var i allmänhet mer positiva till både det nya ledarskapet och marknadiseringen.

Att vara oberoende av organisationsresurser och byråkratisk ledning anses som en viktig egenskap för professionella, och i enkäten hade vi några indikatorer på det. Självkontroll skattades mycket högt som svar på frågan vad man styrs av i sitt arbete. Mer än 90 procent angav att de i hög grad styrdes av sitt eget yrkeskunnade jämfört med mindre än 75 procent av etiska regler, lagar och förordningar samt av ekonomi. Etiska regler tenderade att vara starkast bland levandeprofessioner som advokater, tandläkare, läkare, präster och psykologer liksom bland offentliganställda men lägst bland ingenjörer. Det fanns även ett ganska högt samband mellan ”att vara styrd

av etiska regler” och ”att tjäna människorna utan hänsyn till deras ekonomiska ställning”, vilket anfördes ovan som en reaktion mot att utveckla kommersialiserad professionalism. Autonomi i betydelsen ”att bestämma över hur man ska lägga upp sitt arbete” skattades också så högt som nästan 90 procent av samtliga. Läkarna var där ett undantag med lägre autonomi än flertalet andra grupper. Men på det hela taget visade sig de professionella ha en hög professionell diskretion.

Autonomin var också hög med avseende på vem som styrde arbetet. Bland samtliga svarade mer än 90 procent ”jag själv” i hög grad, till skillnad från mindre än 35 procent som angav hög grad för styrelse, ledning samt chefer. Denna senare byråkratisk-hierarkiska styrning syntes vara högst bland officerare och i den offentliga sektorn, medan den naturligt nog var avsevärt lägre bland advokater, arkitekter, veterinärer, tandläkare och andra egenföretagare. Att vara styrd av styrelse var vanligare bland präster, socionomer och universitetslärare än bland officerare och advokater. Egenföretagare styrdes på det hela taget mera än andra av etiska regler, lagar och förordningar, eget yrkeskunnade, klienter och sig själva, och mindre av arbetsrutiner, styrelser och chefer. De hade också större inflytande över att bestämma arbetstider och att lägga upp arbetet. Det fanns däremot inget samband mellan vem som styr och att tjäna människorna eller att sälja tjänster, vilket skulle kunnat vara en indikator på relationen mellan styrform och professionell ideologi.

PROFESSIONALISMENS LOGIK

Professionalism som den tredje logiken ska här först behandlas som en motsats till de två andra logikerna marknad och byråkrati och i termer av reaktioner mot att införa mera konsumism respektive ledarskap med data från enkäten men också från andra källor. Professionalism ska sedan för det andra diskuteras utifrån de bärande principer om kontroll, autonomi och förtroende som innefattas i denna modell.

När det gäller åsikter om marknadisering och att minska den offentliga sektorn och viss tjänsteproduktion till förmån för privata entreprenörer, visades ovan att högre utbildade och professionella i allmänhet var mera positiva än befolkningen i övrigt – trots att flertalet är offentliganställda. Det förelåg emellertid stora variationer mellan olika yrkesgrupper. Socionomer,

psykologer och präster och andra så kallade levandeprofessioner var starkt emot, medan advokater, ekonomer och ingenjörer och andra så kallade teknik- eller tingprofessioner var mera positiva. Offentliganställda kvinnor i levandeprofessioner utgjorde en relativt starkt oppositionsgrupp, medan privatanställda och egenföretagande män i tingprofessioner utgjorde en positivt inställd grupp, vilket alltså splittrar de professionella som en helhet. Chefer och ledare var också mera positiva till marknadsisering än övriga anställda. Erfarenhet av privatisering tycktes stärka marknadsinriktningen. Men det kan också vara en selektionseffekt. Åsikterna om att tjäna människorna eller att sälja tjänster utgjorde också en viktig skiljelinje i helheten. Men dessa frågor visade även en viss splittring inom en del yrkesgrupper som t.ex. socionomer, lärare, läkare, psykologer och universitetslärare.

Lärare var den enda yrkesgruppen som skattade att valfriheten för klienter hade ökat – detta som ett resultat av nya möjligheter att välja skola för elever och föräldrar. Nästan hälften av samtliga professionella menade att kvaliteten i vad mottagarna får av tjänster inte hade förändrats, medan en fjärdedel hävdade att den förbättrats och lika många att den försämrats, vilket illustrerar en ambivalens till resultaten av förändringarna. Lärare och läkare framstod som undantag när de skattade försämring för mottagare i större utsträckning än andra grupper, vilket kan förklaras med att de största besparingarna infördes i skola och sjukvård.

I enkäten frågade vi inget om erfarenheter av anbudsförfarande, ekonomisk kontraktering eller marknadsföring. Men från andra håll får man starka intryck att nya aktiviteter som handlar om profilering, offerering och marknadsföring numera upptar en betydande del av arbetet inom skolor, vård och omsorg. En studie som gått igenom ett stort antal undersökningar om effekterna av marknadsisering inom utbildning och sjukvård internationellt och i Sverige utgick från ett demokratiperspektiv och frågan om likvärdiga tjänster (Blomqvist & Rothstein 2000). För det första stadgar svensk grundlag att offentlig service regleras offentligt även när tjänsterna produceras av privata anordnare. För det andra måste ökad valfrihet organiseras utan att likvärdigheten i medborgerliga rättigheter försvinner (dvs. att skumma grädden bland klienter, att det uppstår segregering eller att ta ut olika avgifter). Man fann att marknadsisering fått mycket olika effekter i de två olika verksamheterna, och att man måste studera dem område för område. Det hade skett en omfattande ökning av valfriheten i både utbildning och sjukvård som måste mötas av professionella och de tjänsteproducerande organisatio-

nerna. Förändringarna av utbudet av tjänster var trots allt mycket små och variationerna mellan olika anordnare mycket begränsade, och visade knappast någon påstådd marknadsdynamik. Segregering hade ökat inom utbildningen, och kvaliteten hotade att försämrans inom sjukvården. Men bara där kunde man påvisa uttalade hänvisningar till professionella etiska normer om medicinsk praxis, vilket tycktes skapa mindre variation i kvaliteten på sjukvård mellan olika anordnare. Det huvudsakliga resultatet av denna studie var också mycket riktigt ett nytt behov av professionell etik för att kontrollera kvaliteten av utförandet av det professionella arbetet. Detta för oss åter över till frågan om ledning och styrning.

När det gäller åsikter om ledning och styrning skattade sig alltså de professionella att ha en mycket stor autonomi i termer av såväl vad som vem som styr deras arbete. Etisk styrning var också stark särskilt bland klientinriktade yrken, och det tycks öka med åldern. Utbildning, sjukvård och social omsorg är de tre största verksamheterna som har utvecklats och reformerats i riktning mot mera fullvärdiga organisationer. Skattning av byråkratisk styrning via styrelser och chefer var där ändå relativt låg. Däremot visade det sig föreliggande stora skillnader mellan chefer och övriga anställda professionella i åsikter om marknadisering och ledarskap, som kan vara en viktig källa till spänningar och konflikter inom dessa arbetsorganisationer. Uppföljningar och utvärderingar är andra ledarskaps- och kontrollmedel som ökade avsevärt under 1990-talet. Avgörande för professionalismen och relationerna mellan professionella och chefer är här vem som beslutar över formerna och användningen av dessa metoder. I vissa professionella arbetsorganisationer som t.ex. inom universitets- och högskolor har de professionella själv en egen tradition att bygga detta på och har också skaffat sig mer av egen kontroll över denna nu mycket utökade verksamhet (Bauer m. fl. 1999:96ff).

Etik har länge ansetts vara en väsentlig egenskap hos professionella grupper, och studier av professionellt arbete omfattar ofta etiska aspekter. Nästan 75 procent av professionella i vår enkät ansåg sig i hög grad vara styrda av etiska regler. Neddragningarna i offentlig sektor inom skola, vård och omsorg har åter aktualiserat frågor om etik för professionella. Under 1990-talet och senare visade en rad konflikter mellan professionell personal och administrativ och politisk ledning inom dessa områden ofta att de professionella använder etiska argument för att hävda egna och klienters intressen. Behovet av att förnya etiken för att kontrollera den professionella kva-

liteten har förts fram i studier av reformernas effekter (Blomqvist & Rothstein 2000; Freidson 2001). Många faktiska reaktioner på marknadsiering och nytt ledarskap baseras på etik om kvalitet och likvärdighet i tjänster. Därvid tycks professionella argumentera antingen utifrån kraven från mer eller mindre esoterisk professionell kunskap eller utifrån klienternas behov och efterfrågan. Men ett problem anses då vara att professionella tenderar att argumentera utifrån praktisk etik rörande utförandet istället för utifrån en institutionell etik som mera rör, ”den moraliska legitimiteten i mål och institutioner som begränsar praktikens möjligheterna så att den tillgodoser andra och tjänar disciplinens enastående värden” (Freidson 2001:216; cf Koehn 1994; Franzmann 2001). Det är också den institutionella etiken i professionalismen som är mest hotad av marknadsiering och nytt ledarskap och som bör förnyas och återförsäkras. Kollegiala utvärderingar och professionell vidareutbildning är viktiga medel att återupprätta professionalismen, och där är professionella förbund och utbildningsanordnare centrala aktörer (Evetts 2001).

Reaktionerna utifrån professionalismens logik på det nya ledarskapet tycks ha varit mindre uttalade än vad gäller marknadsieringen av flera skäl. För det första har de nya ledarskapsformerna ofta skilt sig från traditionell byråkratisk ledning genom att gynna decentralisering och ge större inflytande och befogenheter åt professionella. För det andra har de ofta varit inbäddade i och inte urskiljbara från den samtidiga marknadsiering. För det tredje är ledningen ofta nära knuten till professionellt arbete, och ledningsuppgifter har ofta förts över på professionella själva, vilket delvis skapat nya karriärer och därmed differentierat och fragmenterat vissa professionella grupper.

För att återvända till principerna i professionalismens logik om yrkeskontroll och standardiserad och specialiserad utbildning, kan marknadsieringens och det nya ledarskapets påverkan sammanfattas på följande sätt. Det finns nationell reglering av många professionella yrkesgrupper i form av särskilda utbildnings- och examinationskrav. Vissa avregleringar har emellertid ägt rum vad gäller såväl sådana utbildningar som de administrativa och organisatoriska ramarna för professionellt arbete, vilket gett större utrymme för lokala aktörer – såväl politiker, chefer som professionella. Den nationella staten är inte längre lika självklar motpart och ram för professionella yrkesgrupper. Licensiering och legitimering är dock en nationell angelägenhet, även om den baseras på mera varierande och lokala utbildningar.

Det har inte heller skett några väsentliga centrala lagliga förändringar om kraven att anställa kvalificerade sökanden till professionellt arbete. Inom vissa verksamheter tycks dock praxis se annorlunda ut. Till exempel vid kommuners anställningar av obehöriga lärare går efterfrågan på lärare före professionens krav på yrkeskontroll.

Flera samhällsförändringar innebar en slags denationalisering, där centrala nationella organ avhändes makt att styra till förmån för lokala organ eller för mer obestämbara marknadskrafter. Samtidigt pågick internationalisering i flera olika avseenden. Vi försökte också kartlägga en del av de professionellas villkor och värderingar vad gällde internationaliseringen. I talet om internationalisering överdrivs inte sällan högre utbildades och professionellas emigration liksom denationaliseringen av politik och förvaltning. Internationaliseringen av den högre utbildningen har dock ökat. Sedan 1970-talet har vi haft en internationaliseringspolitik som organiserat och systematiserat den tidigare spontana och traditionella internationaliseringen av universiteten. En organisatorisk uppdelning utvecklades under 1990-talet mellan internationalisering och europeisering. I Sverige påverkades detta av den internationella karaktären i mycken forskning och högre utbildning samt av ideologin om internationalism från 1970-talet å ena sidan och internationalisering av ekonomi och professionellt arbete liksom integration av europeisk ekonomi och kultur inom ramen för EU å andra sidan.

Emigration av högre utbildade har antagits hota den nationella ekonomiska utvecklingen. Det föreligger uppenbarligen en ökad benägenhet att arbeta utomlands efter examen i vissa yrken, och internationella erfarenheter av att studera och arbeta utomlands ger ytterligare ökad benägenhet att vilja arbeta utomlands. Samtidigt finns där fortfarande en rad begränsande villkor för att man ska kunna förverkliga sådana önskemål. Migrationen av professionella är trots allt ännu mycket begränsad. De ofta starkt överdrivna siffrorna om emigrationen kan kanske tolkas som en slags motreaktion mot den tidigare mycket positiva propagandan kring internationalisering och emigration. Men det kan också ses som en illustration till växande uppdelning och spänningar mellan aktörer som vill se till nationella och regionala intressen å ena sidan och en internationaliserad professionell elit som saknar en nationell lojalitet å andra sidan. En sådan uppdelning och grund för konflikt kan också anas såväl inom som mellan olika professionella yrkesgrupper.

Klienter har traditionellt haft en underordnad ställning i relation till professionella och varit underkastade deras expertauktoritet ofta i kombination med legal auktoritet. Lagstiftningen inom t.ex. utbildning, sjukvård och socialt arbete har successivt betonat medborgarnas rättigheter och intressen jämte de professionellas skyldigheter att i dialog med klienterna planera och genomföra det professionella arbetet. Klienterna har samtidigt med sin större valfrihet blivit mera beroende av sina personliga nätverk för att skaffa sig information om och bättre kunna välja professionella tjänster. Utvärderingar och uppföljningar tyder på ökad efterfrågan på att kunna göra bättre och säkrare val. Utveckling av ett varierat utbud inom sjukvården har dock visat sig mycket begränsad av finansiella och tekniska skäl och inom utbildningen av traditionella skäl och möjligen också av rädsla att inte ligga för långt ifrån de närmaste konkurrenterna.

Relationer mellan professionella och klienter har på många områden övergått till kundrelationer genom att kvasimarknader och resultatbaserad finansiering införts. Relationen formas därmed mera av de erfarenheter kunden gör när han eller hon använder en viss organisation. En kund hör definitionsmässigt mer till organisationens omgivning än vad en klient gör. Kundernas egna nätverk och övriga sociala kompetens blir viktigare för att få information om kvaliteten på olika tjänsteproducenter och deras erfarenheter än det förtroende som ligger i professionellas formella yrkestitlar och examina. Att skapa och tillhandahålla kvalitetsmått blir därmed en central fråga för att vrida välfärdsstatens serviceprofessioner i riktning mot kommersiella marknadsprofessioner. Relationerna mellan professionella producenter och konsumenter formas av konsumenternas intresse i tjänsteprodukten, och själva tjänsten ställs i fokus och ska jämföras med andra liknande tjänster hos andra producenter. Klient- och konsumentorganisationer får därmed större betydelse för att prova och utvärdera produkter och att informera aktuella och potentiella konsumenter.

Den stora betydelse som SACO-medlemmarna tillmäter sitt eget yrkeskunnande och sin egen roll tyder på utbredda professionella anspråk. Variationerna mellan grupperna var i dessa båda avseenden också mycket liten. I toppen på båda återfanns advokater, tandläkare, universitetslärare och psykologer och skulle därmed kunna sägas vara de mest professionellt styrda grupperna enligt deras egen utsago. I andra avseenden förelåg ganska stora variationer som ofta hörde ihop med klientinriktning eller i vilken sektor man arbetar. Ingenjörerna var t.ex. minst regelstyrda och advokaterna minst

hierarkiskt styrda. Kvinnorna framhöll mer än männen styrning av eget yrkeskunnande, av chefer och av klienter, medan männen tryckte på lagar och förordningar jämte ekonomi. Egenföretagande eller s.k. fria professionella skattade sin styrning av etiska regler, lagar och förordningar samt ekonomi och eget yrkeskunnande högre än de anställda, vilket gör dem både starkt professionellt styrda och byråkratiskt styrda i betydelsen styrda av lagar och regler. Egna företagare bland advokater och arkitekter är de som i dessa avseenden bäst motsvarar det traditionella idealet av fria professionella.

Allt detta är enligt den självskattning som enkäten innehöll och som visar professionella anspråk så som de uppfattades av medlemmarna i de olika förbunden. Andra data om mera faktiska och objektiva förhållanden genom dokument om regler, villkor och statistiska relationer skulle naturligtvis ge en annan bild som är säkrare vad gäller att fastställa yrkesgruppers professionalisering i egenskapstermer eller som konflikt- och konkurrensrelationer (Brint 1994).

SACO-medlemmarna ombads också i enkäten att med ett ord eller ett kort uttryck ange vad ordet professionalism betyder för dem. På denna öppna fråga svarade en stor del av respondenterna inom varje grupp med en rad förslag som visar att detta är en mycket aktuell och levande diskussion bland många av dem. Kunskap, kompetens och skicklighet var de tre vanligaste allmänna nyckelorden som synonymer för professionalism. De angavs ofta utan referens till någon kontext. Andra förslag anknöt ofta till yrke som i yrkeskunskap eller yrkesskicklighet eller till etik och etiska attityder i anslutning till yrkesutförande och i relation till klienter. Begreppet professionalism visade sig ha starka normativa drag och kan sägas utgöra en ideologi som hör ihop synen på kompetens som individualiserad och med begrepp som kunskapsorganisationer och kunskapssamhälle.

PROFESSIONALISM OCH FÖRTROENDE

Ett väsentligt villkor för professionellt arbete är det förtroende som de professionella har såväl bland allmänheten och potentiella brukare eller klienter som bland politiker, arbetsgivare och arbetsledare. Utifrån en studie av allmänhetens enkätsvar om detta år 1995 gjorde vi en kartläggning. De tre vårdprofessionerna tandläkare, läkare och veterinärer hamnade då i toppen

på den rangordning som kunde rekonstrueras därifrån och två andra vårdprofessioner socionomer och psykologer hamnade jämte ekonomer i botten. I huvudsak hyste alltså allmänheten förtroende för dessa professionella grupper med undantag för ekonomer, socionomer och psykologer. Det finns således på det hela taget ett socialt förtroendekapital för professionella experter i landet. Det varierar dock mycket kraftigt beroende på yrkesgrupp, men det finns inga klara mönster som visar vad hos dessa yrkesgrupper som bestämmer förtroendet annat än närhet och beroende. Vi kan anta att allmänheten är mera beroende av tandläkare, läkare och veterinärer. Man utgår kanske där gärna från egna erfarenheter och handlingar som omfattar ett risktagande, och vi skulle i så fall ha att göra med tillit snarare än förtroende.

Förtroendet för professionella varierar dessutom ganska litet beroende på människors egen bakgrund, och det är därmed svårt också att hitta förklaringar till variationerna i egenskaper hos respondenterna som kunde tänkas bestämma deras uppfattningar. Utbildning jämte facklig och klassmässig tillhörighet är dock tre sådana förklaringar. De professionella får nämligen bäst stöd bland sina egna: de högre utbildade; SACO-medlemmarna och de högre tjänstemännen. Men det är ändå inget större samhällspolitiskt problem att de lägre utbildade hyser något mindre förtroende för professionella. Skillnaderna är små. Ett politiskt problem är det istället att ekonomer, socionomer och psykologer är yrkesgrupper som hos allmänheten har mycket litet förtroende eller rent av misstroende. Samtidigt är detta förstås ett problem för yrkesgrupperna själva i deras strävan att skapa sig och upprätthålla en ställning som professioner.

Förtroende är en viktig del i professionellas relation till omvärlden och till klienter. På det hela taget visar skattningarna i de här studierna att de professionella har en sådan samhällslegitimitet, men att variationerna samtidigt är stora mellan olika grupper. Lägre utbildade; medlemmar i LO; samt personer som tillhör arbetarklassen hyser lägre förtroende, medan högre utbildade; medlemmar i SACO samt personer som tillhör högre tjänstemän hyser betydligt högre förtroende för professionella. Ett s.k. utbildnings-samhälle där utbildningen förlängs och de utbildades andel ökar, borde då stärka förtroendet för professionella och därmed öka denna legitimitet. På det sättet är förtroendet delvis självgenererande, och de professionella kan se tiden an med tillförsikt.

Den goda överensstämmelsen mellan allmänhetens och SACO-med-

lemmarnas skattningar och svårigheterna att hitta andra förklaringar och bestämmningar, visar samtidigt att uppfattningarna om förtroendet är starka, stabila mönster som det kan vara mycket svårt för enskilda grupper att förändra. Förtroendet bestäms kanske mera av traditionella uppfattningar om yrken än av egna erfarenheter eller av rykten och medier. För att kunna svara på det behöver man dock veta mera vad förtroendet består av, hur och av vilka krafter det formas och hur det hör ihop med andra uppfattningar eller föreställningar om yrkena ifråga (Hansen, Orban & Svensson 2000).

Det nya ledarskapets kontroll genom uppföljningar och revisioner har förändrat förtroenderelationerna mellan ledning och professionella i många arbetsorganisationer. Sådana metoder har betecknats som ”ett institutionaliserat misstroende för lärare, socialarbetare och universitetslektorer och deras förmåga att självständigt reglera kvaliteten av sina tjänster” (Power 1997:135; Jary 1999:37). Det som har kallats hård ledning (managerialism) har ersatt förtroende med olika kriterier och indikatorer på utförande för uppföljning och revision. Frågan om förtroende förs därmed delvis över från professionella till revisorerna och utvärderarna. På vilket sätt denna överföring förändrar relationerna mellan professionella och klienter blir delvis beroende på vad och hur resultaten av utvärderingarna blir kända och diskuterade. Om de utvärderade professionella misstros, inställer sig frågan om förtroendet för revisorerna och deras expertis.

Förändringar i riktning mot mer fullständiga organisationer i den offentliga tjänstesektorn kan ge en ny blandning av förtroende bland allmänheten. Namn, plats, profil och resultat i skolor, universitet eller sjukhus på marknaden kommer t.ex. att vara närmare kopplade till frågor om förtroende. Explicit and iögonfallande ledning blir särskilt betydelsefull i en sådan konstruktionsprocess, som döljer och ersätter en del av förtroendet för särskilda professionella yrkesgrupper och deras meriter.

I studier av åsikter om förtroende för sociala institutioner har förtroendet visat en svag minskning sedan 1970-talet – särskilt för politiska institutioner sedan 1980-talet, vilket kan ha orsakats särskilt av den statsfinansiella krisen men också av starkare fokusering på politiker i media (Svallfors & Taylor-Gooby red. 1999; Holmberg & Weibull 2001). Medborgare hyser vanligen förtroende för professionella yrken och deras motsvarande institutioner – särskilt sådana institutioner som ofta efterfrågas av folk som utbildning, sjukvård och media. Detta sociala kapitel utmanas när professionella institutioner och arbetsorganisationer omorganiseras genom marknadisering

och när kunder och kritiska chefer ställs i förgrunden, vilket ger professionella ett ännu större ansvar för att återskapa och upprätthålla förtroende (Rothstein & Kumlin 2001; Freidson 2001).

Lokala politiker visade under 1990-talet ambivalens till professionellas autonomi och förtroendet för dem. De lokala politikerna är numera ofta definierade som köpare av tjänster som skapas av professionella, vilka kontrolleras genom olika typer av utvärderingar. I början på 1990-talet utmanades de professionella och deras institutioner med ett starkare misstroende – ofta med ett samtidigt ökande misstroende mot politiker bland allmänheten. Nedskärningar i finansieringen av offentlig service orsakade under senare halvan av 1990-talet viss nedgång av förtroendet för institutionerna för utbildning, sjukvård och socialt arbete bland den svenska allmänheten (Holmberg & Weibull 2001:30). (Det går dock inte där att se i vilken utsträckning detta hörde ihop med marknadisering.) Det var istället en betydande ökning av förtroendet från år 1995 till år 2000 för vissa professionella yrkesgrupper som t.ex. ekonomer, psykologer och socionomer samtidigt som andra bibehöll sitt förtroende. Lärare och läkare gavs större förtroende än deras motsvarande institutioner skolan och sjukvården, vilket visar att allmänheten skiljer på dessa två nivåer.

Det finns tecken på ett växande kritik mot marknadisering och kontraktering av välfärdsservice som har med förtroende att göra. Förtroende mellan staten och professionella å ena sidan och mellan professionella och allmänheten eller potentiella klienter å andra sidan är mycket betydelsefull särskilt vad gäller mänskliga tjänster. Det är svårare att skapa och upprätthålla förtroende i kortare kontrakt. Verksamheten inom utbildning, sjukvård och social omsorg anses inte vara lika lämplig och effektiv för konkurrens och kontrakt (Håkansson 1997; Lane 2000:202, 223). Där behöver man ha längre tidsperspektiv och organisationer som lever vidare och är integrerade. Det är bara vissa delar av sådana byråkratiska professionella organisationer som universitet, skolor, sjukhus, domstolar och socialt arbete som kan använda konkurrens och anbudsgivning för att effektivare och med större kvalitet åstadkomma sina tjänster.

Chefer i professionella arbetsorganisationer har numera oftare än tidigare inte sitt ursprung i det professionella yrket och dess utbildning, och de uppvisar på det hela taget betydande skillnader i åsikter om t.ex. marknadisering jämfört med övriga anställda professionella. Detta är en källa till möjligt misstroende i relationerna mellan chefer och professionella. En annan källa

till misstroende är alltså införandet av olika typer av uppföljningar och revisioner, som också kan påverka klienter och allmänhet. I enkäten fann vi emellertid inga skillnader i förtroende i vårt urval av professionella grupper mellan chefer och övriga anställda professionella.

Men som i allt annat tjänstearbete, så är det också i fråga om professionella tjänster just mötet mellan professionell och klient som är den viktigaste källan till förtroende och hur det skapas och upprätthållas – i sanningens ögonblick, där starka känslor ofta utspelar sig (Norman 1983; Fineman red. 2000; Malin red. 2000, del V). Organisatoriska förändringar som avreglering, privatisering, ledning genom revision och kvasimarknader som alla utgör delar i den s.k. nya ledningen och styrningen (NPM), skapar nya villkor för förtroende för professionella. Företagiserade former individualiserar arbetsrelationerna och gör regler och föreskrifter mindre avgörande och informella nätverk, personliga egenskaper och social kompetens och förhandlingsförmåga mera betydelsefulla (Webb 1999:756).

ETT KLASSPERSPEKTIV

På vilka sätt och i vilken utsträckning är svenska akademiker enade eller ej? Svaren på den frågan kan säga något om hur och varför de professionella medverkat till eller motsats sig 90-talets förändringar av de professionellas villkor. Första sättet att besvara denna fråga handlade om hur förändringarna uppfattades påverka den egna yrkesgruppen och det egna arbetet. Vi kunde konstatera att akademikerna därvidlag knappast utgör en särskilt enhetlig grupp utan istället bildar en mycket splittrad medelklass, om man ser till hur olika 1990-talets förändringar berörde skilda grupper och delgrupper inom vissa yrken. Förändringar som har gällt t.ex. sparkrav samt privatisering och andra former av marknadisering uppfattades ha påverkat mycket olika mellan grupper och inom vissa grupper. Offentliganställda och kvinnor har varit mera utsatta för förändringar än privatanställda och egenföretagare samt män. Sektor var den viktigaste och vanligaste förklaringen, och skillnaderna mellan könen inom samma sektor var mindre. Men där fanns också en självständig könsskillnad, så att kvinnor i många avseenden skattade sig vara mera påverkade av förändringarna än män. Ur jämställdhetssynpunkt ledde 1990-talets förändringar i några avseenden – särskilt vad gällde resurser – till försämringar. Vi har däremot inte kunnat spåra skillnader i påver-

kan vad gäller ålder. Med avseende på utbildningstid och därmed jämlikhet syntes en nämnvärd och systematisk skillnad endast vad gällde sparkrav, där de med kortast utbildning var mera utsatta.

Professionella håller i större utsträckning än allmänheten med om förslaget att minska den offentliga sektorn och att privatisera vissa verksamheter. På en politisk vänster–högerskala är de professionella mera högerorienterade än allmänheten. Skillnaderna mellan olika professionella grupper är dock avsevärd. Vid extrempolerna finner vi socionomer på vänsterkanten och advokater på högerkanten. En stor del av dessa skillnader förklaras med kön och sektor, där privat sektor inkluderar en stor andel egenföretagare. En annan förklaring är chefspositioner och beslutsmyndighet, vilket samvarierar med kön, sektor och delvis med yrkesgrupp. Chefer och personer i ledning håller betydligt oftare med om förslagen att minska den offentliga sektorn och att privatisera delar av den.

Vi har ett aggregat av professionella som är splittrat främst på kön, och arbetslivssektor jämte ägande av ekonomiskt kapital (offentlig, privat, egenföretagare) men också med avseende på auktoritet och organisationsresurser (chefer, ledning, övriga anställda). En fortsatt feminisering respektive privatisering kommer att skapa ökade skillnader mellan och inom yrkesgrupper utöver skillnader som ligger i interna specialiseringar. I många fall kan sådana specialiseringar sammanfalla med könsskillnader och skillnader mellan sektorer. Splittringen hör ihop med klassursprung. De två extrema grupperna är då åter å ena sidan socionomer som i större utsträckning härrör från arbetarhem och å andra sidan advokater och läkare som oftare kommer från akademikerhem. Eget kunnande och ambitioner att arbeta självständigt utifrån professionell kunskap och etik är däremot det som främst förklarar dessa yrken.

Ett andra sätt att pröva homogeniteten som klass var att använda synen på förtroende för professionella. I SACO-studien uppfattas allmänhetens förtroende både mera och mindre positivt än vad allmänheten gör. Överensstämmelsen mellan allmänhetens och akademiskernas skattningar är ändå mycket stor, och rangordningarna av grupperna är så gott som identiska. De professionella visar sig på det sättet vara en del av befolkningen och inte någon avvikande särgrupp. Vad gäller några yrkesgrupper med lågt förtroende hos allmänheten överskattar emellertid akademiker denna brist på förtroende.

Det står klart att allmänheten åtminstone i termer av förtroende inte

betraktar professionella som en homogen grupp. De gör istället en klar åtskillnad mellan olika yrkesgrupper, och spännvidden är mycket stor mellan grupper som man hyser stort respektive litet förtroende för. Akademikernas bedömning av allmänhetens skattning stämmer vidare väl överens med allmänhetens egen skattning, vilket gör att akademikerna också torde uppfatta stora skillnader mellan olika yrkesgrupper. Samtidigt tycks de därmed också mera utgöra en del av allmänheten än en särskild kategori.

Röstbeteende är ett tredje sätt att pröva sammanhållningen som klass. Högre tjänstemän har traditionellt röstat konservativt eller borgerligt. SACO-medlemmar röstar vanligen på partier till vänster i samma utsträckning som den utbildade medelklassen som helhet tenderar att göra, dvs. 25–30 procent. I det avseendet hör SACO-medlemmarna till ett i huvudsak konservativt skikt. Det har emellertid framträtt en växande skillnad mellan tjänstemän i den privata respektive den offentliga sektorn, vilket skapat splittring inom vissa yrkesgrupper. Offentliganställdas rörelse åt vänster har dock tenderat att gå långsammare än väntat samtidigt som deras andel på arbetsmarknaden har växt med rekrytering från lägre klasser i samhället.

Bland de tre metoderna att pröva om professionella kan betraktas som och konstituerar ett mera homogent skikt som en ny medelklass, har vi alltså funnit svagt stöd vad gäller förtroende, där professionella knappast skiljer sig från allmänheten i sin uppfattning men samtidigt inte betraktas som en enhet. Däremot skiljer de sig från allmänheten så att de för det första röstar mera konservativt och borgerligt i allmänna val och att de för det andra hyser mera högerorienterade och nyliberala politiska åsikter. Men även där är splittringen mellan yrkesgrupper med avseende på kön, sektor, organisationsnivå och klassbakgrund så stor att man knappast kan tala om ett aggregat och rakt inte ett sammanhållet kollektiv och en potentiell politisk aktör. Expansionen av den offentliga sektorn under 1970 och 80-talen som dominerades av kvinnor som ofta kom från arbetarklassen ger en del av förklaringen till denna splittring. Andra förklaringar hör ihop med nytt ledarskap som skapade större skillnader mellan professionella i chefs- och ledarpositioner och övriga anställda professionella både i offentlig och i privat sektor.

Även när det gäller internationalisering slutligen framstår akademikerna knappast som något mera sammanhängande aggregat som skulle kunna bilda ett tydligare underlag för en viss politik på det sätt som SACO centralt ändå driver sådana frågor. Ålder, kön, sektor och graden av kommersialisering

respektive serviceinriktning är förhållanden som klart begränsar möjligheterna att skapa ett mera enhetligt politiskt kollektiv. Internationalisering är ett område som uppvisar skillnader mellan professionella och allmänhet vad gäller såväl internationell solidaritet och internationellt samarbete som europeisering. Professionella är på det hela taget mera positiva till dessa förändringar. Skillnaderna kan väntas tillta i takt med att internationaliseringen utvecklas, vilket skapar växande spänningar mellan en expertelit och den övriga befolkningen. Det förekommer emellertid även skillnader mellan professionella. På index rörande internationell orientering eller internationellt samarbete fann vi betydande skillnader mellan olika professionella grupper. Äldre professionella, män, egenföretagare, i kommersialiserade professionella yrken som advokater och arkitekter, chefer och högerorienterade personer var i detta avseende, vilket bland annat handlade om internationellt försvarssamarbete, mera internationellt orienterade än yngre professionella, kvinnor, anställda i offentlig sektor, i serviceprofessioner som socionomer, präster och vänsterorienterade personer. Den största interna skillnaden mellan män och kvinnor förelåg bland läkare respektive veterinärer. Den största skillnaden mellan offentlig- och privatanställda förelåg bland läkare, tandläkare och ingenjörer, som om olika rekrytering och arbetsvillkor skulle kunna vara mest framträdande i dessa yrkesgrupper.

Motstånd mot marknadisering har varit anmärkningsvärt svagt bland professionella i många länder. I Sverige kan det alltså förklaras med denna splittring i inställningen till och reaktionerna på förändringarna mellan yrkesgrupper, mellan sektorer, mellan kön och mellan chefer och övriga anställda. Det förklaras också av den politiska högerorientering som stöder förändringarna och som kännetecknar stora delar av dessa professionella yrkesgrupper. En annan förklaring är att förändringarna inneburit att arbetsplatser i många tidigare helt offentligstyrda verksamheter kunnat erbjuda bättre arbetsvillkor. Svagt motstånd mot nytt och starkare administrativt ledarskap förklaras med att uppdelningen mellan administrativa och professionella karriärer blivit avsevärt tydligare i många verksamheter som också hört ihop med en splittring i inställningen till förändringarna på chefer och övriga anställda. Ytterligare en förklaring är att professionella fortfarande är mycket beroende av en statlig byråkrati för legitimering, finansiering och styrning i professionella arbetsorganisationer.

PROFESSIONALISM, INDIVIDUALISM OCH KOLLEKTIVISM

Professionalism är ett fenomen på organisationsnivå som vanligen innebär någon slags yrkeskontroll över ett visst kunskapsområde och en särskild formell utbildning för ett specialiserat tillämpningsområde som möjligen är säkrad genom statlig och legal reglering (Macdonald 1995; Freidson 2001). Professionalism är också ett fenomen på individnivå hos enskilda yrkesutövare, som vanligen innebär en viss expertis eller kompetens i utförandet av vissa uppgifter och problemlösande enligt vissa kvaliteter och standarder, och ofta i direkt relation med klienter som individer eller organisationer. Definierat på detta sätt är professionalism både ett kollektivt och ett individuellt fenomen som kan ha starkare betoning av den ena eller den andra sidan som växlar från tid till annan eller mellan olika yrkesgrupper. Personbunden expertis och kompetens får en del av sin legitimitet genom den kollektiva organisationen.

Under senare årtionden har förändringar ägt rum på samhälls- och organisationsnivå som har skapat en förnyad efterfrågan på professionalism i en slags dialektik mellan kollektiv och individuell nivå. Denna förnyade efterfrågan går utöver den traditionella och fortsatt pågående efterfrågan som utgår från yrken och deras representerande organisationer med anspråk på professionalism i termer av vissa egenskaper eller i termer av makt- och konkurrensrelationer mellan yrken och andra aktörer på en kollektiv nivå. Den förnyade efterfrågan har att göra med avregleringar, marknadsiseringar och nytt ledarskap, som leder till starkare kontextualisering av professionell kompetens på individuell nivå, vilket i sin tur kräver starkare organisatorisk kontroll över det relativt självständiga professionella frontlinjearbetet för att starkare binda dessa anställda och deras kompetens till den kollektiva organisatoriska nivån. Följande hypotetiska orsakskedja kan sammanfatta detta resonemang.

En framträdande diskurs kring ett s.k. tjänstesamhälle och kunskapsamhälle och kring tjänsteproducerande företag och s.k. kunskapsorganisationer och kunskapsföretag har funnits parallellt med de organisationsförändringar som denna studie har utgått från (Svensson 2002b). Samtidigt som professionella och deras arbetsorganisationer utmanats av marknadens och ledarskapets logik har det utvecklats en förnyad efterfrågan på professionalism av litet annat slag. Större andel tjänster och tjänsteföretag ger i sig en större efterfrågan på professionella med självständiga klientrelationer. Den offent-

liga tjänsteproduktionen har dessutom företagiserats och kunderna och deras efterfrågan har ställts i centrum, vilket ytterligare gett plats åt självständigt professionellt frontlinjearbete. Denna företagisering har även innefattat en utveckling mot mer kommersiella och fullvärdiga organisationer med starkare identitet, ledarskapshierarki och rationalitet. Ledarskapskontroll av självständigt professionellt arbete genom krav på formell och standardiserad utbildning vid rekrytering av anställda har också kompletterats med rekrytering enligt mer personliga kvaliteter som attityder och s.k. social kompetens och en socialisation in i och en anpassning till en viss företagskultur. Klientkontroll har delvis ersatts med kundernas suveräna val och deras utvärderingar och deras rätt att lämna en producent och välja en annan. Professionell kompetens tenderar därmed att mindre definieras som formell, explicit och dekontextualiserad kunskap och istället mera som personlig, implicit, individuell och mera knuten till positioner, uppgifter och faktiskt utförande. Denna ökade självständighet för professionella i arbetsorganisationernas front eller bas ställer nya krav på självreglerad styrning genom professionalism (governmentality) (Fournier 1998; Fournier & Grey 1999; Evetts 2002). Professionalismen är på det sättet självgenererande. Men den orsakar också utveckling av andra kontrollmetoder av ledningen genom metoder för kvalitetssäkring och revision för att vinna tillbaka något av den kontroll företagsledningen förlorar med utökad professionalism. Det föreligger därmed en slags dialektik mellan individualism och kollektivism baserad på de två mekanismerna å ena sidan självständig och självreglerad relation mellan professionell och klient eller kund utifrån individuell och ofta implicit kompetens och å andra sidan bindning och kontroll av kompetensen till organisationens kollektiva nivå – antingen genom att binda kompetenta personer till organisationen eller att byta ut anställda professionella men samtidigt kodifiera och dekontextualisera kompetensen och göra den till en kollektiv resurs. I s.k. kunskapsföretag har beroendet av individuell professionell kompetens betraktas som ett särskilt kontroversiellt problem, och stora ansträngningar görs dels i form av strategisk rekrytering och socialisation in i och anpassning till en viss företagskultur jämte olika former av belöningar för att binda personer till företaget, dels att dokumentera och kodifiera kompetens och därmed lyfta ut den från personer. De professionella förlorar därmed en del av sin tillhörighet till professionella utbildningar, yrken och förbund till förmån för starkare tillhörighet till de arbetsorganisationer där de är anställda. Professionernas kollektiva organisationer och

förbund ersätts delvis av arbetsorganisationerna, och det är ett led i det nya ledarskapet (managerialism).

Politisk individualism består av enskilda individers relation som medborgare i staten. Ekonomisk individualism består av enskilda individers relation som kunder till producerande företag på en marknad. Genom marknadsiering av offentliga tjänster har denna ekonomiska individualism brett ut sig delvis på bekostnad av det politiska och sociala medborgarskapet. Det är lätt att uppfatta inriktningen på kunder och kundrelationer och den förnyade efterfrågan på professionalism som en ytterligare individualisering. Mycket av tänkande och praktisering av metoder för kvalitetsmätning och kvalitetssäkring och det som kan kallas för kvalitetsrörelsen (särskilt med total quality measurement TQM), har en sådan betoning. Men detta omfattar i första hand arbetsorganisationens intresse av effektivitet och kontroll som föregår enskilda människor. Det rör sig alltså vare sig om renodlad individualism eller renodlad kollektivism utan något som kanske kan kallas för individfokuserad kollektivism (Karlsson 2002:103ff). Den innehåller då långtgående individualisering av ansvar, arbetsvillkor och annat. Men är samtidigt ett sätt att infoga och anpassa enskilda anställda till arbetsorganisationens kollektiv. Här ligger en slags dialektik – ju större individualisering desto större krav på kontroll. Både kunder och anställda professionella knyts närmare till organisationen och engageras som medarbetare och deltagare i produktionen. Det är inte bara dessa individers beteende som ska styras utan även deras personlighet, känslor och attityder ska kontrolleras och utnyttjas. Individerna ska göras tillgängliga för de kollektiv som består av värderingsstyrda och kvalitetsmedvetna organisationer. Frågan är då, var de professionella kollektivens krav på kunskaper och etik därmed tar vägen?

REFERENSER

- Abbott, Andrew (1988) *The System of Professions. An essay on the division of expert labor*. London: The University of Chicago Press
- Abiala, Kristina (2000) *Säljande samspel. En sociologisk studie av privat servicearbete*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Acker, Joan (1992) "Gendering Organizational Theory" i *Gendering Organizational Analysis* (red.) Mills, Albert, J & Tancred Peta, London: Sage
- Ahrne, Göran (1994) *Social Organizations. Interaction inside, outside and between organizations*. London: Sage
- Ahrne, Göran (1998) "Stater och andra organisationer" i Ahrne, Göran (red.) *Stater som organisationer*. Stockholm : Nerenius & Santérus
- Ahrne, Göran m. fl. (1985) *Klassambällets förändring*. Lund: Arkiv
- Ahrne, Göran; Roman, Christine & Franzén, Mats (1996) *Det sociala landskapet. En sociologisk beskrivning av Sverige från 50-tal till 90-tal*. Göteborg: Korpen Akademiker, SACO-tidningen 1999:3
- Alvesson, Mats & Berg, Per-Olof (1988) *Företagskultur och organisationssymbolism: utveckling, teoretiska perspektiv och aktuell debatt*. Lund: Studentlitteratur
- Alvesson, Mats (2001) *Organisationskultur och ledning*. Malmö: Liber
- Antman, Peter (1994) "Vägen till systemskiftet" i *Köp och sälj, vad god svälj? - världens nya ekonomistyrningssystem i ett arbetsmiljöperspektiv*. (red.) Gustafsson, Rolf Å., Stockholm: Arbetsmiljöfonden, 19-67
- Arvidsson, Peter (1980) *Trovärdighet och förtroende, tillförlitlighet och tillit*. Stockholm: Beredskapsnämnden för psykologiskt försvar rapport nr 103
- Axelrod, Robert (1984) *The Evolution of Co-operation*. New York: Basic Books
- Bailey, David; Harte, George & Sugden, Roger (1994) *Transnationals and Governments. Recent policies in Japan, France, Germany, the United States and Britain*. London: Routledge
- Bauer, Marianne; Askling, Berit; Marton, Susan, Gerard & Marton, Ference (1999) *Transforming Universities. Changing patterns of governance, structure and learning in Swedish higher education*. London: Jessica Kingsley Publications
- Becher, Tony (1989) *Academic Tribes and Territories: intellectual enquiry and the cultures of disciplines*. Milton Keynes: Society for Research into Higher Education
- Beck, Ulrich (1992) *Risk Society*. London: Sage
- Befolkningens utbildning, *SCB Tema utbildning* nr 2, 1999
- Bejerot, Eva & Hasselbladh, Hans (2002) *Kvalitet utan gränser. En kritisk belysning av kvalitetsstyrning*. Lund: Academia Adacta
- Berg, Anne Marie (2002) "Kvalitetsrörelsen - mellan politik och organisation" i Bejerot & Hasselbladh (red) 81-98
- Berglind, Hans & Pettersson, Ulla (1980) *Omsorg som yrke eller omsorg om yrket - en studie av omsorgens professionalisering*. Stockholm: Sekretariatet för framtids-

- studier
- Berglund, Tomas (2001) *Attityder till arbete i Västeuropa och USA. Teoretiska perspektiv och analyser av data från sex länder*. Göteborg Studies in Sociology nr 2, Sociologiska inst. Göteborgs universitet
- Bergström, Ola (1998) *Att passa in. Rekryteringsarbete i ett kunskapsintensivt företag*. BAS, Handelshögskolan Göteborgs universitet
- Berntsson, Paula (1999) "Förskolans läroplan och förskollärayrkets professionalisering" *Pedagogisk forskning i Sverige*, årg. 4, nr 2, 198-211
- Berntsson, Paula (2000) "Att osynliggöra kvinnors yrkeskompetens. Om staten och förskollärarna" *Arbetsmarknad och arbetsliv*, årg. 6 nr 2, sommaren 2000
- Bertilsson, Margareta (1990) "The welfare state, the professions and citizens" i Torstendahl & Burrage (red) 114-134
- Billing, Yvonne Due & Alvesson, Mats (1994) *Gender, Managers, and Organizations*. Berlin: de Gruyter
- Bjereld, Ulf & Ekengren, A-M (1996) "Du gamla, du fria? i Holmberg & Weibull (red) 395-413
- Bjereld, Ulf (1999) "Trendbrott i svensk NATO-opinion" i Holmberg & Weibull (red) 363-371
- Blom, Björn (1998) *Marknadsorientering av socialtjänstens individ- och familjeomsorg: om villkor, processer och konsekvenser*. Institutionen för socialt arbete. Studier i socialt arbete vid Umeå universitet; 27
- Blomqvist, Christina (1996) *I marknadens namn. Mångtydiga reformer i svenska kommuner*. Stockholm: Nerenius & Santérus
- Blomqvist, Paula & Rothstein, Bo (2001) *Välfärdsstatens nya ansikte. Demokrati och marknadsreformer inom den offentliga sektorn*. Stockholm: Agora
- Bologh, Roslyn, W. (1990) *Love or Greatness. Max Weber and masculine thinking - A feminist inquiry*. London: Unwin Hyman
- Bourdieu, Pierre (1984) *Distinction. A social critique of the judgement of taste*. London: Routledge
- Brante, Thomas (1987) "Sociologiska föreställningar om professioner" i Bergryd, Ulla (red.) *Den sociologiska fantasin - teorier om samhället*. Stockholm: Rabén & Sjögren, 124-154
- Brante, Thomas (1990) "Professional types as a strategy of analysis" i Burrage & Torstendahl, (red) 75-94
- Brante, Thomas (1992) "Expert Society. The origins and development of professionals in Sweden" *Studies of Higher Education and Research*, Stockholm 1992:2
- Brint, Steve (1994) *In an Age of Experts. The changing role of professionals in politics and public life*. New Jersey: Princeton University Press
- Brunsson, Nils & Sahlin-Andersson, Kerstin (2000) "Constructing Organizations: the example of public sector reform", *Organization Studies* nr 21:4, 721-746
- Burrage, Michael & Torstendahl, Rolf red. (1990) *Professions in theory and History*.

- Rethinking the study of the professions.* London: Sage
- Buti, Marco; Franco, Daniele & Pench, Lucio (1999) "Reconciling the welfare state with sound public finances and high employment" i Buti, Marco; Franco, Daniele & Pench, Lucio (red) *The Welfare State in Europe. Challenges and Reform.* Elgars Cheltenham
- Butler, Tim & Savage, Mike red. (1995) *Social Change and the Middle Classes.* London: University College Press
- Castro, Freddy (1992) *Bortom den nya medelklassen. Durkheim och de moderna professionella yrkesgrupperna.* Stockholm: Symposion Graduale
- Cederlund, Kerstin (1999) *Universitet. Platser där världar möts.* Stockholm: SNS förlag
- Cigéhn, Göran (1995) "Tjänstemännens klassidentitet och klassmedvetande" i Svensson & Orban (red)
- Cohen, Jean L & Arato, Andrew(1992/95) *Det civila samhället och den politiska teorin.* Göteborg: Daidalos
- Coleman, James. S (1990) *Foundations of Social Theory.* Cambridge Mass: Harvard University Press
- Collins, Randall (1979) *The Credential Society. An historical sociology of education and stratification.* Orlando etc.:Academic Press
- Collins, Randall (1990) "Changing conceptions in the sociology of the professions" i Torstendahl & Burrage (red) 11-24
- Considine, Mark (2001) *Enterprising States. The public management of welfare-to-work.* Cambridge: University Press
- Crompton, Rosemary (1998) *Class and Stratification. An introduction to current debates.* Cambridge: Polity Press, (Första upplagan 1993)
- Cutler, Tony & Waine, Barbara (1994) *Managing the Welfare State. The politics of the public sector management.* Oxford: Berg
- Davies, Celia (1996) "The sociology of professions and the profession of gender" *Sociology*, Nov.
- Demker, Marie (1996) "Blott Sverige svenska krusbär har" i Holmberg & Weibull (red) 359-371
- Dent, Mike; O'Neill, Maggie & Bagley, Carl red. (1999) *Professions, New Public Management and the European Welfare State.* Staffordshire University Press
- Derber, Charles (1982) "The Proletarianization of the Professional: A Review Essay" i Professionals as Workers: Mental labor in advanced capitalism. (red.) Derber, Charles, Boston Mass: G. K. Hall & Co
- Derber, Charles (1982) "Toward a New Theory of Professionals as Workers: Advanced Capitalism and Postindustrial Labor" i Professionals as Workers: Mental labor in advanced capitalism. (red.) Derber, Charles, Boston Mass: G. K. Hall & Co
- Dicken, Peter (1992) *Global Shift: the Internationalization of Economic Activity.*

- London: Chapman cop.
- DS 1993:76, Utlandsstudier och internationella utbildningskontakter. Vad ska göras centralt, vem ska göra det och hur? Utbildningsdepartementet
- du Gay, Paul & Salaman, Graeme (1992) "The cult[ure] of the customer" *Journal of Management Studies* 29:5 September, s. 615-633
- Education at a Glance*. OECD Indicators (1992) OECD
- Einarsdottir, Torgerdur (1997) *Läkaryrket i förändring*. En studie av den medicinska professionens heterogenisering och könsdifferentiering. Sociologiska inst. Göteborgs universitet, monografi nr 63
- Elliot, Maria (1997) *Förtroendet för medierna*. Göteborg: Inst. för journalistik och masskommunikation, Göteborgs universitet
- Elmbrant, Björn (1993) *Så föll den svenska modellen*. Stockholm: Fischer
- Elster, Jon (1989) *The Cement of Society*. Cambridge: Cambridge University Press
- Emigration bland högutbildade. *SCB Tema utbildning* 1998:2, Stockholm
- Engström, Pär (2000) Styrning och autonomi. En studie av kommunala utvärderingars styrfunktioner av grundskolan. *CD-uppsats, Sociologiska inst. Göteborgs universitet*
- Enteman, Willard, F (1993) *Managerialism. The emergence of a new ideology*. Madison Wisconsin: University of Wisconsin Press
- Esping-Andersen, Gösta (1994) "Jämlikhet, effektivitet och makt" i *Den svenska modellen*. Per Thullberg & Kjell Östberg (red.). Lund: Studentlitteratur, s. 75-106
- Esping-Andersen, Gösta (1996) "After the golden age? Welfare state dilemmas in a global economy" i Esping-Andersen, Gösta (red) *Welfare States in Transition. National adaptations in global economies*. London: Sage publications,. 1-32
- Etzioni, Amitai (1988) *The Moral Dimension: Towards a new economics*. New York: Free Press
- Etzioni, Amitai red. (1969) *The Semi-Professions and Their Organization, Teachers, Nurses, Social Workers*. New York: Free Press
- Evetts, Julia (2002) "Discourse of professionalism: market closure, occupational identity and occupational change". Paper to second interim workshop for research network sociology of professions ESA, Paris
- Evetts, Julia. (1995a) "Professions beyond the Nation-State: international systems of professional regulation in Europe". *International Journal of Sociology and Social Policy* 18:1998, 47-64
- Evetts, Julia. (1995b) "International Professional Associations: the New Context for Professional Projects" *Work, Employment & Society*, vol. 9 nr 4
- Evetts, Julia. (1999) "Professional Identities and Globalization: The international professional federations" i Hellberg m. fl (red) 13-27
- Exworthy, Mark & Halford, Susan red. (1999) *Professionals and the New Managerialism in the Public sector*. Buckingham: Open University Press

- Eyerman, Ron (1985) "Rationalizing intellectuals". *Theory & Society* nr 14
- Eyerman, Ron; Svensson, Lennart G. & Söderqvist, Thomas red. (1987) *Intellectuals, Universities, and the State in Western Modern Societies*. Berkeley: University of California Press
- Farnham, David & Horton, Sylvia (1996) "Public managers and private managers: towards a professional synthesis? i Farnham, David; Horton, Sylvia; Barlow, John & Hondelghem, Annie: *New Public Managers in Europe. Public servants in transition*. Houndmills etc: Macmillan Press, 27-53
- Fernler, Karin (1996) *Mångfald eller likriktning. Effekter av en avreglering*. Stockholm: Nerenius & Santérus
- Fineman, Stephen red. (2000) *Emotion in Organizations*. London: Sage publications (första upplagan 1993)
- Fingleton, John red. (1992) *The Internationalisation of Capital Markets and the Regulatory Response*. London: Graham & Trotman
- Flynn, Rob (1999) "Managerialism, professionalism and quasi-markets" i Exworthy & Halford (red) 18-37
- Foucault, Michel (1979) "Governmentality" *Ideology and Consciousness* 6:5-21
- Fournier, Valerie & Grey, Christopher (1999) "Too much, too little and too often: a critique of du Gay's analysis of enterprise" *Organization* Vol. 6(1): 107-128
- Fournier, Valerie (1998) "The appeal to 'professionalism' as a disciplinary mechanism" *The Sociological Review*, August, 280-307
- Fournier, Valerie (2000) "Boundary work and the (un)making of the professions" i Malin (red.) 67-86
- Franzmann, Andreas (2001) "Beyond 'Äquivalententausch'. The non-commodity character of professional services and the structural problem of compensation and alimentation of professional services" paper to conference: Professional performance, Zürich
- Freidson Eliot (1995) "What is 'The' State; What is 'The' Profession?" Paper till SASE konferens, Whashington
- Freidson, Eliot (1970) *The Professions of Medicine*. New York: Dodd, Mead & Co
- Freidson, Eliot (1986) *Professional Powers. A study of the institutionalization of formal knowledge*. Chicago & London: The University of Chicago Press
- Freidson, Eliot (1994) *Professionalism Reborn. Theory, prophecy and policy*. Cambridge : Polity Press
- Freidson, Elliot (2001) *Professionalism. The third logic*. Oxford: Polity Press
- Frenander, Anders (1996) "Obduktion av en modell. Den svenska modellens nedgång och fall" *Häftet för kritiska studier*
- Friborg, Göran & Annerstedt, Jan (1972) *Brain Drain and Brain Gain of Sweden*. Naturvetenskapliga forskningsrådet, Stockholm
- Friborg, Göran (1975) Brain drain statistics: empirical evidence and guidelines: report on an international expert meeting in Stockholm 1973, and guidelines

- for future studies. Stockholm
- Furåker, Bengt (2000) "Offentligt och privat anställdas upplevelser av sitt arbete" *Arbetsmarknad och arbetsliv* nr 1.
- Furåker, Carina (2001) *Styrning och visioner - sjuksköterskeutbildning i förändring*. Göteborg Studies in Educational Sciences 158
- Gambetta, Diego red. (1988) *Trust: Making and Breaking Cooperative Relations*. Oxford: Basil Blackwell
- Gesser, Bengt (1985) *Utbildning, jämlikhet, arbetsdelning*. Lund: Arkiv
- Giddens, Anthony (1973) *The Class Structure of the Advanced Societies*. London: Hutchinson
- Giddens, Anthony (1984) *The Constitution of Society*. Cambridge: Polity Press
- Giddens, Anthony (1990) *The Consequences of Modernity*. Cambridge: Polity Press
- Giddens, Anthony (1991) *Modernity and Self-identity. Self and society in the late modern age*. Cambridge: Polity Press
- Giddens, Anthony (1992) *The Transformation of Intimacy*. Cambridge: Polity Press
- Goldthorpe, John (1980) *Social Mobility and Class Structure in Modern Britain*. Oxford: Clarendon Press
- Goldthorpe, John (1982) "On the service class, its formation and future" i Giddens, Anthony & MacKenzie, Gavin (red.) *Classes and the division of labour: essays in honour of Ilya Neustadt*. Cambridge: Cambridge University Press
- Gouldner, Alvin W (1979) *The Future of Intellectuals and the Rise of the New Class: a frame of reference, theses, conjectures, arguments and an historical perspectives on the role of intellectuals and intelligentsia in the international class contest of the modern era*. London: Macmillan
- Gustafsson, Magnus (1997) Trust, Contracting and Commitment in International Project Industry. Paper, Företagsekonomiska inst. Åbo Akademi
- Gustafsson, Rolf, Å (1987) *Traditionernas ok. Den svenska hälso- och sjukvårdens organisering i historie-sociologiskt perspektiv*. Stockholm: Esselte studium
- Gustafsson, Rolf, Å (1995) "Valfrihet och konkurrens som medel att förbättra den offentliga sektorn" *Sociologisk Forskning* 1995:3, 43-61
- Halford, Susan; Savage, Mike & Witz, Ann (1997) *Gender, Careers and Organizations. Current developments in banking, nursing and local government*. London: Macmillan
- Halliday, Terence (1987) *Beyond Monopoly*. Chicago & London: University of Chicago
- Hanlon, Gerard (1998) "Professionalism as Enterprise: Service Class Politics and the Redefinition of Professionalism" *Sociology* Vol 32 nr 1 febr. 43-63
- Hanlon, Gerard (1999) *Lawyers, the State and the Market. Professionalism revisited*. Macmillan: Basingstoke/London
- Hansen, Lars; Orban, Pal & Svensson, Lennart (2000) Yrkesuppfattningar. En sociologisk studie av hur yrken uppfattas och värderas. Beviljad ansökan till

Riksbankens Jubileumsfond

- Harrison, Stephen & Pollitt, Christopher (1994) *Controlling Health Professionals: the future of work and organization in the NHS*. Buckingham: Open Univ. Press
- Heidenheimer, Arnold (1980) "Conflict and compromises between professional and bureaucratic health interests" i *The Shaping of the Swedish Health System* (red.) Heidenheimer, Arnold & Elvander, Nils. London: Sage
- Held, David; McGrew, A; Goldblatt, D & Perraton, J (1999) *Global Transformations. Politics, economics and culture*. Cambridge: Polity press
- Hellberg, Inga (1978) *Studier i professionell organisation*. Monografi nr 20, Sociologiska institutionen, Göteborgs universitet
- Hellberg, Inga (1995) "Det professionella tjänstesamhället" i Svensson & Orban (red)
- Hellberg, Inga (1999) "Altruism and utility: two logics of professional action" i Hellberg m. fl. (red) 27-43
- Hellberg, Inga; Saks, Mike & Benoit, Cecilia red. (1999) *Professional Identities in Transition. Cross-cultural dimensions*. Stockholm: Almqvist & Wiksell
- Herman, Edward S (1995) *Triumph of the Market: Essays on economics, politics and the media*. Boston Mass: South End Press
- Hirschman, Albert (1970) *Exit, Voice and Loyalty. Responses to decline in firms, organizations, and states*. Cambridge, Mass.
- Hochschild, Arlie (1983) *The Managed Heart. Commercialization of human feeling*. Berkeley: University of California Press
- Hoff, Jens (1983) "The concept of class and public employees" *Acta Sociologica* 1983:3, 207-226
- Holmberg, Sören & Weibull, Lennart (1997) "Förtroendets fall" i Holmberg & Weibull (red) 79-102
- Holmberg, Sören & Weibull, Lennart (2000) "Förtroendet faller" i Holmberg & Weibull (red) 27-45
- Holmberg, Sören & Weibull, Lennart (2001) "Förtroendefall" i Holmberg & Weibull (red) 27-49
- Holmberg, Sören & Weibull, Lennart red (1996) *Mitt i nittioåret*. Göteborg: SOM-institutet nr 16
- Holmberg, Sören & Weibull, Lennart red. (1997) *Ett missnöjt folk?* Göteborg: SOM-institutet nr 18
- Holmberg, Sören & Weibull, Lennart red. (1998) *Opinionssamhället* Göteborg: SOM-institutet nr 20
- Holmberg, Sören & Weibull, Lennart red. (2000) *Det nya samhället*. Göteborg: SOM-institutet nr 24
- Holmberg, Sören & Weibull, Lennart red. (2001) *Land, Du välsignade?* Göteborg: SOM-institutet nr 26
- Holmberg, Sören & Weibull, Lennart red. (2002) *Det våras för politiken*. Göte-

- borg: SOM-institutet nr 30
<http://www.saco.se>
- Hugemark, Agneta (1994) *Den fängslade marknaden. Ekonomiska experter om välfärdsstaten*. Lund: Arkiv
- Hughes, Everett. C (1958) *Men and Their Work*. New York: The Free Press
- Håkansson, Anders (1997) "Systemskiftet som kom av sig. Förändringsarbete och medborgerliga reaktioner i 90-talets svenska kommuner" *Kommunal ekonomi och politik* vol I nr 1 sept 1997, 41-53
- Högutbildade i Sverige 1997*. Stockholm: SCB 2:1997
- Illich, Ivan (1977) *Disabling professions*. London, New York: Boyars
- Internationaliseringprogram 1990-1993. Göteborgs universitet 1990
- Invandring och utvandring bland högskoleutbildade, arbetsrapport Migrationsgruppen, Industriförbundet och Regeringskansliet 1999
- Jacobsson, Bengt & Mörth, Ulrika (1998) "Europeiseringen av den svenska staten" i Ahrne, Göran. (red.) *Stater som organisationer*. Stockholm: Nerenius & Santérus
- Jacobsson, Bengt (1997) Europa och staten: europeiseringens betydelse för svensk statsförvaltning: rapport till Förvaltningspolitiska kommissionen, *SOU 1997:30*
- Jacobsson, Bengt (red. 1993) *Organisationsexperiment i kommuner och landsting*. Stockholm: Nerenius & Santérus
- Jary, David (1999) "The implications of the audit society?: The case of higher education" i Dent m fl (red) 29-53
- Johansson, Vicky (1995) "Hög- och lågkonsumenter av kommunal service" i Nilsson, Lennart (red) *Västsvensk horisont*. SOM-institutet rapport nr 14, 53-66
- Johnson, Terry, J (1982) "The state and the professions: peculiarities of the British" i Giddens, Anthony & Mackenzie, G. (red) *Social Class and the Division of Labour*. Cambridge: Cambridge University Press
- Johnson, Terry; Larkin, Gerry & Saks, Mike red. (1995) *Health Professions and the State in Europe*. London: Routledge
- Karlsson, Anette (2002) "TQM, individen och kollektivet" i Bejerot & Hasselbladh (red) 98-135
- Kautto, Mikko; m. fl. red. (2001) *Nordic Welfare States in the European Context*. London: Routledge
- Keane, John (1988) *Democracy and Civil Society: on the predicaments of European socialism, the prospects for democracy and the problem of controlling social and political power*. London: Verso
- Kocka, Jürgen (1990) "'Bürgertum' and professions in the nineteenth century: two alternative approaches" i Burrage & Torstendahl (red) 62-75
- Koehn, Daryl (1994) *The Ground of Professional Ethics*. London: Routledge
- Konrád, György & Szelenyi, Ivan (1979) *The Intellectuals on the Road to Class Power: a sociological study of the role of the intelligentsia in socialism*. Brighton:

- Harvester P.: New York: Harcourt Brace Jovanovich
- Korpi, Walter (1992) *Halkar Sverige efter? Sveriges ekonomiska tillväxt 1820-1990 i jämförande belysning*. Stockholm: Carlssons
- Kramer, Roderick. M. & Tyler, Tom. R. red. (1996) *Trust in Organizations. Frontiers of theory and research*. London: Sage
- Krause, Elliott A (1996) *Death of the Guilds. Professions, states, and the advance of capitalism, 1930 to the present*. New Haven: Yale University Press
- Kvinnors arbetsmarknad (Ds 1993:8) Arbetsmarknadsdepartementet
- Lane, Jan-Erik (2000) *New Public Management*. London: Routledge & Kegan
- Larkin, Gerry (1995) "State control and the health professions in the United Kingdom" i Johnson m. fl. (red) 45-55
- Lidström, Anders & Hudson, Christine (1995) *Skola i förändring. Decentralisering och lokal variation*. Stockholm: Nerenius & Santérus
- Lipsky, Michael (1980) *Street-Level Bureaucracy. Dilemmas of the individual in public services*. Russell Sage Foundation, New York
- Luhmann, Niklas (1979) *Trust and power*. Chichester: Wiley
- Macdonald, Keith (1995) *The sociology of the professions*. London: Sage
- Malin, Nigel red.(2000) *Professionalism, Boundaries and the Workplace*. London: Routledge
- Mann, Michael (1993) *Sources of Social Power*, vol. II. Cambridge University Press
- Marshall, Thomas, H. (1950) *Citizenship and Social Class*. Cambridge: Cambridge University Press
- Memorandum on Higher Education (1991) *The European Commission*
- Mintzberg, Henry (1983) *Structure in Fives*. Prentice Hall, New Jersey
- Misztal, Barbara (1996) *Trust in Modern Societies*. Cambridge: Polity Press
- Murphy, Raymond (1988) *Social Closure. The theory of monopolization and exclusion*. Clarendon press, Oxford
- Möller, Tommy (1997) "Mötet med välfärdsstaten. Om 'exit'-strategins begränsningar" Kommunal ekonomi och politik, vol I nr 1 sept 1997, 65-89
- Neale, Pauline red. (1996) *Facing the European Challenge. The role of the professions in a wider Europe*. vol II: Issues for Professional Practice, Continuing Professional Education, University of Leeds
- Nilsson Lennart (1996) "Väljarna och den offentliga sektorn" i Holmberg & Weibull (red) 21-39
- Nilsson, Lennart red. (2000) *Den nya regionen*. Göteborg: SOM-institutet rapport nr 25
- Norell, Per-Owe (1989) *De kommunala administratörerna*. Lund: Studentlitteratur
- Norén, Lars (1999) "Offentliga marknader och brukarinflytande". Paper till Kvalitetsmässan 1999, Götapriset, <http://www.kvalitetsmassan.se/prod/kv99>
- Norman, Richard (1983) *Service management. Ledning och strategi i tjänsteproduktion*. Malmö: Liber

- O'Connor, Julia, S (1996) "From Women in the Welfare State to Gendering Welfare State Regimes" *Current Sociology*, vol. 44, nr. 2
- Orzack Louis H (1992) "International Authority and Professions. The State Beyond the Nation-State", Jean Monnet Chair Papers, The European University Institute, Florence
- Oskarson, Maria (1994) *Klassröstningen i Sverige. Rationalitet, lojalitet eller barslentrian*. Stockholm: Nerenius & Santérus
- Ostrom, Einor (1990) *Governing commons: The evolution of institutions for collective action*. Cambridge: Cambridge University Press
- Parkin Frank (1979) *Marxism and Class Theory. A Bourgeois Critique*. London: Tavistock publ.
- Perkin, Harold (1989) *The Rise of Professional Society. England since 1880*. London: Routledge
- Personal och ledarskap* nr. 9, 1998
- Petersson, Olof (1992) *Kommunalpolitik*. Stockholm: Publica
- Pollitt, Christopher (1990/93) *Managerialism and the Public Services: The Anglo-American Experience*. Blackwell, Oxford.
- Pollitt, Christopher & Bouckaert, Geert (2000) *Public Management Reform. A comparative analysis*. Oxford: Oxford University Press
- Power, Michael (1997) *The Audit Society: The rituals of verification*. Oxford: Oxford University Press
- Premfors, Rune (1998) "Den komplexa staten" i Ahrne red. Stater som organisationer. Stockholm: Nerenius & Santérus, 17-61
- Putnam, Robert D. (1996) *Den fungerande demokratin. Medborgarandans rötter i Italien*. Stockholm: SNS förlag
- Randle, Keith (1996) "Professionalism and managerialism in the UK further education sector: A case study". Paper ISA-conference "Occupations and Professions: Changing Patterns, Definitions and Classifications", University of Nottingham
- Reibring, Ulrika (2002) Klientmakt och professionell autonomi. En sociologisk studie av lärare och tandläkare. *CD-uppsats, Sociologiska inst.* Göteborgs universitet
- Reich, Robert B (1991) *The Work of Nations. Preparing ourselves for 21st century capitalism*. New York: Vintage Books
- Reinius, Ulla (1996) *Stålbadet: finanskrisen, Penserkraschen och Nordbankens rekonstruktion*. Stockholm: Ekerlid Falun Scandbook
- Reskin, Barbara, F & Padavic, Irene (1994) *Women and Men at Work*. Thousand Oaks: Pine Forge Press
- Roemer, John, E (1982) *A General Theory of Exploitation and Class*. Cambridge, Mass: Harvard University Press
- Rombach, Björn (1997) *Den marknadslika kommunen - en effektstudie*. Stockholm:

- Nerenius & Santérus
- Rothstein, Bo & Kumlin, Staffan (2001) "Demokrati, socialt kapital och förtroende" i Holmberg & Weibull (red) 49-63
- Rothstein, Bo (1992) *Den korporativa staten*. Stockholm: Norstedts
- Rothstein, Bo (1997) "Sociala fällor och tillitens problem" i Holmberg & Weibull (red) 313-334
- Rothstein, Bo (1998a) "Den svenska modellens uppgång och fall - en essä". *Statsvetenskaplig tidskrift* 1998:1
- Rothstein, Bo (1998b) "Varifrån kommer det sociala kapitalet" i Holmberg & Weibull (red) 107-115
- Rundblad, Bengt; Norén, Lars & Palmblad, Eva (1996) *Decentraliseringens gränser. Gränsöverskridandets problematik inom kommunal handikappomsorg*, BAS, Göteborgs universitet
- SACO och förbunden 2000. Stockholm: SACO
- SACO och förbunden 2002. Stockholm SACO
- Saks, Mike (1995) *Professions and the Public Interest. Medical power, altruism and alternative medicine*. London: Routledge
- Saltman, Richard B. & von Otter, Carsten (1992) *Planned Markets and Public Competition: Strategic reforms in Northern European health systems*. Buckingham: Open University Press
- Sarfatti-Larson, Magali (1977/1979) *The Rise of Professionalism. A sociological analysis*. Berkeley: University of California Press
- Sassen, Saskia (1996) *Losing Control: Sovereignty in an age of globalization*. New York: Columbia university press
- Savage, Mike & Witz, Anne (1992) *Gender and Bureaucracy*. Oxford: Blackwell
- Savage, Mike m fl (1992) *Property, Bureaucracy and Culture: Middle-class Formation in Contemporary Britain*. London: Routledge
- Sedigh Zadeh, Mehdi (1999) Utlandsstudier - till vilken nytta? En utvärdering av effekter av utlandsstudier. Stockholm: *Högskoleverket*
- Selander, Staffan (1989) *Kampen om yrkesutövning, status och kunskap. Professionaliseringens sociala grund*. Lund: Studentlitteratur
- SFS Sveriges förenade studentkårer 1991. Program för internationalisering av den högre utbildningen, Stockholm
- Siffror om högskolan*. Stockholm: SCB 1993
- Silfverberg, Gunilla. (1996) *Att vara god eller att göra rätt. En studie i yrkesetik och praktik*. Nora: Nya Doxa.
- Silius, Harriet (1994) "Gendering the Theories of Professions". Paper presenterat vid ISA Biannual international conference on "Regulating Expertise: Professionalism in Comparative Perspective" Paris
- Slaughter, Sheila & Leslie, Larry L. (1997) *Academic Capitalism. Politics, policies, and the entrepreneurial university*. Baltimore: The John Hopkins University Press

- SOU 1990:44, Demokrati och makt i Sverige
- SOU 1992:94, Skola för bildning. Betänkande av läroplanskommittén
- SOU 1996:56. Hälften vore nog - om kvinnor och män på 90-talets arbetsmarknad
- SOU 2000:3 Velfärd vid vägskalet. Utvecklingen under 1990-talet. Delbetänkande/Kommittén Velfärdsbokslut
- Statistiska meddelanden*. Stockholm: SCB nr 2, 1998
- Statistiska årsböcker* vissa år. Stockholm: Statistiska centralbyrån SCB
- Svallfors, Stefan & Taylor-Gooby, Peter red. (1999) *The End of the Welfare State? Responses to state retrenchment*. ESA studies in European Society. London: Routledge
- Svallfors, Stefan (1989) *Vem älskar välfärdsstaten? Attityder, organiserade intressen och svensk välfärdsolitik*. Lund: Arkiv
- Svallfors, Stefan (1996) *Välfärdsstatens moraliska ekonomi: välfärdsopinion i 90-talets Sverige*. Umeå: Boréa
- Svensson, Lennart (1978) *Från bildning till utbildning. Universitetens omvandling från 1100-talet till 1870-talet*. Monografi nr 18, Sociologiska inst. Göteborgs universitet
- Svensson, Lennart G (1994a) "Governmental Control and Professional Education in Sweden" i *Governments and Professional Education*, (red.) Tony Becher, Open University Press
- Svensson, Lennart G (1994b) "Formation of Professional Values Towards Europe: The Role of Professional Education and Organisation" i *Higher Education Policy*, Vol. 7, nr. 3, Paris
- Svensson, Lennart G (1996) "Professional Strategies for Internationalisation" i Neale red. 113-130
- Svensson, Lennart G (1998) *Professionalism och politisk decentralisering. En sociologisk studie av skolan och socialtjänsten i en kommunalsreform*. Forskningsrapport nr. 122, Sociologiska institutionen, Göteborgs universitet
- Svensson, Lennart G. (2002) *Professionella arbetsorganisationer. Arbetsvillkor och kompetensutveckling i universitets- och IT-sektorn*. Forskningsrapport, Sociologiska inst. Göteborgs universitet
- Svensson, Lennart G. (2002b) "The quest for professionalism and the dialectic of individualism and collectivism in work organisations" *Knowledge, Work & Society*, nr 1
- Svensson, Lennart, G & Östnäs, Anna (1990) *Rummens psykologer och själarnas arkitekter. En studie av professionella i arbete*. Stockholm: Carlssons
- Svensson, Lennart G & Orban, Pal red. (1995) *Människan i tjänstesamhället*. Lund: Studentlitteratur
- Svensson, Torsten (1994) *Socialdemokratins dominans. En studie av den svenska socialdemokratins partistrategi*. Skrifter utgivna av Statsvetenskapliga föreningen i

- Uppsala nr. 120
- Söderfeldt, Björn & Söderfeldt, Marie (1997) *Psykosocial arbetsmiljö i människovårdande arbete: en undersökning av personal i försäkringskassan och socialtjänstens individ- och familjeomsorg*. Lund: Socialhögskolan Lunds universitet
- Sörlin, Sverker & Törnqvist, Gunnar (2000) *Kunskap för välstånd. Universitetet och omvandlingen av Sverige*. Stockholm: SNS förlag
- Sörlin, Sverker (1994) *De lärdas republik: Om vetenskapens internationella tendenser*. Malmö: Liber-Hermods
- Taylor-Goobe, Peter red. (2001) *Welfare States under Pressure*. London: Sage
- Taylor-Gooby, Peter & Lawson, Robin red. (1993) *Markets and Managers. New issues in the delivery of welfare*. Milton Keynes: Open University Press
- The Swedish Way Towards a Learning Society* (1992) Stockholm: Utbildningsdepartementet
- Therborn, Göran (1981) *Klasstrukturen i Sverige 1930-80*. Lund: Zenit förlag
- Therborn, Göran (1989) *Borgarklass och byråkrati i Sverige. Anteckningar om en solskenshistoria*. Lund: Arkiv
- Thompson, Grahame; Frances, J; Levacic, R. & Mitchell red. (1991) *Markets, hierarchies & networks. The coordination of social life*. London: Sage
- Torgersen, Ulf (1994) *Profesjoner og offentlig sektor*. Oslo: Tano
- Torstendahl, Rolf (1989) "Professionalisering, stat och kunskapsbas. Förutsättningar för en teoribildning" i Selander (red) 23-37
- Tousin, Willem (1996) "Comparative perspectives on professionalism: Cross-National differences and similarities in search of a theory" Paper till ISA Biannual international conference on "Professions in Comparative Perspective", Onati International Institute for the Sociology of Law
- Tuckman, Alan (1995) "Ideology, quality and TQM" i Wilkinson & Willmott (red)
- Törnqvist, Gunnar (1993) *Sverige i nätverkens Europa: Gränsöverskridandets former och villkor*. Malmö: Liber Hermods
- Universitetsläraren* 14:2002
- Uppskattad utbildning*. Stockholm: SCB 1:1997
- Utbildningens internationalisering*, Slutbetänkande från UKÄ:s internationaliseringsutredning, UKÄ-rapport nr 21, 1974
- Wadensjö, Eskil red.(1995) *The Nordic Labour Markets in the 1990's*, part 2. Amsterdam: Elsevier
- Walsh, Kieron (1995) *Public Services and Market Mechanisms. Competition, Contracting and the new public management*. London: Macmillan
- Webb, Janette (1999) "Work and the new public service class?" *Sociology* vol. 33 nr 4, 747-766
- Weber, Max (1922/83) *Ekonomi och samhälle*. Vol. 1 Uppsala: Argos
- Weibull, Lennart & Holmberg, Sören (1996) "Föränderligt förtroende" i Holm-

- berg & Weibull (red.) 39-54
- Westerståhl, Jörgen & Johansson, Folke (1981) Medborgarna och kommunen. *Ds*, Kommundepartementet 1981:12
- White, Vicky & Harris, John (1999) "Professional boundaries re-defined. Three discourses on the users of welfare" i Dent m. fl. (red) 53-69
- Widlund, Ingrid (1994) "Är offentliganställda annorlunda? Sektorstillhörighet och medborgarattityder i svensk politik" *Sociologisk Forskning* nr 4, 62-78
- Wilkinson, Adrian & Willmott, Hugh red. (1995) *Making Quality Critical. New perspectives on organizational change*. London etc: International Thomson Business Press
- af Winklerfelt, Margareta (1994) *EU, Sverige och utbildningen*. Stockholm: Fritzes
- Witz, Anne (1992) *Professions and Patriarchy*. London: Routledge
- Vogel, Joachim (1987) *Det svenska klassamhället: klasstruktur, social rörlighet och ojämlikhet, levnadsförhållanden 1975-85*. Stockholm: Statistiska centralbyrån
- Wright, Eric Olin (1985) *Classes*. London: Verso
- Wright, Eric Olin (1997) *Class counts*. Cambridge: Cambridge University Press
- Wright, Erik, Olin (1978) *Class, Crisis and the State*. New Left Books
- Välfärdsbulletinen* 1994:5, Stockholm: SCB
- Välfärdsbulletinen* 1998:4. "Kompetensflykt - myt eller verklighet?", Stockholm: SCB
- Välfärdsbulletinen* 1999:2. "Civilingenjörerna stannar i Sverige", Stockholm: SCB
- Åberg, Jan-Olof (1997) *Det rationella och det legitima. En studie av utvärderingars teori och praktik*. Monografi nr. 64, Sociologiska institutionen, Göteborgs universitet
- Åmark, Klas (1989) "Öppna karteller och sociala inhägnader" i Selander (red) 89-111
- Åmark, Klas (1992) "Styrsystem och maktresurser" *Arkiv* nr 51-52, Lund
- Åmark, Klas (1993) "Medelklassens 80-tal" *Tiden* 1993:6, s. 37-45
- Östergren, Katarina & Sahlin-Andersson (1998) *Att hantera skilda världar. Läkares chefskap i mötet mellan profession, politik och administration*. Stockholm: Landstingsförbundet

NOTER

- 1 Governmentality = statlig styrning är samtidigt en ordvits som syftar på den mentalitet som inplanteras hos människor, både professionella och medborgare och som fungerar som självkontroll och självreglering.
- 2 Politik och marknad som två motsatta eller komplementära styrformer blev på nytt ett mycket omdiskuterat ämne, när vissa marknadsliknande former infördes inom offentliga verksamheter. Gustafsson, Rolf, Å (1995) "Valfrihet och konkurrens som medel att förbättra den offentliga sektorn" *Sociologisk Forsk-*

- ning 1995:3. Åmark gör i det sammanhanget en intressant jämförelse mellan styrsystemanalys och maktanalys samtidigt som han sammanfattar en del av den allmänna kritiken av förutsättningarna för marknader. Åmark, Klas (1992).
- 3 SOM-undersökningarna görs årligen. År 1995 utgjorde urvalet 2 800 personer bosatta i Sverige. Svarefrekvensen blev 65,5 procent. Formuleringen "allmänt sett" avsåg att respondenterna inte skulle i för hög grad ta fasta på nyligen gjorde, eller speciella egna erfarenheter.
 - 4 Signifikanta skillnader på femprocentnivå föreligger vid cirka 0,06 och större.
 - 5 Jordbrukarna är i SOM-studien en så liten grupp att vi måste bortse från dem.
 - 6 Det ger en kontingenskoeficient på 0,58, gamma=0,98 och ett chi-två tal som är klart signifikant på enprocentnivån.
 - 7 Teknik-professioner sysslar mest med ting och annat opersonligt, medan levande-professioner sysslar mest med människor (Hellberg 1995:96). De motsvarar här: ekonomer, arkitekter, ingenjörer och veterinärer respektive socionomer, lärare, präster, läkare, psykologer och tandläkare.
 - 8 Ett försök att kartlägga en del av denna väv mera fullständigt inom den högre utbildningen och forskningen gjordes för Göteborgs Universitet. Hanning, Ulf (1993) Internationella samarbetsprojekt av mer varaktig karaktär, Göteborgs universitet.
 - 9 Utbildningens internationalisering, Slutbetänkande från UKÄ:s internationaliseringsutredning, UKÄ-rapport nr 21, 1974, s 11-12.
 - 10 Education at a Glance. OECD Indicators (1992) OECD; The Swedish Way Towards a Learning Society (1992) The Swedish Ministry of Education and Science. Det finns också en rad offentliga utredningar och debattskrifter som sökt påvisa att Sverige hamnar långt ner i internationella jämförelser. SCB kontrade med en sammanställning med rubriken "Sverige har en välutbildad befolkning" Befolkningens utbildning, SCB Tema utbildning nr 2, 1999.
 - 11 Internationaliseringsprogram 1990-1993, Göteborgs Univ. 1990, s 10.